شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى

新疆史学

1980 تونجى سان

一九八〇年　创刊号　目录

发刊词……（1）

任重而道远
——试论新疆史学的地位和前景……本刊评论员（[illegible]译）（5）

吐火罗语与尼雅俗语
——一九七九年八月二十九日在乌鲁木齐学术报告会上的报告
……季羡林（[illegible]译）（12）

沙俄侵略新疆与伊斯兰教
——一九七九年在乌鲁木齐召开的西北五省（区）伊斯兰教研究工作座谈会上的报告……黄心川（[illegible]译）（27）

古代我国北方游牧民族及新疆的几种乐器
——兼谈角、笳、笛、觱篥和琵琶的产生及其演变
……谷　苞（[illegible]译）（43）

阿史那忠在西域
《阿史那忠墓志》有关部分考释……郭平梁（[illegible]译）（51）

喀什"香妃墓"辨误
……纪大椿（[illegible]译）（71）

新疆历史研究的回顾与展望
……王治来（[illegible]译）（86）

词一首　苏幕遮　丝绸之路
……陈　华（[illegible]译）（94）

资产阶级领导的迪化起义
……[illegible]（[illegible]译）（97）

论一八三〇年南疆事件的性质
……潘志平（[illegible]译）（103）

清政府统一新疆的历史意义
……[illegible]（[illegible]译）（124）

学术动态

西北五省（区）伊斯兰教研究工作座谈会在乌鲁木齐召开
……[illegible]（[illegible]译）（141）

征稿启事
……（145）

شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى

1980 - يىل
تۆتىنچى سان

مۇندەرىجە

بېغىشلىما ...... (1)

ۋەزىپە ئېغىر، مۇساپە يىراق
— شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئورنى ۋە ئىستىقبالى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇھاكىمە ...... ژورنىلىمىزنىڭ ئوبزورچىسى (5)
(ئىزىز يۈسۈپ تەرجىمىسى)

توخار تىلى ۋە نىيە قارا تىلى
— 1979 - يىل 29 - ئاۋغۇست، ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي دوكلات يىغىنىدا قىلىنغان دوكلات ...... جى شيەنلىن (12)
(ئا. ئاللاۋەردى، شياۋجىڭيى تەرجىمىسى)

چار روسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئىسلام دىنى
— 1979 - يىل 12 - ئاۋغۇست، ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن غەربىي شىمال 5 ئۆلكە (رايون)نىڭ ئىسلام دىنى تەتقىقات خىزمىتى بويىچە سوھبەت يىغىنىدا قىلىنغان ئىلمىي دوكلات ...... خۇاڭ شىنچۇەن (27)
(جۇنەيد بەكرى تەرجىمىسى)

مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدىكى قەدىمقى كوچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ۋە شىنجاڭدىكى بىر قانچە خىل چالغۇ ئەسۋاپلىرى
— بۇزغا، چورى، نەي، بىلى، باربوت (پىپا)لارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىشلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ...... گۇباۋ (48)
(خېۋىر تومۇر تەرجىمىسى)

ئاسىنا سادىقىنىڭ غەربىي رايوندا بولۇشى
— «ئاسىنا سادىقىنىڭ قەۋرە تەزكىرىسى»گە دائىر قىسقىچە ئىزاھات ...... گوپىڭلياڭ (61)
(لۇجيەنجيا تەرجىمىسى)

قەشقەردىكى «ئىسپارخان قەۋرىسى» توغرىسىدىكى خاتا چۈشەنچىلەرگە قارىتا تۈزىتىش ...... جى داچۈن (71)

شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەتقىقاتىنى ئەسلەش ۋە ئۇنىڭغا نەزەر سېلىش ...... ۋاڭ جىژلەي (85)
(م. ھاشىم تەرجىمىسى)

يىپەك يولى (شېئىر) ...... چېڭ خۇا (94)
(ئا. ت. ئۇنكۇر تەرجىمىسى)

بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى .... چىڭ خۇيشەڭ (95)
(مۇھىددىن ۋېلەم تەرجىمىسى)
1830 - يىلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەقەسىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا
.... سەي جىنسۇڭ (103)
(مامۇت سابىت تەرجىمىسى)
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى
.... گويۇنخۇا (124)
(جامالىددىن مۇھەممەدى تەرجىمىسى)
غەربىي شىمال 5 ئۆلكە (رايون) نىڭ ئىسلام دىنى تەتقىقات خىزمىتى بويىچە سۆھبەت
يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلدى .... خې بىڭجى (141)
(م. تۇرسۇن تەرجىمىسى)
ماقالا قوبۇل قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش .... (145)

بېغىشلىما

پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى پۈتۈن مەملىكىتىمىز بويىچە خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەشنى قارار قىلدى. بۇ ئۇلۇغ تارىخىي بۇرۇلۇش پەيتىدە، بىز «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ژۇرنىلىنى چىقىرىشقا باشلىدۇق. بۇ ژۇرنالنىڭ چىقىرىلىشى شىنجاڭنىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر ئۈچۈن زور خۇشاللىق بىر ئىش.

«شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» يېڭى دەۋردىكى باش ۋەزىپىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق چىقىرىلدى. بۇنى چىقىرىشتىن مەقسەت، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شىنجاڭنىڭ تارىخ ئىلمىنى گۈللەندۈرۈش، شىنجاڭنىڭ تارىخشۇناسلىق قوشۇنىنى زورايتىش، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكەن ئىدىيە ۋە نەزەرىيە جەھەتتىكى ھەق - ناھەقنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭنىڭ تارىخشۇناسلىق سېپىدىكى يامان تەسىرلىرىنى تازىلاپ، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا ئۆز ھەسسىمىزنى قوشۇشتىن ئىبارەت.

سوتسىيالىزمنىڭ يېڭى دەۋردىكى باش ۋەزىپىسى تارىخ ئىلمىنىڭ ئالدى بىلەن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، بىزنىڭ تارىخنى تەتقىق قىلىشىمىز ئاساسەن بۈگۈنكى ئۈچۈن. تارىخىي تەجرىبىلەردىن ھازىرقى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا پايدىلىنىشقا بولىدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭ بىزگە: "تارىخىي مىراسلىرىمىزنى ئۆگىنىپ، ماركسىزملىق ئۇسۇل بىلەن پىپەنلىك خۇلاسە چىقىرىش كېرەك". "بۇ، ھازىرقى ئۇلۇغ ھەركەتكە يېتەكچىلىك قىلىشقا مۇھىم ياردەم بېرىدۇ" دەپ تەكرار يوليورۇق بەرگەن. بىز تارىخشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار "قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش" فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، تارىخ تەتقىقاتىنى نۆۋەتتىكى ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن يېقىندىن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم. ئەگەر تارىخشۇناسلىق نۆۋەتتىكى 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئايرىلىپ قالىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۆزىنىڭ ئىنقىلاۋىلىقى ۋە جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىپ قويىدۇ - دە، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ راۋاجلىنىشىغىمۇ بىۋاستە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش — تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى، ھالبۇكى، تارىخ ئىلمىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخ جەھەتتىكى بىلىم سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، بۇ يەنە پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈر بىر تەرىپى. شۇڭا، بىزنىڭ «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» دىگەن بۇ ژۇرنىلىمىز خەلقنىڭ تارىخ جەھەتتىكى بىلىمىنى ئومۇملاشتۇرۇش

ۋە ئۇستۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ، يېڭى دەۋردىكى پەن - مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىشى لازىم.

شىنجاڭدىكى تارىخ تەتقىقات ئىشلىرىنى يېڭى دەۋردىكى باش ۋەزىپىنىڭ تەلىۋىگە ئويغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، سوتسىيالىزىم يولىدا چىڭ تۇرۇش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا چىڭ تۇرۇش، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇش كېرەك. بۇ تۆت ئاساسىي پرىنسىپ ئېلىمىز خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە ۋە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ياكى ئاشۇرالماسلىققا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە. «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى»ھەم شىنجاڭدىكى تارىخشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بىرلىكتە بۇ تۆت ئاساسىي پرىنسىپقا ئەمەل قىلىپ، شىنجاڭ تارىخىدىكى تۈرلۈك مەسىلىلەرنى توغرا شەرھلەپ بېرىشى لازىم.

«شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەت بىلەن باغلاشتا چىڭ تۇرۇپ، قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، پارتىيىمىزنىڭ ماركسىزمچە ئۆگىنىش ئىستىلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە جارى قىلدۇرۇشى لازىم. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش ۋە ھوقۇق تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئەكسىلئىنقىلابىي ئېھتىياجى ئۈچۈن، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى خالىغانچە ئۆزگەرتتى، ئۇلار ئۆزلىرى "ئېگىز كۆتەرگۈچى"، "ئەينەن ئىجرا قىلغۇچى" دېگەن نىقابقا ئورىلىۋېلىپ، قانداقتۇر "يۇقىرى پەللىسى" دەپ جار سېلىشتى، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ۋە ماۋجۇشى ئەسەرلىرىنى ئۇ يەر - بۇ يەرلىرىدىن ئۈزۈۋېلىپ، ئۇنى خالىغانچە بۇرمىلىدى، ھەتتا ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ قارا ماللىرىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق قىستۇرۇپ، "قەدىمقىنى گۇرۇھ ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش" تەك دارىتمىلاش تارىخشۇناسلىقى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ، تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە ئىنتايىن زور قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بىز تارىخشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە تارقاتقان تۈرلۈك بىمەنە سەپسەتە ۋە نۇقتىنەزەرلىرىنى پاش قىلىشىمىز لازىم.

ئەمەلىيەت — ھەقىقەتنى سىناشنىڭ بىردىن - بىر ئۆلچىمى، بۇ، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ بىر ئاساسىي پرىنسىپى. بىزنىڭ «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى»مىز بۇ پرىنسىپقا قەتئىي ئەمەل قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشتە چىڭ تۇرۇپ، تارىخ ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ سىستېمىسىنى مۇكەممەل، توغرا ئىگەللەپ ۋە تەتبىق قىلىپ، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىشى، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرگە توغرا باھا بېرىشى لازىم. ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت—بۇ بىر تارىخىي جەريان، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە ھۆرمەت قىلمىغۇچىلار مۇقەررەر يوسۇندا تارىخنى بۇرمىلايدۇ، ھەق - ناھەقنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىدۇ. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" دەل ئەنە شۇنداق ئادەملەر، ئۇلار خەلقنى ئالداش ئۈچۈن، تارىخىي پاكىتلارنى خالىغانچە ئويدۇرۇپ چىقىپ، تارىخنى بۇرمىلىدى ۋە ئۆزگەرتتى، "قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش" دې-

گەن بايراقنى كۆتۈرۈۋېلىپ، «كۆزگۈچىلەر بىلەن قانۇنچىلارنىڭ كۈرەش تارىخى» دېگەن نەزەرىيىنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلدى، چەكلەنگەن رايون قۇرۇپ چىقتى، ئۇلارنىڭ تارقاتقان زەھەرلىرىنىڭ كەڭلىكى، تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى تارىختا ئىنتايىن كەم ئۇچرايدۇ. شۇڭا، بىز «4 كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ تارىخنى خالىغانچە ئويدۇرۇپ چىقىرىدىغان پىراگماتىزىملىق نۇقتىئىنەزەرلىرىنى پاش قىلىپ، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز لازىم. ھەر قانداق تارىخىي مەسىلە ئۈستىدە قىلىنغان ھۆكۈمنىڭ توغرا ياكى توغرا ئەمەسلىكىنى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت ئارقىلىق سىناش كېرەك. بىز تارىخنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، ھەرگىز ئۆزىمىزنىڭ سۇبيېكتىپ خىيالىمىزغا تايانماستىن، بەلكى يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ تەلىمىگە ئاساسەن: «ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ ماتېرىياللارنى تەپسىلىي ئىگەللەپ، ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ ئومۇمىي قائىدىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بۇ ماتېرىياللاردىن توغرا خۇلاسە چىقىرىشىمىز كېرەك». بىزنىڭ ھازىرقى تارىخشۇناسلىقىمىزنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى «4 كىشىلىك گۇرۇھ» ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋەتكەن تارىخنى قايتا ئۆز ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

تارىخ تەتقىقاتىدا «ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش» فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشىمىز لازىم. بۇ، تارىخ ئىلمىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ توغرا فاڭجېنى. چۈنكى تارىخنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا، چوقۇم يېڭى ئەھۋال ۋە يېڭى مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىمىز، بۇ يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەرگە قارىتا تەييار فورمۇلا ۋە خۇلاسىلارنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، بۇنىڭدا ئۆز ئارا ئەركىن مۇھاكىمە ئۇسۇلى ئارقىلىق، ھەق-ناھەقنى ئايرىپ، ھەقىقەتنى تېپىش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىدىيىمىزنى ئازات قىلىپ، دادىللىق بىلەن ئىزدىنىپ، تارىخ ئىلمىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، تەتقىق قىلىش ۋە ھەل قىلىشقا جۈرئەتلىك بولۇپ، بىر قەدەر يۇقىرى نەزەرىيىۋى سەۋىيىگە ئىگە ماقالىلارنى يېزىپ چىقىشنى تىرىشىپ قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك. «4 كىشىلىك گۇرۇھ» زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ يۈرگەن مەزگىلدە، ئۇلار پارتىيىنىڭ «ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش» فاڭجېنىنى خالىغانچە ئاياق ئاستى قىلىپ، فاشىستىك مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىكى ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا يول قويمىدى، كىمكى ئوخشاش بولمىغان پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئۇنىڭغا ھەرخىل بەتناملارنى چاپلاپ، دۇمبالاپ، قالپاق كەيگۈزۈپ، پاجىئەلىك تۈردە ئازاپلىدى ۋە زىيانكەشلىك قىلدى، شۇنىڭ بىلەن «ھەممە بۇرۇقتۇرما بولۇپ يۈرۈيدىغان» جاھالەتلىك ۋەزىيەتنى پەيدا قىلىپ، تارىخ ئىلمىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىنتايىن زور توسقۇنلۇق ۋە خاراپلىققا ئۇچراتتى. تارىخ ئىلمىدىكى ھەق-ناھەق مەسىلىلەرنى پەقەت «ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش» ئارقىلىقلا ئىلمىي ئاساستا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، پەقەت مۇھاكىمە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغاندىلا، ئاندىن توغرا پىكىرلەرنى ھەقىقىي تۈردە راۋاجلاندۇرۇپ، خاتا پىكىرلەرنى يېڭىپ، تارىخ ئىلمىنى گۈللىنىش ۋە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

يېڭى دەۋردىكى باش ۋەزىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا تۆھپە يارىتىش — بۇ، بىز تارىختۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ شەرەپلىك بۇرچىمىز. يولداشلارنىڭ قەلەم تەۋرىتىپ ماقالا يېزىپ، ئۆتمۈشنى خۇلاسىلاپ، كەلگۈسىنى يارىتىپ، تارىخ تەتقىقاتىنى پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ئۆرلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمىز. بىز تارىخشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يېڭى ئۇزۇن سەپەردىكى قەدىمىمىزنى يەنىمۇ تېزلىتىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ نىشانغا قاراپ جاسارەت بىلەن ئالغا باسايلى!

ئېزىز يۈسۈپ تەرجىمىسى

ۋەزىپە ئېغىر، مۇساپە يىراق

— شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئورنى ۋە ئىستىقبالى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇھاكىمە

ژورنىلىمىزنىڭ ئوبزورچىسى

شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى — ئەمدىلا بىخ ئۈرۈپ چىقىۋاتقان بىر تۈپ مايسا، شۇنداقلا مۇنبەت تۇپراقتا ئۆسۈۋاتقان مايسا، ئۇنىڭغا كۆڭۈل قويۇپ، ئوجۇپىلەپ پەرۋىش قىلىنىدىغان ھەمدە ھاۋا كېلىماتى ماسلىشىپ كېلىدىغانلا بولسا، ئۇ چوقۇم ساغلام ۋە مەزمۇت ئۆسۈپ، شاخلىرى غول، يوپۇرماقلىرى باراقسان بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئىلىم - پەن گۈلزارلىقىدا پورەكلەپ ئېچىلىپ، گۈزەل ھۆسنىنى نامايان قىلغۇسى.

شىنجاڭ — يېرى كەڭ، تەبىئىي بايلىقى مول جاي بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ $\frac{1}{6}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ يەردە چارۋىچىلىق، دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرىلا تەرەققىي قىلغان. بۇ يەر ئەزەلدىنلا كۆپ مىللەتلىك رايون بولۇپ، ھازىرمۇ ئون نەچچە قېرىنداش مىللەت ياشايدۇ. تارىختا پەيدا بولغان تىل - يېزىقلارمۇ خىلمۇ - خىل بولۇپ، تىل سىستېمىسى بويىچە ئايرىغاندا، بۇ تىللار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئورال - ئالتاي تىل سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى، خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ. بۇ يەر مەملىكىتىمىزدە تۈركىي تىلنى قوللىنىدىغان مىللەتلەر ئاساسلىق ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلىنى قوللىنىدۇ. بۇ يەردە تۈرلۈك دىنلارمۇ بولۇپ ئۆتكەن، مەسىلەن بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى، شەنجياۋ دىنى، مانى دىنى، داۋجياۋ دىنى، رۇجياۋ دىنى (كۇڭزى دىنى) قاتارلىق دىنلارنىڭ ھەممىسى تارقالغان بولۇپ، ئىسلام دىنى بىلەن لاما دىنىغا ھازىرمۇ بەزى قېرىنداش مىللەتلەر ئاممىسى ئېتىقاد قىلىپ كەلمەكتە. بۇ جاي غەربىي خەن دەۋرىدىن تارتىپلا جۇڭگونىڭ زېمىن خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلگەن، شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ جاينىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن بولغان سىياسىي جەھەتتىكى ئورتاقلىقى بارغانسېرى كۆپەيدى. شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى مول ھەم خىلمۇ - خىل بولۇپ، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە، بەزىلىرى بولسا مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك تۈسكە ئىگە، مەيلى قايسى خىلدىكىسى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىنىڭ تەركىۋىي قىسمى. شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش، بۇ يالغۇزلا شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپ بولماستىن، بەلكى جۇڭگو تارىخشۇناسلىقىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپتۇر. ئىلگىرى مەملىكىتىمىزدە نەشر قىلىنغان جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىدا، جۈملىدىن بەزى مەشھۇر ئەسەرلەردە،

چېگرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا ناھايىتى ئاز توختالغان، يا بولمىسا بەزى باپ - پاراگرافلارنى يۈزەكى يوسۇندا قوشۇمچە قىلىپ كىرگۈزۈپ قويغان. بۇنداق ئەھۋال يەنە داۋاملىشىۋەرسە بولمايدۇ. بۇ ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا، شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ۋەزىپە ناھايىتى ئېغىر.

شىنجاڭ تارىخى جۇڭگو تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا ۋە ئاسىيا تارىخىدىمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان ئورۇنغا ئىگە. شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، مەملىكىتىمىزدىن ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقىدىكى ئورغۇنلىغان مەملىكەتلەرگە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق قاتنايدىغان مۇھىم قاتناش يولى. قەدىمقى زاماندا شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرغان مەشھۇر "يىپەك يولى" شىنجاڭنىڭ پۈتۈن چېگرىسىنى كېسىپ ئۆتكەن. قەدىمقى يۇنان - رىم مەدەنىيىتى، قەدىمقى پارس مەدەنىيىتى، قەدىمقى ھىندى مەدەنىيىتى، قەدىمقى شىمال تەرەپتىكى كوچمەن مىللەتلەر مەدەنىيىتى، قەدىمقى خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان قەدىمقى جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتى مانا مۇشۇ يول ئارقىلىق ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئۆزئارا ئالاقە قىلىشىپ، ئۆزئارا سىڭىشىپ، ئۆزئارا قوبۇل قىلىشقان. شىنجاڭ ــ ئەنە شۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىدىكى ئاساسلىق نۇقتىلارنىڭ بىرى. شۇڭا، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەينى زاماندىكى دۇنيادا ئەڭ مەشھۇر بولغان كىلاسسىك مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىق چۈشىنىشتە ئىنتايىن گەۋدىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. تەبىئىي شارائىت جەھەتتىن ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بىرمۇنچە ئورتاقلىقلىرى بار، شۇڭا خەلقارادا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا، كوپ ھاللاردا مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تارىختا شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئىنتايىن قويۇق بولۇپ، غەربىي خەن دەۋرىدىن كېيىن مەملىكىتىمىزنىڭ بەزى مەركىزىي ھوكۇمەتلىرى ۋە غەربىي رايوننىڭ يەرلىك ھوكۇمەتلىرىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى كوپ ھاللاردا شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا مىللەتلەرنىڭ كوچۈش ئەھۋالىمۇ ھەمىشە يۈز بېرىپ تۇراتتى. مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا ھازىرمۇ دولەت چېگرىسىدىن ھالقىپ ئولتۇراقلاشقان بىرمۇنچە مىللەتلەرمۇ بار. شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش، شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىش، ئوخشاشلا، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان تېما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش يالغۇز ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى رىيال سىياسىي ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە. شىنجاڭ ــ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونى، شۇنداقلا، غەرپتىكى مۇستەملىكىچى دولەتلەر ۋە جاھانگىر دولەتلەرنىڭ مەملىكىتىمىزگە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئاساسىي نىشانلىرىدىن بىرى. مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىدا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىل-

لەردىلا، چاررۇسىيىنىڭ يىرتقۇچ تىرنىقى ئېلىمىزنىڭ جۇڭغار مىللىتى چارۋىچىلىق قىلىپ ياشاۋاتقان رايونلارغا سوزۇلغان ئىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چاررۇسىيە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىچېگرا رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، كەڭ زېمىنلىرىمىزنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇپتىن شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، شىنجاڭ رايونىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، مەملىكىتىمىز زېمىنىنى يۇتۇۋالدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن جاھانگىر دۆلەتلەر قاتارىدا چاررۇسىيە بىلەن ئەنگلىيىدىن باشقا، يەنە گېرمانىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ بار. ئۇلار سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تالان - تاراج قىلدى. ئۇلار تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدا ھەرخىل سەپسەتىلەرنى كوپلەپ تارقاتتى ھەممە شۇ چاغلاردا خەلقئارادا تارقىلىپ يۈرگەن پان ئىسلامىزم، پان تۈركىزمىدىن پايدىلاندى ۋە ئۇنى بازارغا سالدى. شۇڭلاشقا، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىپ، شىنجاڭ تارىخىنى ئۆز قىياپىتى بويىچە شەرھلەش ئارقىلىق مۇستەملىكىچىلەر ۋە جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق جىنايەتلىرىدىن ھېساپ ئېلىشىمىز؛ شۇنداقلا، نۆۋەتتە سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭ رايونىمىزنى يۇتۇۋېلىش كويىدا بولۇۋاتقان تاجاۋۇزچىلىق قارا نىيىتىنى پاش قىلىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىشىمىز لازىم. ئۆتمۈشتىكىنى ئەسلىگەندە، ھازىرقىنى بىلگىلى بولىدۇ. شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرىنى توغرا تونۇش ۋە ئۇنى توغرا يەكۈنلەش — ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت باش ۋەزىپىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەركىۋى قىسمى.

شىنجاڭنىڭ يازما تارىخى ئىككى مىڭ يىلدىن ئاشىدۇ. ئېلىمىزنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى رەسمىي تارىخ دەپ ئاتالغان يازما تارىخلىرىدا — «تارىخنامە» دىن تارتىپ «چىڭ سۇلالىسى تارىخى»غا قەدەر — شىنجاڭ تارىخىغا دائىر يازما خاتىرىلەر بار. ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا تارىختا ئۆتكەن شەخسلەر يازغان ئەسەرلەردىمۇ شىنجاڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار خېلى بار. بولۇپمۇ تارىختا غەربىي رايونغا كەلگەنلەرنىڭ ساياھەت خاتىرىلىرى تارىخىي ماتېرىيال سۈپىتىدە تېخىمۇ يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. غەرب ساياھەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا دائىر ساياھەت خاتىرىلىرىمۇ تارىخىي ماتېرىيال سۈپىتىدە ئومۇمەن خېلى مۇھىم قىممەتكە ئىگە، لېكىن، يېقىنقى زامانىدىكىلىرىگە كۆپىنچە مۇستەملىكىچىلىك نۇقتىئىنەزەر ۋە جاھانگىرلىك سەپسەتىلەر سىڭدۈرۈلگەن. شىنجاڭدىكى بۇددا دىنى ھىندى بۇددا دىنىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە تارقىلىپ كىرىشتىكى ۋاستىچىسى بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېيىنكى چاغلاردا يەنە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، مەملىكىتىمىزنىڭ بۇددا كىلاسسىك كىتابلىرىدىمۇ شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار ناھايىتى مول بولۇپ، ئۇنى قىممەتلىك غەزنە دەپ ئېيتىشقىمۇ ئەرزىيدۇ. ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، چەتئەل مۇسۇلمان يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلە-

رىدىمۇ شىنجاڭغا دائىر مەزمۇنلار ئاز ئەمەس. قەدىمقى زاماندا شىنجاڭنىڭ يەرلىك كىشىلىرى يازغان ئەسەرلەر ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئىنتايىن قىممەتلىك؛ مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىدىن كېيىنكى يەرلىك كىشىلەرنىڭ يازغان ئەسەرلىرى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، ئارخېئولوگىيىلىك تارىخىي ئىزلارنىڭ تېپىلىشى بولۇپمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شىنجاڭنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق بولغاچقا، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستىلىرىدا ساقلانغان قەدىمقى زامان مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ناھايىتى كۆپ. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، يېڭىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تارىخىي ئىزلار بارغانسېرى كۆپىيىپ، تۈرلىرىنىڭ كۆپلىكى، ئىلمىي قىممىتىنىڭ يۇقۇرىلىقى جەھەتتىن پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىدى. بىراق، كىشىنى غەزەپلەندۈرىدىغىنى شۇكى، جۇڭگو خەلقى ئۇ چاغلاردا ھوقۇقسىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقتىن، بۇ قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمى چەتئەل مۇزېيلىرىغا كىرىپ كەتكەن. ئازاتلىقتىن بۇيان، يېڭى تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تارىخىي ئىزلارمۇ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك زوقىنى قايتا - قايتا قوزغىماقتا. كېسىپ ئېيتالايمىزكى، ئارخېئولوگىيە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭدا تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ قىممەتكە ئىگە مەدەنىي يادىكارلىقلار قېزىلىپ چىقىلىپ دۇنياغا نامايەن بولغۇسى. بۇنىڭدىن كۆرىمىزكى، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىنتايىن ئەۋزەل بولۇپ، كىشىنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى چوڭقۇر جەلپ قىلىدۇ.

ئېلىمىز بۇرۇندىنلا جايلار تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە. شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئىشى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە يېتىپ كەلگەندە يۇقۇرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىملار يازغان شىنجاڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىگە دائىر ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى خېلى يۇقۇرى سەۋىيىدە بولۇپ، بۇلاردىن بىز تا بۈگۈنكى كۈنگىچە قەدەر بەھرىمەن بولۇپ كەلمەكتىمىز. يېقىنقى زاماندىن بۇيان، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ تېپىلىشى، خەلقئارادا شىنجاڭ تارىخى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك پەن تارماقلىرىغا دائىر تەتقىقات دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلىشىگە ئەگىشىپ، ئېلىمىزدە شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملارمۇ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ھەمدە كىشىنى خۇشال قىلارلىق بىر مۇنچە نەتىجىلەرمۇ قولغا كەلتۈرۈلدى. ئازاتلىقتىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم تارىخ، ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئاپاراتى تەسىس قىلىندى. ھازىر، مەملىكىتىمىزدە، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش قوشۇنى تېخى ناھايىتى كىچىك؛ ئاز ساندىكى پېشقەدەم مۇتەخەسسىلەردىن باشقا، ئومۇمەن ئېيتقاندا، سەۋىيىمىزمۇ ئانچە ئۈستۈن ئەمەس. بىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ۋاستىلىرىمىزمۇ بەك ناچار ھەم ناھايىتى قالاق. بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئىشلەشكە تېگىشلىك ئىشلار ئىنتايىن كۆپ، "ۋەزىپە ئېغىر، مۇساپە يىراق" دەپ ئېيتىشىمىزنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ.

شىنجاڭدا مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك ئىزلارنىڭ تېپىلغانلىقى دۇنياغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن، دۇنيادىكى تەرەققىي تاپقان بارلىق كاپىتالىستىك ئەللەر، مەسىلەن، ئەنگلىيە، روس-

يە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ ھەممىسىدە شىنجاڭ تا-
رىخى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك پەن تارماقلىرىغا دائىر تەتقىقات دولقۇنى كوتىرىلدى، شۇ-
نىڭ بىلەن شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقىمۇ خەلقارا خاراكتېرلىق بىر ئىلىمگە ئايلاندى. تاكى ھا-
زىرغا قەدەر، بۇ مەملىكەتلەر شىنجاڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك باشقا پەن تارماق-
لىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلماقتا. ئۇلاردا كوپ خىلدىكى تەتقى-
قات ئاپاراتلىرى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بىر قەدەر چوڭ كولەمدىكى تەتقىقات قوشۇنىغا
ئىگە. ئۇلار ماتېرىيال توپلاش، كىتاب - ژۇرناللارنى كوپلەپ نەشر قىلىش ئۈچۈن تېگىش-
لىك كۈچ سەرپ قىلىۋاتىدۇ. ئىلمىي تەتقىقات ۋاستىلىرىمۇ كۈندىن - كۈنگە ئىلغارلىشىۋاتىدۇ.
ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئەكسىچە، بىز كوپ دەرىجىدە ئارقىدا قالدۇق. بىزنىڭ بۇنداق
ئارقىدا قېلىشىمىز، دەرۋەقە، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئارقىدا قالغانلىقىمىز بىلەن مۇناسىۋەت-
لىك؛ لېكىن بۇنىڭدا يەنە باشقا سەۋەبلەرنىڭ بارلىقىنىمۇ كورۈشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئىچىدە
ئەڭ ئاساسلىقى لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ بۇزغۇنچىلىقى ھەمدە ئۇلار يۈرگۈزگەن
ئەنتايىن سولچىل لۇشيەنىنىڭ كاشىلىسىدىن ئىبارەت. ھازىر لىن بياۋ ۋە
"4 كىشىلىك گۇرۇھ" تارىخنىڭ ئەخلەت دوۋىسىگە سۈپۈرۈپ تاشلاندى، ئەمدى ئۇنداق قالاق
ھالەتنىڭ يەنە داۋاملىق ساقلىنىپ تۇرۇۋېرىشىگە يول قويۇشقا بولمايدۇ. بىز ئورنىمىزدىن
دەس تۇرۇپ، ئالغا كەتكەنلەرگە تېزدىن يېتىشىۋېلىشىمىز كېرەك.

بىزنىڭ شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىرمۇنچە پايدىلىق شەرت - شارائىتلار
بار. بىزدە ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكى بار؛ بىز بۇ تېلېسكوپ
ۋە مىكروسكوپنىڭ ياردىمى بىلەن ئېگىزدە تۇرۇپ يىراقنى كورەلەيمىز، تارىخنى چوڭقۇر كۆ-
زىتىپ، تارىخىي جەريانىنىڭ ماھىيىتىنى ئىگەللىۋالالايمىز. بىز مۇشۇ زېمىندا ياشاۋاتقىنىمىز
ئۈچۈن، بۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىلەن پىششىق تونۇشىمىز، بۇ يەردىكى ھەر مىللەت
خەلقى بىلەن زىچ باغلىنىشقا ئىگىمىز. قىسقىسى، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى بىلەن پىششىق
تونۇشقانلىقىمىز، شىنجاڭنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلىش ئۈچۈنمۇ چوقۇم زور ياردىمى بولىدۇ. بىز
يەنە يېڭى تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى ئىگەللەش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش،
يەرلىك مىللەتلەرنىڭ يازما ماتېرىياللىرىنى ئىگەللەش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش جەھەتلەردى-
مۇ ئالاھىدە ئەۋزەل شەرت - شارائىتلارغا ئىگىمىز. بىز ھازىر مەلۇم دەرىجىدە ماتېرىيال-
لارنى توپلىدۇق ۋە ئىگەللىدۇق، بۇرۇنقىلارنىڭ ۋە چەتئەللىكلەرنىڭ پايدىلىق تەتقىقات
نەتىجىلىرىنى قوبۇل قىلىش جەھەتتىمۇ بىرمۇنچە خىزمەتلەرنى ئىشلىدۇق، ئۆزىمىزنىڭ ئىلمىي
تەتقىقات ئىشلىرىدىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى، بۇ جەھەتتە بىزنىڭ
ئىشەنچىمىز كامىل. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئېلىمىزدە سوتسىيالىستىك 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئى-
شىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئىلمىي تەتقىقات قوشۇنىمىز مۇقەررەر يوسۇندا قەدەممۇ-
قەدەم زورىيىدۇ، ئىلمىي تەتقىقات ۋاستىلىرىمىزمۇ مۇقەررەر يوسۇندا
قەدەممۇ - قەدەم ياخشىلىنىپ بارىدۇ. بىزنىڭ ئىستىقبالىمىز پارلاق.
بىراق، شۇنىمۇ كورۈشىمىز لازىمكى، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۇنچىلا ئاسان ئىشمۇ

ئەمەس. تارىخ ئىلمى ئەمەلىيەتتە ئۇنىۋېرسال خاراكتېرلىق بىر پەن. تارىخ تەتقىقاتى جەھەتتە نەتىجە ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، كۆپ تەرەپلىمە بىلىملەرنى توپلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئادەتتىكى تارىخىي بىلىملەر (مەسىلەن، سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىلىملەر)نى ئىگەللىگەندىن تاشقىرى، يەنە باشقا پەن تارماقلىرى جەھەتتىكى بىلىملەرنىمۇ قانچىكى كۆپ بىلسەك شۇنچە ياخشى بولىدۇ. شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئوخشاشلا، ئارخولوگىيەلىك بىلىملەرگە ئىگە بولۇشىمىز، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمقى تارىخ ئىزلىرى ۋە قېزىپ چىقىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە كۆپرەك ۋە بىر قەدەر چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىمىز لازىم؛ تىلشۇناسلىق جەھەتتىكى بىلىملەرگە ئىگە بولۇشىمىز، بولۇپمۇ شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن ۋە ھازىر بار بولغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرى، ئۇلارنىڭ تارىخى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتە ئومۇمىي چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىمىز لازىم؛ مىللەتشۇناسلىق جەھەتتىكى بىلىملەرگە ئىگە بولۇشىمىز، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمقى ۋە ھازىرقى مىللەتلىرى، ئۇلارنىڭ تارىخى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتە بىرقەدەر چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىمىز لازىم؛ دىنشۇناسلىق جەھەتتىكى بىلىملەرگە ئىگە بولۇشىمىز، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ تارىختىكى ۋە ھازىرقى دىنلىرى، ئۇلارنىڭ تارىخى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىكى ماتېرىياللارنى ئىگەللىشىمىز لازىم؛ ئىجتىمائىيات (سوتسىئولوگىيە) جەھەتتىكى بىلىملەرگە ئىگە بولۇشىمىز، بولۇپمۇ شىنجاڭدا ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشنى ئېلىپ بېرىشىمىز ھەمدە ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشتە ئىگەللىگەن ماتېرىياللارنى تەتبىق قىلىشقا ماھىر بولۇشىمىز لازىم؛ ئەدەبىيات - سەنئەت جەھەتتىكى بىلىملەرگە ئىگە بولۇشىمىز، بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى، كېلىپ چىقىش مەنبەلىرى ۋە تارىخى جەھەتتىكى بىلىملەرنى ئىمكان قەدەر كۆپرەك ئىگەللىشىمىز لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە تەبىي پەنلەر جەھەتتىمۇ ئاز - تولا بىلىمگە ئىگە بولۇشىمىز، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ تەبىي شارائىتى، شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكا تەرەققىياتىغا دائىر بىلىملەردىن كۆپرەك خەۋەردار بولۇشىمىز لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشىمىز، ھەقىقىي رەۋىشتە پۇختا ئۆگىنىشىمىز، بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، يەنە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىرمۇنچە ئالاھىدە قىيىنچىلىقلارغا دۇچكېلىشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن ئەينى بىر مىللەت، بىر قەبىلە، بىر جاي، بىر شەخسنىڭ ناملىرىنىڭ يېزىلىشى ئوخشاش بولماسلىق ئەھۋاللىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ. بىر سۇلالىدا يېزىلغىنى بىلەن ئىككىنچى بىر سۇلالىدا يېزىلغىنى، بىر خىل يېزىقتا يېزىلغىنى بىلەن ئىككىنچى بىر خىل يېزىقتا يېزىلغىنى ئوخشىمايلا قالماستىن، بەلكى ئەينى بىر سۇلالىدا، ھەتتا ئەينى بىر كىتابتا يېزىلغىنى ئوخشاش بولماسلىق ئەھۋاللىرىمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭدەك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىلگىرى ئۆتكەن جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرى بىرمۇنچە خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، خېلى كۆپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىرمۇنچە مەسىلىلەر تېخى ھەل بولۇپ كەتكىنى يوق. ھەل بولدى، دېگەن بەزى مەسىلىلەرنىڭمۇ ھەقىقىي رەۋىشتە ھەل بولغانلىقى ناتايىن. مانا بۇ ھال

بىزنىڭ زېرىكمەستىن، تەكرار - تەكرار، ھەتتا بەزىدە ئىنتايىن «مۇشەققەتلىك» دەللەش خىزمىتىنى ئىشلىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق دەللەش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلىگەندىلا، ئاندىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئاشۇنداق ئەينى بىر مەسىلە ئۈستىدىكى ئوخشاش بولمىغان خاتىرىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. يەنە ئالايلۇق، شىنجاڭ تارىخىغا دائىر يازما خاتىرىلەردە، ئىجتىمائىي ئىقتىسات جەھەتتىكى ماتېرىياللار ئىنتايىن كەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلگىرى ئۆتكەن جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭمۇ بۇ تەرەپتىكى ئەھۋاللارغا ئەھمىيەت بېرىشى ناھايىتى كەم بولغان. ھالبۇكى، ماركسىزمچە تارىخشۇناسلىق بولسا، ئىجتىمائىي ئىقتىساتنى تۈزۈمنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلىدۇ. مانا بۇ ھال بىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى ماتېرىياللارنى قاتتىق كۈچ سەرپ قىلىپ قېزىشىمىزنى، تۈرلۈك تارىخىي ئەسەرلەر ئىچىدىن ئىزلەپ تېپىشىمىزنى، تۈرلۈك ماتېرىياللارنى تۈجۈپلەپ كۆرۈپ ئىزدىنىپ، بىر تال - بىرىم تالىدىن بولسىمۇ يىغىپ توپلاپ چىقىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئىچىدىن ئىزدىنىشىمىز، كونا مىس، ئەسكى تۆمۈر - تەسەكلەر، ياتا پىششىق خىش، پۇچۇق ساپاللار ئىچىدىن، ئاسارە - ئەتىقە ئىزلىرىدىكى يېرىم - ياتا خاتىرە پۈتۈكلەردىن سىنچىلاپ ئىزدىنىشىمىز لازىم. شۇنىڭدەك، شىنجاڭ تارىختىن بۇيان تۈرلۈك سىياسىي كۈچلەر تالاش - تارتىش قىلىپ توقۇنۇشۇپ كەلگەن جاي بولۇپ، شىنجاڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن تۈرلۈك سىياسىي كۈرەشلەر — مەيلى سىنىپىي كۈرەش بولسۇن ياكى مىللەتلەر ۋە دىنلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بولسۇن (سىنىپىي جەمئىيەتتە، بۇ كۈرەشلەر تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، يەنىلا سىنىپىي كۈرەشتىن ئىبارەت)، كۆپىنچە شۇ چاغدىكى مەملىكەت ئىچىدىكى ۋە خەلقئارادىكى كۈرەشلەر بىلەن باغلىنىپ كەتكەن. بولۇپمۇ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، مۇستەملىكىچىلەر ۋە جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭنى تالىشىش ھەرىكەتلىرى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. شۇڭا، بۇ سىياسىي كۈرەشلەرنىڭ قانداق باشلىنىپ قانداق ئاخىرلاشقانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىش ئۈچۈن، بەزىدە كۈرەشنىڭ يىپ ئۇچىنى بويلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، ئۇنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈشكە، بەزىدە ھەتتا "بىرقانچە دۆلەت"لەرگە بېرىپ ئايلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىيىن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا، يالغۇز شىنجاڭ تارىخىغا دائىر بىلىمنىڭ بولۇشىلا كۇپايە قىلمايدۇ.

شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ئۆرلەش ئۈچۈن، بارلىق قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك.

ئېزىز يۈسۈپ تەرجىمىسى

توخار تىلى ۋە نىيە قارا تىلى

1979 - يىلى 29 - ئاۋغۇست ئۈرۈمچىدە ئوتكۈزۈلگەن ئىلمىي دوكلات يىغىنىدا
قىلىنغان دوكلات

جى شيەنلىڭ

يولداشلار، بۈگۈن «توخار تىلى ۋە نىيە قارا تىلى» دىگەن تېمىدا سۆزلەيمەن.

ئۆتكەنكى نەچچە ئون يىل داۋامىدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمنىڭ بەزىلىرى شىنجاڭ بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، بەزىلىرى ۋاستىلىق ھالدا مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۈچۈن، شىنجاڭغا ئائىت نۇرغۇنلىغان تارىخى، سىياسى ۋە ئىقتىسادىي ماقالىلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، شىنجاڭ بىر گوھەر جاي ئىكەن دىگەن چۈشەنچىگە كەلدىم، بۇنداق جاي — جۇڭگودا بىر، دۇنيادىمۇ بىر. بۇ سۆزۈمنىڭ مەنىسى نىمە؟

دوكلاتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بۇ سۆزۈمنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىۋالالايسىلەر.

شىنجاڭنى نىمە ئۈچۈن گوھەر جاي دەيمىز؟

دۇنيا مەدەنىيىتىدىن ئالغاندا، جۇڭگونىڭ، قەدىمقى يۇنانىنىڭ ۋە قەدىمقى ھىندىستاننىڭ مەدەنىيىتى ئۈچ چوڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت دىيىلىدۇ. بۇ ئۈچ چوڭ مەدەنىيەتنىڭ ئۇچراشقان، قوشۇلغان جايى شىنجاڭ بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ھەر خىل تىللار، يەنى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستىمىسىدىكى تىللار، سام سىستىمىسىدىكى تىللار، باشقا نۇرغۇن تىللار بىلەن شىنجاڭدا ئۇچراشقان. بۇنداق ئەھۋالنى شىنجاڭدىن باشقا جايدا تاپقىلى بولمايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت، دىن جەھەتتىمۇ ئەھۋال شۇنداق. دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن — ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنلىرىمۇ شىنجاڭدا ئۇچرىشىپ ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق ئەھۋالنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن تاپقىلى بولمايدۇ. شۇڭا مېنىڭ ھىس قىلىشىمچە، جۇڭگو بىلەن باشقا دولەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا شىنجاڭ ئىنتايىن مول ماتىرىيالغا ئىگە. ئەلۋەتتە، بۇ شىنجاڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. يەنە ياپونىيە، جەنۇبىي ئاسىيامۇ بار. لېكىن شىنجاڭ ئىنتايىن مۇھىم ۋە ھالقىلىق جاي بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يېقىندا مەن شۇنى ھىس قىلدىمكى، پۈتۈن دۇنيادىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدا ئىككى ئاساسىي خاھىش بار: بىرى ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىش بولۇپ، بۇنىڭدا پەننىڭ بىر تارمىقىلا تەتقىق قىلىنمايدۇ. تىلشۇناسلىق بىر تارماق، بەدىئىي ئەدە-

بىيات بىر تارماق، سىياسى - ئىقتىسات بىر تارماق، تارىخ بىر تارماق ھېساپلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىۋېرسال دېيىلىدۇ.

يېقىندا خەلقارادا ئىككى يېڭى پەن گۈللىنىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىرى دۇنخۇاڭشۇناسلىق، يەنە بىرى يىپەك يولى شۇناسلىقى.

يولداشلار دۇنخۇاڭنى بىلىدۇ، ئۇ شىنجاڭ بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. يىپەك يولىنىڭ خېلى ئۇزۇن قىسمى شىنجاڭدىن ئۆتىدۇ. بۇ پەن ئۇنىۋېرسال پەن بولۇپ، بۇ سىياسى - ئىقتىساتنى، شۇنىڭدەك تارىخ، دىن، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ پەن ھازىر دۇنيادا، بولۇپمۇ ئىجتىمائىي پەن جەھەتتە بىر قەدەر گەۋدىلىك. يەنە بىرى بولسا، سېلىشتۇرما تەتقىقات بولۇپ، ئۇ، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق، سېلىشتۇرما دىنشۇناسلىق، سېلىشتۇرما ئەپسانەشۇناسلىق، سېلىشتۇرما ئەدەبىياتشۇناسلىقتىن ئىبارەت. بۇ خىل سېلىشتۇرما تەتقىقاتمۇ ھازىر دۇنيادا بىر مۇھىم يۈزلىنىش بولماقتا. بۇ ئۇنىۋېرسال تەتقىقات بىلەن سېلىشتۇرما تەتقىقات، نۆۋەتتە، دۇنيا بويىچە ئىجتىمائىي پەندىكى ئىككى چوڭ ئاساسىي ئېقىم ھېساپلىنىدۇ. لېكىن شەرت - شارائىت جەھەتتىن ئېيتقاندا، مەيلى ئۇنىۋېرسال تەتقىقات بولسۇن ياكى سېلىشتۇرما تەتقىقات بولسۇن، شىنجاڭ ئەڭ ياخشى جاي ھېساپلىنىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك ھەر خىل دىن، ھەر خىل سەنئەت، ھەر خىل ئىدىيە، ھەر خىل تىللار قەدىمقى زاماندا شىنجاڭدا بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشقان.

بۇرۇن مەن شىنجاڭغا كېلىپ باقمىغان، بۇ بىرىنچى قېتىم كېلىشىم. مەن شىنجاڭنىڭ ھەقىقەتەن بىر ياخشى جاي ئىكەنلىكىنى ھېس قىلماقتىمەن. بۇ جاينىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى ناھايىتى زور. بىز قايتىپ بارغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۆپ يولداشلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ بۇ جايدىكى 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى، بۇ جايدىكى ئارخولوگىيە خەزىنىلىرىنى، ئىجتىمائىي پەن جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشى ئۈچۈن، شىنجاڭنى تەرىپلەپ بېرىمىز. ھازىر مەن تىل جەھەتتىن ئىككى خىل تىل ئۈستىدە يولداشلار بىلەن پىكىرلەشمەكچىمەن.

بۇنىڭ بىرى توخار تىلى، يەنە بىرى نىيە قارا تىلى دېيىلىدۇ. بۇ تىلنىڭ ھەر ئىككىلىسى شىنجاڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەمما بۇ ئىككى تىلنى بۇرۇن ھېچكىم بىلمەيتتى. بۇندىن 80 يىل بۇرۇن بۇ ئىككى تىلنىڭ بارلىقى دۇنياغا مەلۇم ئەمەس ئىدى. شىنجاڭدا يەر ئاستىدىن ئەنە شۇ ئىككى خىل تىلدا يېزىلغان، چىرىپ پۈرۈچلىنىپ كەتكەن نۇرغۇن يازما ماتېرىياللار قېزىپ چىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر دۇنيادا بۇ ئىككى خىل تىلنىڭ بولغانلىقىنى بىلدى. بۇرۇن بۇنى بىلمەيتتى. بۇ ئىككى خىل تىل دۇنيانىڭ ھېچقانداق يېرىدە بولمىغان، ئۇلار بىزنىڭ شىنجاڭدىلا تېپىلدى، شۇڭا، مەن بۇ ئىككى تىلنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنى يولداشلارغا سۆزلەپ ئۆتمەكچىمەن. بۇ پەقەت بىر ئادەتتىكى ساۋات بولۇپ قالار، قالتىس دېگىدەك مەزمۇنىمۇ يوق.

بىرىنچى، توخار تىلى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن. ئالدى بىلەن نام مەسىلىسىنى سۆزلەيمەن. توخار دېگەن بۇ نام توغرىمۇ - يوق؟ يولداشلارغا مەلۇم، بىزنىڭ بۇ ئەسىردە، يەنى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چەتئەللىكلەر، ياۋروپالىقلار شىنجاڭدا قېزىش ئىش-

لىرنى ئېلىپ بېرىپ ئۇرغۇنلىغان نەرسىلەرنى تاپتى. توخار تىلىدا ئىشلىتىلگەن ھەرپلەر
براھما يېزىقى بولۇپ، بۇ يېزىق سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ، يېزىقنى كىشىلەر بىلىدۇ، لېكىن
تىلىنىچۇ؟ بىلمەيدۇ. يولداشلارغا مەلۇم، ئىنگلىز تىلىدا لاتىن يېزىقى قوللىنىلىدۇ، فرانسۇز،
نېمىس تىللىرىدىمۇ لاتىن يېزىقى قوللىنىدۇ. بىز بۇ يېزىقنى بىلىمىز، ئەمما تىلنى بىلىشىمىز
ناتايىن. توخار تىلىنىچۇ؟ يېزىقنى بىلىمىز تىلنى بىلمەيمىز. شۇڭا ئەينى ۋاقىتتا گېرمانىيىلىك
لېئۇمان (Leumann) بۇ خىل تىلغا نام بەردى، يەنى بىرىنچى خىل تىل دەپ نام بەردى،
لېكىن ئۇ بۇنىڭ قانداق تىل ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى. 1907 - يىلغا كەلگەندە، گېرمانىيىلىك
ئې.ۋ.ك.مېيۇللېر (E·W·K·Müller) بۇ تىلنى توخار تىلى دەپ ئاتىدى، 1908-يىلى باشقا
ئىككى گېرمانىيىلىك ئالىم ئې. سېگ (E. Sieg) بىلەن ۋ. سېگلىڭ (W. Siegling)
بۇ نامغا قوشۇلۇپ، بۇ تىلنى توخار تىلى دەپ ئاتىدى. 1913 - يىلغا كەلگەندە، فرانسىيىلىك
س. لېۋى (Sylvain Levi) دىگەن بىر ئالىم توخار تىلى B نى كۇسەن (كۇچار) تىلى
دېيىش كېرەك، دەپ قارىدى. 1921 - يىلغا كەلگەندە، سېگ بىلەن سېگلىڭ توخار تىلى A نى
سۈرەتكە ئېلىپ نەشر قىلدى.

براھما يېزىقىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى لاتىن ھەرپى بىلەن ترانسكرىپسىيە قىلىپ نەشر
قىلدى. 1931 - يىلغا كەلگەندە، سېگ بىلەن سېگلىڭ توخار تىلى گىراممېتىكىسىنى نەشر قىل-
دى. 1907 - يىلدىن 1931- يىلغا كەلگەندىلا، ئاندىن توخار تىلى گىراممېتىكىسى نەشر قى-
لىندى. توخار گىراممېتىكىسى، ئەمەلىيەتتە توخار تىلى A دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا تو-
خار تىلى B ناھايىتى ئاز ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، توخار تىلى A غا ئائىت يازما
ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى گېرمانىيىنىڭ بېرلىن شەھىرىدە ساقلانغان. توخار تىلى B —
لېۋى توخار تىلى B دەپ ئاتىغان يازما ماتېرىياللار يەنى لېۋى كۇچار تىلى دەپ ئاتىغان
يازما ماتېرىياللار ئاساسەن پارىژ شەھىرىدە ئىدى. نېمىسلار بىلەن فرانسۇزلار ھەر قايسىسى
بىر تەرەپنى ئىگىلىۋېلىپ ماتېرىياللارنى قاتتىق قامال قىلىپ، بىر بىرىگە بەرمىگەن. 1936 -
يىلغا كەلگەندە، ئەنگلىيىلىك ئالىم ھ. ۋ. بايلېي (H. W. Bailey) توخار تىلى A نى
"كىنگىت (قاراشەھەر) تىلى"، توخار تىلى B نى "كۇچار تىلى" دېيىش كېرەك دەپ قاراپ،
توخار تىلى دىگەن بۇ نامنى ئىشلەتمەسلىكنى تەشەببۇس قىلدى. نەتىجىدە بىر مەيدان قە-
لەمكەشلىك دەۋاسى يۈز بەردى. سېگ بىلەن سېگلىڭ توخار تىلى دىگەن نامنى قوللىنىشتا چىڭ
تۇردى. باشقا دۆلەتلەر، بولۇپمۇ فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيە توخار تىلى دەپ ئاتاش توغرا
بولمايدۇ، توخار تىلى A نى قاراشەھەر تىلى، توخار تىلى B نى كۇچار تىلى دېيىش كېرەك،
دەپ قارىدى. بۇ ئارىلىقتا يەنە نەچچە 10 يىل ئۆتۈپ كەتتى. ھازىر قارىشىمىزدا، توخار تى-
لى دىگەن بۇ نام مۇۋاپىق ئەمەستەك تۇرىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى ئۇنىڭدا سۆزلەنگەن ئەھ-
ۋال «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى» دىكى بايان قىلىنغان ئەھ-
ۋالغا ئويغۇن كەلمەيدۇ. ئەندى زادى قانداق بولۇشى كېرەك؟ بۇنىڭغا بىر نېمە دېيىش تەس.
ئۆز خاھىشىمىزدىن ئېيتقاندا، توخار تىلى A نى قاراشەھەر تىلى دېيىشكە مايىلمەن. چۈنكى بۇ
تىلغا ئائىت يازما ماتېرىياللار قاراشەھەر ناھىيىسىدىن تېپىلدى. كۇچار تىلى بولسا، كۇچار-

دىن تېپىلدى. بۇ ئەسەرلەرنى تېپىلغان جايىغا قاراپ ئاتاش بىر قەدەر مۇۋاپىق. لېكىن بۇ-
نىڭدا يەنە بىر مەسىلە بار، چۈنكى بۇ ئىككى تىل ھەقىقەتەن بىر-بىرىگە ناھايىتى ئوخشىشىپ
كېتىدۇ. A ۋە B توخار تىللىرى دېگەندە، كىشىلەر بىر قاراپلا ھەر ئىككىسىنىڭ توخار تى-
لى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئۇلار ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ ۋە بىر-بىرىگە ناھايىتى يېقىن كې-
لىدۇ، پەرقى ئانچە چوڭ ئەمەس. قاراشەھەر تىلى، كۇچار تىلى دېگەندە بولسا، بۇنداق مۇنا-
سىۋەتنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بۇ مەسىلىنى زادى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ ھازىرچە جاۋاپ
بېرىش تەس. بۇ يەردە ئاساسەن توخار تىلى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى يولداشلارغا
ئازراق سۆزلەپ ئۆتتۈم.

ئىككىنچى مەسىلە. توخار تىلىنىڭ تېپىلىشىنىڭ جۇڭگو ۋە دۇنيانىڭ پەن-تەتقىقاتىدا قانداق
ئەھمىيىتى بارلىقى، يەنى توخار تىلىنىڭ تېپىلغانلىقىنىڭ مۇھىملىقىنى سۆزلەپ ئۆتمەكچىمەن.
بۇ ھەقتە ئىككى مەسىلىنى سۆزلەيمەن. ئۇنىڭ بىرى، بۇنىڭغا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى نۇق-
تىسىدىن قاراش مەسىلىسى، بىز ئادەتتە ئېيتىپ يۈرگەن سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق، ئەمەلىيەتتە
ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىدىن ئىبارەت.

ھىندىستان شەرقتە، ياۋروپا بولسا غەرپتە. دەسلەپكى چاغلاردا مەيلى ھىندىلار، مەي-
لى ئىنگلىزلار، نېمىسلار، فرانسۇزلار بولسۇن، ھېچقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇ
باغلىنىش بارلىقىنى ئويلىمىغان ئىدى. شۇنىڭدەك غەرپلىكلەر ھىندىلارنى كۆزگە ئىلمايتتى.
ئۇلارنىڭ چىرايىنى قارا دەپ قاراپ: بىز سەلەرنى بويسۇندۇرغان، سەلەر بولساڭلار بىزنىڭ
مۇستەملىكىمىز دەپ ئۇلارنى مەنسىتمەيتتى، كېيىنكى كۈنلەردە بەزى ياۋروپالىقلار، تىل جەھەتتىن
قارىغاندا، ھىندى تىلىنىڭ ياۋروپا تىللىرى بىلەن تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى بايقاپ
قالدى. مەن بۇ مىساللارنى سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن، سۆزلىسەك گەپ ناھايىتى جىق. ئىنگلىز
تىلى، نېمىس تىلى، فرانسۇز تىلى، رۇس تىلى، ئىسپان تىلى، ئىتالىيە تىلى، پورتۇگالىيە تىلىنىڭ ھىندى
تىلى بىلەن تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بار. بۇ ئىش ئەنگلىيىگە قارىتا ئېيتقاندا، بولۇپمۇ
ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارىتا ئېيتقاندا، ئۇلارنى ئوڭغاي-
سىزلاندۇرۇپ قويدى، ئۇلار ئەسلى ھىندىستانلىقلارنى كۆزگە ئىلمايتتى، سەلەر تۆۋەن دەرىجى-
لىك ئادەملەر، سەلەرنى بىز بىلەن تەڭ قويۇشقا بولمايدۇ، دەيتتى. نەتىجىدە نېمە بولدى؟
ئەسلى تۇغقان ئىكەنلىكى، بىر ئائىلە ئادەملىرى ئىكەنلىكى ئايان بولدى. شۇڭا ئەنگلىيىلىك-
لەر ناھايىتى تەڭلىكتە قالدى، بۇنىڭغا ئامال يوق، پاكىت ئەنە شۇنداق.

تىل بىلەن مىللەت بىر نەرسىمۇ؟ بۇ مەسىلىدە مۇنازىرە بار. مېنىڭ قارىشىمچە، تىل
بىلەن مىللەت ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويغىلى بولمايدۇ. بەزى مىللەتلەر ئۆز تىلىنى
تاشلاپ باشقا تىلنى قوللانغان ئەھۋاللارمۇ بار، بۇ ئەھۋال ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، تىل بىلەن
مىللەت ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇشقا بولمايدۇ. ئەمما ھىندى - ياۋروپا تىل سىستې-
مىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ تىل بىلەن مىللەت ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇشقا
تېگىشلىك. بۇنىڭدا مۇنداق بىر جەريان بولغان ئىدى. بۇ جەرياننى ئەڭ دەسلەپ 16 - ئە-
سىردە ئىتالىيىلىك بىر پوپ ھىندىستاننىڭ گوئا دېگەن يېرىدە دىن تارقىتىپ يۈرگەندە، ھىن-

دى تىلىنىڭ ئىتالىيە تىلى ۋە ياۋروپا تىلى بىلەن تۇققاندىلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى بايقىغان ئىدى.

1786 - يىلىغا كەلگەندە، ئەنگلىيىلىك جامىس هىندى تىلى بىلەن ياۋروپا تىلىنىڭ مەنبەئى بىر دەپ قاراپ، بۇ مەسىلىنى رەسمى ئوتتۇرىغا قويدى. 19 - ئەسىرگە كەلگەندە، پۈتۈن دۇنيادا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىن ئىبارەت يېڭى بىر پەن گۈللىنىشكە باشلىدى. يۇقۇرىدا مەن سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق، ئەمەلىيەتتە، هىندى - ياۋروپا تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتتۈم. كېيىنكى كۈنلەردە باشقا تىل سىستېمىلىرى بۇنىڭغا قارشى چىقىپ، بۇنىڭدا بىر ئاز زوراۋانلىق بار، بىرلا هىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنى قانداقمۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق دېگىلى بولسۇن؟ بۇنى هىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى دېيىش كېرەك دېيىشتى. سام تىل سىستېمىسىمۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق دېيىشكە بولىدۇ. هازىر ئادەتتە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق دېگەندە، ئومۇمەن هىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

پۈتۈن 19 - ئەسىردە نېمىسلار، فرانسۇزلار، ئىنگلىزلار، ئامېرىكىلىقلار بىر تەرەپتىن هىندى تىلى، يەنە بىر تەرەپتىن ياۋروپا تىلى ئۈستىدە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، بۇ ئىككى خىل تىلنىڭ ھەقىقەتەنمۇ مەنبەسى بىر ئىكەنلىكىنى ئېنىق ۋە توغرا ئىسپاتلاپ چىقتى. بۇ شەك-شۈبھىسىز. ئۇلار بەزى قانۇنىيەتلەرنى تاپتى. پۈتۈن 19 - ئەسىردە بۇ ئىش ناھايىتى گەۋدىلىك بولدى. ئېنگېلس ئەينى ۋاقىتتا ماركس بىلەن كېلىشىپ ئىككىسى ئىش تەقسىم قىلىۋالغان ئىدى. ماركس مەخسۇس سىياسى ئىقتىسات بىلەن شۇغۇللاندى، ئېنگېلس ھەربى ئىشلار ۋە تىل بىلەن شۇغۇللاندى. ئېنگېلس 19 - ئەسىردە تەرەققى قىلغان سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئەھمىيەت بېرىپ بەزى تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇنىڭ كۈندىلىك خاتىرىلىرى ۋە خەت - چەكلىرىدىن قارىغاندا، ئېنگېلس سانسكرىت تىلىنى ئۆگەنگەن ئىكەن.

ئەينى ۋاقىتتا، تەخمىنەن مۇنداق بىر خۇلاسىغا، يەنى هىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر — فرانسۇزلار، نېمىسلار، ئىتالىيانلار بىر ئورتاق ئاتا - بوۋا، ئورتاق ئەجداتتىن تارالغان دېگەن خۇلاسىغا كېلىنگەن ئىدى. لېكىن ئۇزۇن مۇددەتلىك تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، مۇنداق بىر خىل ئەھۋال بارلىقى بايقالدى، يەنى بىر غەربىي تارماق، بىر شەرقىي تارماق بار بولۇپ چىقتى: ياۋروپا غەربىي تارماق، هىندىستان شەرقىي تارماق بولدى. شەرقىي تارماق بىلەن غەربىي تارماقنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقى بايقالدى. ئۇلار "يۈز" دېگەن بۇ سۆزنى ئېلىپ تەكشۈردى. غەربىي تارماقتا بۇنى **Centum** دەيدۇ، غەربىي تارماقتا بۇنى **Sentum** دەيدۇ، ئۇلار تاۋۇش ئالمىشىش قانۇنىيىتىدىن بۇنداق بىر نەچچە نۇقتىنى خۇلاسىلاپ چىقتى. ئۇلار S بىلەن Cنى بىر ئورتاق مەنبە، يەنى ئىپتىدائى هىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى بىر تاۋۇشتىن كەلگەن، كېيىن تەرەققى قىلىپ مۇشۇنداق ئىككى گۇرۇپپىغا ئايلانغان، دەپ قارىدى. ئۇ بىر خىل ۋەكىل بولۇش سۈپىتى بىلەن بىز ئېيتقاندەك ئۇنچىۋالا ئاددى ئەمەس. ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تاۋۇش ئالمىشىش قانۇنىيىتى بار. نەتىجىدە ئەنە شۇنداق بولغان ئىدى. مەسىلەن ئېيتايلى، شەرقتە، هىندىس-

تانىدا يۈز سۆزى Sida ياكى Cida دېيىلىدۇ. رۇس تىلىمۇ شەرقىي تارماق بولۇپ، ئۇنىڭدا يۈز سۆزى Com دېيىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا 19 - ئەسىردىكى تەتقىقات نەتىجىسىدە، شەرق بىلەن غەرپ ناھايىتى ئېنىق ئايرىلغانىدەك، تاۋۇش ئالمىشىش قانۇنىيىتى ناھايىتى ئېنىق بولۇنغاندەك ئىدى. بىزچىمۇ بۇ ناھايىتى تەبىئىي ئىش ئىدى. ئۇنداق بولسا، بۇ تىل زادى قايەردە پەيدا بولغان؟ بۇ ئۆز ۋاقتىدا ناھايىتى چوڭ مۇنازىرە قوزغىغان ئىدى، بۇ يەردە بۇنى تەپسىلىي سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ھىندى - ياۋروپا دىگەندە، بۇنىڭ بىرى ھىندىستان، بىرى ياۋروپا ھېساپلىنىدۇ، ئەسلى بۇلارنىڭ مەنبەسى بىر ئىدى. بۇ مەنبە زادى قايەردە دىگەن مەسىلىدە قاتتىق تالاش - تارتىش بولدى، ھازىرمۇ تېخى بىر خۇلاسىغا كېلىنگىنى يوق. بۇنىڭغا ھازىر يۈز يىلچە بولدى. خۇلاسە چىقمىدى. مەنبە قايەردىلىكى تېخى مەلۇم ئەمەس. لېكىن گىتلېرغا كەلگەندە، ئۇ، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ ئەسلى يۇرتى گېرمانىيە، دەيدى. بۇ ئاغزىغا كەلگەنچە جۆيلۈش، كىشىلەر بۇنىڭغا كۈلۈپلا قويىدۇ، خالاس. چۈنكى گىتلېرنىڭ ئېيتقىنى ئىلمىي سۆز ئەمەس ئىدى. شۇڭا بۇ مەسىلىدە قاتتىق تالاش - تارتىش بولدى. ھەر قايسىسى ئۆز پىكرىنى بايان قىلدى ھەمدە نۇرغۇن ئەرسىلەرنى يېزىشتى، يېزىلغان ئەرسىلەرنى ھەددى - ھېساپسىز دىيىشكە بولىدۇ، لېكىن ھازىرغىچە خۇلاسە چىقمىدى. بۇنى تەپسىلىي سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ئەسلى بۇ خۇلاسىدە مەسىلە يوق دەپ قارالغان ئىدى. چۈنكى غەربتىكىلەر Centom سىستېمىسىغا تەۋە، شەرقتىكىلەر بولسا Satem سىستېمىسىغا تەۋە ھېساپلىناتتى. بۇنىڭدا مەسىلە يوقتەك، ئالەم تىنچىپ قالغاندەك بولغان ئىدى. لېكىن توخار تىلى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، ئىش چاتاقلاشتى. توخار تىلى بىزنىڭ شىنجاڭدىن تېپىلدى. بۇ شەرق ھېساپلىنىدۇ. بۇنىڭدا مەسىلە يوق! بىزنىڭ شىنجاڭدىن تېپىلدى. توخار تىلىدا يۈز kant دېيىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كونا رومانلار سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، سەپ تۈزۈلۈشى قالايمىقانلىشىپ كەتتى. چۈشەندۈرۈشكە بولماي قالدى. ئەسلىدە ناھايىتى ئېنىق، ھەممىسى قائىدىلىك، رەتلىك، ناھايىتى ئېنىق ئىدى. كېيىن توخار تىلىدا يۈز سۆزى kant دېيىلىدىغانلىقى بايقالدى، شۇڭا بۇ، سەپ تۈزۈلۈشىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. سەپ تۈزۈلۈشى قالايمىقانلىشىپ كېتىش يامان ئىش ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئىلىم - پەن تەتقىقاتىدا، دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەرگە ئوخشاشلا، ئۆزگەرمەسلىكنى تەلەپ قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدا ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرۇشى مۇقەررەر. شۇڭا بۇ مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەنلا، ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋروپا، ئامېرىكا بىلەن شەرقنىڭ ئىلىم - پەن ساھەسى بىر ئاز قالايمىقانچىلىققا چۈشۈپ قالدى. بۇنداق بولۇشى تۇرغان گەپ. چۈنكى ئېنىق شەرھىلەپ بېرەلمىدى، بۇ مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، تېخى بۇ مەسىلە ھازىرغىچە ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلىگىنى يوق. بۇنى قاچان ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ؟ بۇنىڭغا بىر نىمە دىگىلى بولمايدۇ. ئەمما مېنىڭچە، ھەممىسى بىرلىككە كېلىپ ئالەم جىمجىت بولۇپ كېتىش ياخشى ئىش ئەمەس.

شۇڭا توخار تىلى تېپىلغاندىن كېيىن، نۇرغۇن تەسىر كۆرسەتتى، نۇرغۇنلىغان

مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەڭ چوڭ بىر مەسىلە شۇكى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ ئوتمۇشتىكى بولۇنۇشى بۇزۇپ تاشلاندى. بۇ مەسىلىنى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ ھازىرغىچە ھەل قىلىنمىدى. بۇ مەسىلە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ ئەسلى ماكانى زادى قەيەردە؟ دېگەن مەسىلە بىلەن تۇتاش. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلمىلى بولمايدۇ، بۇ مەسىلىگە قانچە ئېچكىرىلەپ كىرگەنسېرى شۇنچە مۇرەككەپلىشىپ كېتىدۇ، لېكىن مۇرەككەپلەشكەنسېرى تەتقىقات شۇنچە چوڭقۇرلىشىدۇ. بۇ يامان ئىش ئەمەس، ياخشى ئىش. توخار تىلىنىڭ تېپىلىشى بىزنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىمىز ئۈچۈن ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش كېرەكمۇ - يوق؟ كۆپچىلىك ئاللىقاچان ھەل بولدى، ئۇجۇر - بۇجۇرى ئېنىقلاندى، ناھايىتى ئېنىق بولدى، دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئىش ئۇنداق ئاسان ئەمەس. بۇ بىرىنچى مەسىلە.

ئىككىنچى مەسىلە، توخار تىلى تېپىلغاندىن كېيىن، يەنى شىنجاڭنىڭ قاراشەھەر تىلى بىلەن كۇچار تىلى تېپىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يۇناسىۋىتى، بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ ئوتىمەن. مېنىڭ قارىشىمچە، ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتتى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئوتمۇشتە كۆپچىلىك بۇددا دىنى خەن مىڭدى پادىشا ۋاقتىدا جۇڭگوغا كىرگەن، دېيىشكە ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى. ھازىر ئادەتتە جۇڭگودا بۇددا دىنى تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ پاكىت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خەن مىڭدى پادىشا چۈشىدە ئالتۇن ئادەمنى① كۆرگەن، شۇنىڭ بىلەن غەربتىن ئۆگىنىشكە ئادەم ئەۋەتكەن. بۇنداق دېيىش پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. لېكىن بۇ يەردە باشتىن - ئاخىر ئېنىق بولماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە بار: بۇددا دىنى جۇڭگوغا قاچان ۋە قانداق يوللار بىلەن تارقالغان، بىۋاستە كەلگەنمۇ ياكى ۋاستىلىق كەلگەنمۇ؟ بۇ مەسىلىدە، ئوتمۇشتە ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەر بولدى. مېنىڭ قارىشىمچە، يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى تېپىلغان ماتېرىياللارغا، بولۇپمۇ شىنجاڭدىن تېپىلغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، دەسلەپتە جۇڭگودا بىر ۋاستىچى بولغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىردىن ئېيتقاندا، يەنى ھازىرقى بىلىمىمىزنىڭ بېرىپ يەتكەن دائىرىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ۋاستىچى، توخار تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر بولۇشى ئېھتىمال.

بۇ يەردە مەن يەنە ئىككى ئېغىز سۆز قىستۇرۇپ ئوتەي. قەدىمقى زاماندا شىنجاڭدا زادى قانچە خىل تىل بولغان؟ بۇنى بىز ھازىر ئېنىق ئېيتالمايمىز. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۈگۈنگىچە 80 يىل بولاي دەپ قالدى. ياۋروپالىقلار، ياپونلار، ئامېرىكىلىقلار، بىزنىڭ شىنجاڭدىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتتى. ئازاتلىقتىن كېيىن بىزمۇ بەزى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردۇق، ماتېرىياللار ئاز ئەمەس. تەتقىقات نەتىجىلىرى قانائەتلىنەرلىك دەرىجىگە يەتتىمۇ؟ 80 يىل — بۇ، خېلى ئۇزۇن ۋاقىت، مېنىڭچە، تېخى ئۇ دەرىجىگە يېتىشتىن خېلى يىراق. بايا مەن شىنجاڭنىڭ پەن - تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىي قىلىش ئىستىقبالى زور دېگەن

① ئالتۇندىن قۇيۇلغان بۇت — ت

ئىدىم. 80 يىلدا ھەل بولمىدى، يەنە 80 يىلدىمۇ تېخى ھەل بولمايدۇ. بۈگۈن مۇشۇ يەردە ئولتۇرغانلارنىڭ نەۋرىلىرىمۇ ھەل قىلالمايدۇ. شۇڭا، مەن شىنجاڭنىڭ پەن تەتقىقاتى ناھايىتى زور تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە دەيمەن. ئىككى - ئۈچ يۈز يىل ئىشلىسەكمۇ تۈگىمەيدىغان خىزمەتلەر تۇرۇپتۇ. مەن ئىشىنىمەنكى، كەلگۈسىدە بىزنىڭ تاپقان نەرسىلىرىمىز بارغانسېرى كۆپىيىدۇ. بۇنىسى شەكسىز. ئۆتكەندە مەن بۇندىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى بېرلىندا مەللەتلەر مۇزېيخانىسىنى كۆردۈم. ئۇلار بەزى نەرسىلەرنى بىلىپ بوپتۇ. مەسىلەن، توخار تىلىنى ئېنىقلاپ چىقىپتۇ، ئۇنىڭ مەنىسىنىڭ نېمىلىكىنى ئاساسەن بىلىپتۇ. ئۇ يەردە يەنە بىر قىسىم يازما ماتېرىياللار بولۇپ، بۇنىمۇ شىنجاڭدىن ئېلىپ كەتكەن ئىكەن، ھازىرغىچە ئۇنىڭ قايسى تىل ئىكەنلىكىنى تېخى بىلەلمىگەن. ھەرپىنى تونۇغان، ئۇ، بىراھما يېزىقى ئىكەن. ئەمما تىلىنى بىلەلمەپتۇ. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى» دە سۆزلەنگەنلەر بىلەن بىزنىڭ ھازىر بىلىپ يەتكەنلىرىمىز بىر-بىرىگە ماس كەلمەيدۇ. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى» دە ئېيتىلغان تىل بىز ھازىر بىلىپ يەتكەن تىللاردىن جىق. شۇڭا، يەنە يېڭى تىللارنىڭ تېپىلىش ئېھتىمالى ناھايىتى چوڭ، بەزى يەر ئاستىدىن قېزىۋالغانلىرىمىزمۇ بار. لېكىن بىز ئۇنىڭ قانداق تىل ئىكەنلىكىنى بىلەلمىدۇق، بەزىلىرىنى تېخى قېزىپ چىقمىدۇق. شۇڭا پەن تەتقىقاتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭ زور تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە. يۈز يىل، ئىككى يۈز يىل ئىچىدىمۇ بۇنى ئېنىقلاپ چىققىلى بولمايدۇ. ھەممە بۇ ئىش بىلەن شۇغۇللانغانسېرى، مەسىلىمۇ شۇنچە كۆپىيىپ بارىدۇ. قانچە كۆپ بولسا شۇنچە يۈكسىلىش بولىدۇ، ئەھۋال ئەنە شۇنداق.

ئەمدى مەن يەنە بۇ يەردە دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى توغرىسىدىكى سۆزۈمگە قايتىپ كېلىمەن. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇنىڭدا بىر ۋاستە بار، بۇ مۇشۇ توخارلار بولۇشى مۇمكىن. مەن ھېلى دېگەندەك، باشقا ۋاستىلارنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇنىسى بىزگە تېخى نامەلۇم. بىز پەقەت ھازىرقى سەۋىيىمىز ئاساسىدىلا سۆزلەيمىز، بۇنىڭغا قانداق دەلىللەر بار؟ مەن بۇ يەردە بىر نەچچە مىسالنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن. بىرىنچى، خەنزۇچە «佛» (فو) دېگەن بۇ سۆز ئەسلى Buod دېگەن سانسكرىت تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، لاتىن ھەرپى بىلەن يېزىلغان. بۇ سۆز ئۈستىدە ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى شەمەن داشۆيىنىڭ مۇدىرى چېن يۈەن ئەپەندى خۇشى بىلەن بىر مەيدان كەسكىن قەلەمكەشلىك دەۋاسى قىلىشقان ئىدى. خەنزۇ تىلىنىڭ ئادىتى بويىچە سۆزلەرنى قىسقارتىپ يېزىش خەنزۇ تىلىدا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن: “落实政策办公室” (سىياسەتنى ئەمەلىلەشتۈرۈش ئىشخانىسى) دېگەن سۆز “落办” (لوبەن) دەپلا يېزىلىدۇ. بۇنداق قىسقارتىپ ئېلىش ئىنتايىن كۆپ. بىز بۇنى ياخشى كۆرىمىز. ئۇتمۇشتىمۇ شۇنداق ئىدى. ئۇتمۇشتا “活菩萨, 菩萨” نىڭ ئەسلى يېزىلىشى bodhisatva بولۇپ، بۇنى “菩提萨埵” دەپ تەرجىمە قىلىنغان ئىدى، نەتىجىدە بىز ئۇنى قىسقارتىۋالدۇق. بۇ يەردە ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ، 2 - ھەرپ بىلەن 4 - ھەرپ قىسقارتىۋېتىلىپ “菩萨” دېگەن ئىككى خەتلا قالغان. مەيلى قانداق بولمىسۇن، بىز ھامان قىسقارتىپ ئېلىشنى ياخشى كۆرىمىز. “僧” (راھىپ) نىڭ ئەسلى

يېزىلىشى “僧伽” بولۇپ، “伽” ھەرپى قىسقارتىلىپ بىرلا ھەرپ قالغان. دېمەك، توت ھەرپتىن ئىككىسى (ياكى ئالدىدىكى ئىككىسى، ياكى بىرىنچىسى بىلەن ئۈچىنچىسى) قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ھازىرمۇ قىسقارتىشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىمىز. بەزى ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى جۇڭگولۇقلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەنزۇچىنى سۆزلىيەلىسىمۇ، گېزىت كۆرسە ئوقۇيالماي قالىدۇ. چۈنكى قىسقارتىپ ئېلىنغان سۆزلەر ناھايىتى كۆپ. بۇنى بىز ھەر كۈنى كۆرۈپ تۇرغاچقا چۈشىنىمىز، ئۇلار چۈشەنمەيدۇ. مەسىلەن: “三反” (ئۈچكە قارشى)، “五反” (بەشكە قارشى) دېگەن سۆزلىرىمىز بار. ھازىر تەرجىمان بولۇش بەكمۇ تەس بولۇپ قالدى. بۇنداق سۆزلەر ئۇچرىغاندا تەرجىمە قىلىش ناھايىتى قىيىن. ”ئۈچكە قارشى“، ”بەشكە قارشى“ دەيمىز، نېمىگە قارشى تۇرىلىدۇ؟ ئۇلارغا ئېيتىپ بېرىش كېرەك. بۇنى تولۇق ئېيتىپ بەرمىگەندە، كىشىلەر چۈشەنمەيدۇ. دېمەك، بۇ يەردە ئەسلىدە كۆپ ھەرپلىك بولغان سۆزلەرنى قىسقارتىۋېتىدىغان بىر قانۇنىيەت بار. ئۇنداق بولسا بۇ “佛” (بۇت) دېگەن سۆزمۇ شۇنداق بولغانمۇ؟

مەن ھېلى سۆزلىگەن چېنيۈەن بىلەن خۇشى ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە مانا مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە بولغان ئىدى. «بۇددا» دېگەن سۆز «بۇت»نىڭ ئۇزارتىلىشىمۇ؟ ياكى «بۇت» دېگەن سۆز «بۇددا» بىلەن buoda نىڭ تەڭداش سۆزى بولۇپ، ئىككى بوغۇمدىن بىرى يەنى “陀” خېتى قىسقارتىۋېتىلىپ، يالغۇز “佛” خېتى قالغانمۇ؟ بۇنىڭدا بىر خۇلاسە، “佛” خېتى “佛陀” نىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر ئېھتىمال “佛陀” دېگەن سۆز “佛” نىڭ ئۇزارتىلىشى بولۇشى مۇمكىن. ئەسلى “佛” بولۇپ، كېيىن سانسكرىتچە قوشۇمچە قوشۇلۇپ، خەنزۇچە ئۇنىڭغا ماس ھالدا “陀” خېتى قوشۇلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ زادى قانداق مەسىلە؟ ئادەتتە كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، جۇڭگونىڭ ئادىتى بويىچە “佛” (بۇت) سۆزى “佛陀” (بۇددا) سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسىدىن ئىبارەت. چۈنكى بۇ بىزنىڭ قانۇنىيىتىمىزگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز بەزى خەتلەرنى قىسقارتىۋېتىشكە ئادەتلىنىپ قالغانمىز. بىرنىلا قالدۇرىمىز ياكى ئىككىسىنىلا قالدۇرىمىز. قارىماققا، بۇنىڭدا ھېچقانداق مەسىلە يوق. لېكىن مەسىلە ئۇنداق ئاددى ئەمەس. بۇ مەسىلە توغرىسىدا مەن بىر پارچە ماقالە يازغان ئىدىم، بۇنى ئازاتلىقتىن بۇرۇن يازغان. ئۇنىڭ ماۋزۇسى «بۇددا ۋە بۇت» ئىدى، ئۇنىڭدا مۇشۇ مەسىلە سۆزلەنگەن. قارىغاندا، ئۇنىڭدىكى دەلىللەردە ھەر ھالدا چاتاق يوق. ئۇنىڭدا «بۇت» دېگەن سۆز «بۇددا» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى ئەمەس، بۇددا سۆزى بۇت سۆزىنىڭ ئۇزارتىلمىسى دېگەن ئىدىم. بۇ خۇلاسە نەدىن كەلدى؟ توخار تىلىدىن كەلدى. قاراشەھەر تىلىدا “佛” (بۇت) سۆزى pit دېيىلىدۇ. كۇچار تىلىدا put دېيىلىدۇ. بۇلار بىر بوغۇملۇق سۆزلەر، بىزنىڭ “佛” (بۇت) دېگەن سۆزىمىزمۇ بىر بوغۇملۇق سۆز. شۇڭا، مېنىڭچە “佛” (بۇت) سۆزى بىۋاستە تۈردە سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولماي، بەلكى قاراشەھەر تىلى ياكى كۇچار تىلىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. بۇ ھەقتىكى تەپسىلى ئەھۋالنى بۇ يەردە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ئەگەر يولداشلار قىزىقسا، «بۇددا ۋە بۇت» دېگەن ماقالىنى كۆرسە بولىدۇ. ئۇنىڭدا

مەن بۇ مەسىلىنى سۆزلىگەن ئىدىم. بۇ مەسىلە قارىماققا كىچىك مەسىلە، لېكىن مەسىلە كىچىك ئەمەس. خەنزۇ تىلىدىكى بۇددا دىنىغا ئائىت سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسى سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئەمەس. بۇنىڭغا نۇرغۇن مىساللارنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ئەڭ ئاۋۋالقى بۇددا دىنىغا ئائىت سۆز - ئاتالغۇلار، ھىندىستاننىڭ يەر ئىسىملىرى سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولماي، بەلكى قاراشەھەر تىلى بىلەن كۇچار تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئىدى. كېيىن تاڭ سىڭ، يەنى تاڭ راھىبى شۈەنجۇاڭ، ئۇ ناھايىتى ئۇلۇغ ئالىم ھەم ساياھەتچى ئىدى. ئەمما ئۇنىڭدا بىر ئاز سۇبيېكتىپچىلىق بار ئىدى. ئۇ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى» دە، ھەممىشە بەزى ئاتالغۇلارنى "بۇ خاتا" دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس، ئۇ قاراشەھەر تىلىنى تەتقىق قىلمىغان بولسا كېرەك.

قاراشەھەر تىلى بىلەن كۇچار تىلى تېپىلغاندىن كېيىن، بىز ئىلمىي دەلىل - ئىسپاتقا، ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولدۇق. بۇ، بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگوغا بىۋاستە كىرمەي (دەسلەپتە بىۋاستە كىرمىگەن، كېيىن بىۋاستە كىرگەن)، بەلكى ۋاستە ئارقىلىق كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ۋاستە، بۈگۈن بىزنىڭ بىلىم سەۋىيىمىز يەتكەن دائىرىدىن قارىغاندا، توخار تىلى (ياكى قاراشەھەر تىلى، ياكى كۇچار تىلى) ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق دېيىشكە يولداشلار قوشۇلامدۇ - يوق، بىلمەيمەن. بۇ خىل مىساللاردىن يەنە نەچچە ئونىنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ، بۇ يەردە بۇ مىساللارنى كەلتۈرۈپ ئولتۇرمايمەن.

يۇقىرىدا مەن بىر مەسىلىگە ئىككى جەھەتتىن جاۋاب بەردىم، يەنى توخار تىلى — قاراشەھەر تىلى بىلەن كۇچار تىلىنىڭ تېپىلىشىنىڭ بىز ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەرگە، جۇڭگوغا، دۇنياغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى، بىزنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزنىڭ زۆرۈرلۈكىنى سۆزلىدىم. مەن بۇنى ئەشۇ ئىككى جەھەتتىن چۈشەندۈردۈم. تېخىمۇ كۆپ جەھەتلەردىمۇ بولۇشى مۇمكىن، ئەلۋەتتە. بۈگۈن مۇشۇ ئىككى جەھەتتىلا توختالدىم. يولداشلارنىڭ باشقىچە پىكىرلىرى بولسا، يەنە مۇزاكىرە قىلىشارمىز.

ۋاقىت مۇناسىۋىتى بىلەن توخار تىلى ھەققىدە مۇشۇنچىلىك سۆزلەيمەن.

ئەندى سۆزۈمنىڭ ئىككىنچى قىسمى، يەنى نىيە قاراتىلى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمەن.

نىيە قارا تىلى قارۇشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، بۇ يېزىق ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان قاراشەھەر تىلى بىلەن كۇچار تىلى بىراھما يېزىقى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، بۇ يېزىق سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ. نېمە ئۈچۈن نىيە قارا تىلى دېيىلىدۇ؟ چۈنكى نىيە يەرنىڭ ئىسمى بولۇپ، بۇ تىلغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ جايدىن تېپىلغان. شۇڭا، غەرب ئالىملىرى بۇ تىلغا "نىيە" نامىنى بېرىپ، ئۇنىڭغا قارا تىل دېگەننى قوشقان. نىيە دېگەن بۇ جاي توغرىسىدا سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن.

قارا تىل دېگەن نېمە؟ بۇنى يولداشلارغا سۆزلەپ بېرەي. بۇ تىل توخار تىلىغا ئوخشىمايدۇ. توخار تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى بىر مۇستەقىل تىل ھېسابلىنىدۇ. نىيە قارا تىلىچۇ؟ ئۇ ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ھىندى تىلىنىڭ بىر خىلى ھېساب-

لىنىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئوخشىمايدۇ. تۆۋەندە ھىندى تىللىرى توغرىسىدا ئازغىنە سوزلەپ ئوتىمەن. كوپچىلىك بۇ جەدۋەلنى كوروۋپ باقسا بولىدۇ:

كلاسسىك سانسكرىت تىلى — ئېپوس سانسكرىت تىلى — ۋېدا تىلى

قارا تىل ←—— ——← پالى تىلى ←——

مەن كوپچىلىككە ئەڭ دەسلەپكى ۋېدا تىلىنى چۈشەندۈرۈپ ئوتىمەن. ۋېدا تىلىدىن كېيىنكىسى ئېپوس سانسكرىت تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى كلاسسىك سانسكرىت تىلى، يەنى بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۇگىنىدىغان سانسكرىت تىلى. بۇنىڭدىن كېيىنكىسى قارا تىل ھېسابلىنىدۇ.

قارا تىل بىلەن مەدەنىي تىل ئوز ئارا قارىمۇ-قارشى كېلىدۇ.

مەدەنىي تىل دىگەن نىمە؟ مەدەنىي تىل دىگەن سوزنىڭ مەنىسى يىغىنچاقلاش دىمەكتۇر. ئۇ ئېغىز تىلى ئەمەس، سۈنئىي تىل. دىمەك يىغىنچاقلانغان مەدەنىي تىل. قارا تىل پۇقرالارنىڭ سوزلەيدىغان تىلى. پالى تىلى قارا تىل باسقۇچىغا مەنسۇپ. مەن نىمە ئۈچۈن ئۇنى بولۇۋەتتىم. مېنىڭچە، بۇ تىلنىڭ تەركىۋىدىن قارىغاندا، ئۇ قارا تىلدىن كونىراق، يېشى چوڭراق. مەن نىمە ئۈچۈن يەنە بۇنداق ئەرسىنى ئايرىپ چىقتىم؟ بۇنىڭ سەۋەبى، پالى تىلى قارا تىلدەك سانسكرىت تىلىدىن بىۋاستە كەلگەن ئەمەس. ھازىر بىزدىمۇ، ياۋروپادىمۇ پالى تىلىنى يەككە ھالدا ئوگەنمەيدۇ. سانسكرىت تىلىنى ئوگەنگەندە بۇ قانۇنىيەتنى بىلىۋالسىلا بولدى. شۇڭا ئۇ ئوقۇغۇچىلاردا پالى تىلى سانسكرىت تىلىدىن كەلگەن بولسا كېرەك دىگەن ھېسسىياتنى پەيدا قىلىدۇ.

نىمە ئۈچۈن يەنە بىۋاستە سانسكرىت تىلىدىن كەلمىگەن دەيمىز؟ ئومۇمەن ئېيتقاندا، پالى تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى سانسكرىت تىلىدىن كېيىن بولغان. لېكىن، ئۇنىڭدىكى بەزى شەكىللەر سانسكرىت تىلىدا يوق. كلاسسىك سانسكرىت تىلىدىمۇ يوق، پەقەت ۋېداتىلىدىلا بار. شۇڭا، بىز ئۇنىڭ سانسكرىت تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاتا-بالىلىق ياكى ئانا-بالىلىق مۇناسىۋەت بولماي، بەلكى ئاكا-ئۇكىلىق، ھەدە-سىڭىللىق مۇناسىۋەت بولسا كېرەك، دەيمىز. پالى تىلى سىڭىل، سانسكرىت تىلى ئۇنىڭدىن چوڭراق. ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئەنە شۇنداق، شۇڭا مەن ئۇنى ئالاھىدە ئايرىپ چىقتىم.

ئەمدى نىيە قارا تىلى ئۈستىدە توختىلىمەن. نىيە قارا تىلى مۇشۇ باسقۇچقا مەنسۇپ، شۇڭا ئۇنى پالى تىلى بىلەن بىر باسقۇچقا قويدۇم.

بايا مەن مۇنداق بىر سوزنى قىلدىم، يەنى بۇ تىل دۇنيانىڭ ھېچقانداق يېرىدە يوق، دىدىم. ھىندى تىلىدا بارمۇ-يوق؟ قارا تىل ھىندى تىلىدا ئەلۋەتتە بار. لېكىن قارا تىل بىرلا خىل ئەمەس، نەچچە ئون خىلغا بولۇنىدۇ. ھىندى قارا تىلىنىڭ بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكلىرى بار. ھىندى تىياتىرلىرىدىكى ئەۋلىيا-ئەنبىيالارنىڭ ھەممىسى ئەرزەلەر. بۇمۇ فېئوداللىق. ئەۋلىيا-ئەنبىيالار بىلەن پادىشالار سانسكرىت تىلىدا سوزلىشىدۇ. تىياتىرلاردىكى توۋەن دەرىجىلىك ئەرلەرنىڭ سانسكرىت تىلىدا سوزلىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئۇلار قارا تىلدا سوزلىشى كېرەك. ئەگەر بۇنى جۇڭگو چاڭچىلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتساق، بىرسى

«ئۇيېتىدۇرلەركى» دەپ سۆزلىسە، يەنە بىرسى ئاممىۋى تىلدا ئاددى سۆزلەيدۇ. ئەھۋال مانا شۇنداق. ئۇتمۇشتە، بەزىلەر، بۇ سانسكرىت تىلى بىر خىل ئاغزاكى تىل بولمىسا كېرەك، تىياتىر قويغاندا نېمە ئۈچۈن بىر - بىرىنىڭ سۆزىنى چۈشىنىدۇ؟ بەگلەر بىلەن پادىشالار سانسكرىت تىلىدا سۆزلىسە، پۇقرالار قارا تىلىدا سۆزلەيدۇ. ئۇلار بىر بىرىنىڭ سۆزىنى چۈشىنىدۇ. بۇنى قانداق ئىزاھلاش كېرەك، دېيىشىدۇ. بۇنى چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. ئەھۋال ئەنە شۇ.

قارا تىلىنىڭ خىللىرى ناھايىتى كۆپ. لېكىن بىزنىڭ شىنجاڭدا تېپىلغان بۇ قارا تىل ھىندىستاننىڭ ھېچقانداق يېرىدە يوق. پەقەت بىزنىڭ بۇ يەردىلا بار. بۇ تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى گراممانىك قۇرۇلۇشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ خېلى ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىزگە بىر ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قانداق ئەھۋال؟ بۇ ئەھۋال شۇكى، نىيە قارا تىلى ھىندى قارا تىللىرىنىڭ غەربىي شىمال شىۋىسىگە كىرىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي شىمال شىۋىسى ئىكەنلىكىنى قانداق بىلىمىز؟ پادىشا ئاسوكا ھەممىگە ئايان، ئۇ ھىندىستاننىڭ بىر قەدەر ئاتاغلىق پادىشاسى، بۇددا دىنىدا ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ قانۇننى قوغدىغۇچى ئۇلۇغ پادىشا دېيىلىدۇ. بۇ ئادەمنىڭ قانۇننى قوغدىغان - قوغدىمىغانلىقى باشقا بىر مەسىلە، ھەر ھالدا پادىشا ئاسوكانىڭ ھىندىستان تارىخىدا تەسىرى ناھايىتى چوڭ. بۇ ئادەمنى نېمە ئۈچۈن تىلغا ئالىمەن؟ ئۇ ئۆز ۋاقتىدا بىر ئېلان چىقارغان. ئېلاننىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى بولۇشى كېرەك ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ بۇ دەسلەپكى نۇسخىسى شەرق شىۋىسىدە، يەنى ماجادا شىۋىسىدە يېزىلغان بولۇپ، ئاندىن ھىندىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىلغان. بۇ نۇسخىغا ئاساسەن يەرلىك تىلغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئاندىن تاشقا ئويۇلغان. دەسلەپكى نۇسخىدا ئىشلىتىلگەن تىل جەنۇب ۋە غەربىي شىمال تەرەپكە بارغاندا، كىشىلەر ئۇنى ئۇقالمىغان. شۇنىڭ بىلەن تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىپ، يەرلىك تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ خىل ئەھۋال، يەنى Am نىڭ Om غا ئايلىنىشى ئاسوكا پادىشانىڭ ئېلانىدا، پەقەت غەربىي شىمال قىسمىدا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ پاكىت نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ بۇ پەقەت ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەن چەكلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ خىل ھادىسە باشقا ھادىسىلەر بىلەن بىرلەشكەندە بىردەكلىككە ئىگە. بۇ خىل قارۇشتى تىلى ۋە قارۇشتى يېزىقى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا تارقالغان، يەنى ھازىرقى پەنجاپ، پاكىستان، كەشمىردىن تارتىپ تاكى ئافغانىستانغىچە، ئاندىن ئۇيەردىن بىزنىڭ جۇڭگوغىچە تارقالغان. يېقىندا بېيجىڭ داشۆيىسى بىر قىسىم ئوردۇ تىلىنى ئۆگەنگەن ئوقۇغۇچىلارنى پاكىستانغا ياردەملىشىپ تاشيول ياساۋاتقان جۇڭگولۇقلارغا تەرجىمان بولۇش ئۈچۈن پاكىستانغا ئەۋەتكەن ئىدى. تاشيول ياساش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان خاتىرە تاشلار تېپىلغان، بۇ خاتىرە تاشلارغا ئويۇلغان يېزىقلار قارۇشتى يېزىقى ئىكەن. مەن دوسكىغا ئېشەك كالپۇكى دېگەن سۆزنى يازدىم. نېمە ئۈچۈن بۇ سۆزنى يازىمەن؟

ئېشەك كالپۇكى دېگەن بۇ سۆز قارۇشتى يېزىقىنىڭ مەنەن تەرجىمىسى بولۇپ، بۇنىڭ

مەنىسى: بۇ يېزىق ئىشەكنىڭ كالپۇكىغا ئوخشايدۇ دېگەنلىكتۇر.

قارۇشتى يېزىقى دېگەن بۇ سۆز بولسا، ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. بۇ تىل ئانچە تەس ئەمەس. پەقەت سانسكرىت تىلى، پالى تىلىنى بىلسىڭىزلا بەزى سۆزلەرنى قىياس قىلىپ تاپالايسىز. ئەلۋەتتە، ئادەتتىكى ھەممە سۆزلەرنى قىياس قىلىپ بىلىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس. پەقەت مۇتلەق كۆپ ساندىكى سۆزلەرنى قىياس قىلىپ بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا قانۇنىيىتى بار. مېنىڭ ئانچە تەس ئەمەس دېگىنىم مانا مۇشۇ مەنىدە ئېيتىلغان.

بۇ تىل، بىر تەرەپتىن، باشقا ھەر قانداق يەردە يوق، ئۇنىڭ گىرامماتىكىسىمۇ، لوغىتىمۇ يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە خېتىنى ئوقۇش ناھايىتى تەس. يەنە بىر تەرەپتىن بىر سۆزنىڭ ئون نەچچە ئوقۇلۇشى بار. ئۇنى ئوقۇشمۇ ئوڭاي ئەمەس.

بۇ تىلنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى باركى، ئۇ قاراشەھەر تىلى بىلەن كۇچار تىلىنىڭ ئارىلىقىدىكى تىل بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇددا دىنىغا ئائىت مەزمۇنلار كۆپرەك. ئەلۋەتتە، بۇددا دىنىدىمۇ بىر قىسىم ئەدەبىي نەرسىلەر بار، ئۇنىڭدىكى كۆپ نەرسىلەر بۇددا دىنى ھېكايىلىرىدىن ئىبارەت. لېكىن، بۇ نىيە قارا تىلىدا، مېنىڭ ھازىرغىچە كۆرگەنلىرىمگە ئاساسلانغاندا، يازما ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنىڭ باش تەرىپىگە "تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن بەختىيار بولغان پادىشا شۇنداق پەرمان قىلىدۇركى" دېگەن سۆز يېزىلغان. ئاندىن كونكرېت ئىشلار يېزىلغان، مەسىلەن، قايەرگە بېرىش، نېمە ئىش قىلىش، بىر ئىشەك ۋە باشقىلار. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر ئىشلار سۆزلەنگەن. مەن كۆرگەن قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللار چەكلىك، لېكىن ئۇنىڭدىكى كۆپ مەزمۇنلار مانا مۇشۇنداق. ئېھتىمال، قېزىلغان جاي پادىشانىڭ بىر ئارخىپخانىسى بولسا كېرەك. بۇ يەردىن نۇرغۇن ئارخىپ تېپىلغان.

بۇ قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان يازما ماتېرىياللاردىن قانداق بولمىسۇن ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى كۆرەلەيمىز. بىز بۇنىڭدىن قاراشەھەر ۋە كۇچار تىللىرىغا قارىغاندا كۆپرەك نەرسىلەرنى كۆرەلەيمىز. چۈنكى بۇ ئىككى خىل تىلدا ساقلىنىپ قالغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىدە دىنىي مەزمۇنلار سۆزلەنگەن. شۇڭا، نىيە قارا تىلىدا ئىنكاس قىلىنغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادقا دائىر ئەھۋاللار ناھايىتى قىممەتلىك ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنىڭدىكى نۇرغۇنلىغان ئەھۋال ھىندى قارا تىلىدىكى ماتېرىياللاردىن تېپىلمايدۇ.

قارا تىل ھىندىستاندا ھەمىشە ئەتراپتىكى تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەڭ كۆپ دېگەندە، ھىندىستاندىكى بىر قارا تىل ئىككىنچى بىر قارا تىلنىڭ بەزى سۆزلىرىنى قوبۇل قىلغان. نىيە قارا تىلى بولسا، بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدا ھىندى تىلى سۆزلەنمەستىن، بەلكى قاراشەھەر تىلى، كۇچار تىلى، پارس تىلى سۆزلەنگەن، نەتىجىدە ئەتراپتىكى تىللار مۇقەررەر سۈرەتتە نىيە قارا تىلىدا ئەكس ئەتكەن. شۇنداق قىلىپ نىيە قارا تىلىغا نۇرغۇنلىغان توخارچە سۆزلەر، ياكى قاراشەھەرچە ياكى كۇچارچە سۆزلەر كىرگەن. بۇنىڭغا مىسال كەلتۈرۈپ ئولتۇرمايمەن.

بۇ خىل ھادىسىلەرنى چۈشىنىش ئاسان ئەمەس، چۈنكى مۇنداق بىر تۈركۈم ئادەملەر، يەنى قەدىمقى پىشامشان دۆلىتىنىڭ ئادەملىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت تىلى ھىندىستاننىڭ بىر خىل قارا تىلى بولغان، ئۇنىڭ ئەتراپىدا باشقا تىللاردا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر بولغان. نەتىجىدە مۇقەررەر تۈردە ئۆز ئارا تەسىر كۆرسەتكەن، ئۆز ئارا سۆز قوبۇل قىلىشقان. بۇ خىل ھادىسە ھىندى قارا تىللىرىدا يوق ۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

نىيە قارا تىلىنىڭ ئەھۋالى ئاساسەن ئەنە شۇنداق. مېنىڭچە، بۇ تىل ھەر ھالدا ناھايىتى مۇھىم تىل ھېسابلىنىدۇ.

مەن يۇقۇرىدا، ھازىر دۇنيادىكى ئىجتىمائى پەن تەتقىقاتىنىڭ يۈزلىنىشىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىۋېرسال تەتقىقات بىلەن سېلىشتۇرما تەتقىقاتتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ بار، دىگەن ئىدىم. يولداشلار مېنىڭ يۇقۇرىدا سۆزلىگەنلىرىم، يەنى ناھايىتى ئاددى تونۇشتۇرۇشۇمدىن شۇنى كۆرۈۋالالايدۇكى، قاراشەھەر تىلى، كۇچار تىلى ياكى نىيە قارا تىلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇنىڭدىكى ئۇرغۇنلىغان نەرسىلەر بىزنىڭ ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىشىمىزغا ياكى سېلىشتۇرما تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. ھىندى - ياۋروپا تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى بىلەن شۇغۇللانغاندا، توخار تىلىنى بىلمەي بولمايدۇ. مەن يۇقۇرىدا، 19 - ئەسىردىن باشلاپ 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، كىشىلەرنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى ئېلىپ بارغانلىقى، لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئېيتقان ئىدىم. ئۇلار لاتىن يېزىقى، قەدىمقى ئىسلاۋىيان يېزىقى، ئىسلاۋىيان تىلى بىلەن چەكلەندى، يەنى ئۇلارمۇشۇ دائىرە بىلەن چەكلەندى. 20 - ئەسىرگە كەلگەندە، يېڭى نەرسە باشلاندى. ئەڭ ئالدى بىلەن تېپىلغىنى ھىتىت تىلى بولدى. بۇ كىچىك ئاسىيا ئەتراپىدا تېپىلدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ خىل تىل تېپىلغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك بۇ تىلنى بىلەلمىدى. ئۇزۇن ۋاقىت قېتىقىنىپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىنلا بىلىشتى. بۇ تىلنى بىلگەندىن كېيىن، بۇ خىل تىلنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىلى، يەنى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا ئائىت تىل ئىكەنلىكىنى بايقىدى. يېڭى ماتېرىياللارنىڭ بارلىققا كېلىشى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئوتتىدىكى تەتقىقات ئىشلىرىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭەيدى، ئۆتمۈشتەبىلمەيدىغان نەرسىلەرنى ئەمدىلىكتە بىلىۋالدى، بۇ 20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى ئىش ئىدى. 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىدىچۇ؟ كېيىنكى چاغلاردا قاراشەھەر تىلى بىلەن كۇچار تىلى تېپىلدى. بۇ تىللار تېپىلغاندىن كېيىن، كۆپچىلىكنىڭ نەزەر دائىرىسى يەنىمۇ كېڭەيدى. 19 - ئەسىردە، ياۋروپادىكى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلار پەقەت گرىك تىلى، لاتىن تىلى ياكى ئىسلاۋىيان تىلى، لىتۋا تىلى، يەنە بىر نەچچە خىل ھازىرقى زامان تىللىرىنى بىلسىلا كۇپايە قىلاتتى. كېيىنچۇ؟ كېيىن ئەھۋال ئۆزگەردى. بۇگۈنكى كۈندە ياۋروپادا، ئامېرىكىدا، ياپونىيىدە، بىر سېلىشتۇرما تىلشۇناس ھىتىت تىلى، قاراشەھەر تىلى ۋە كۇچار تىللىرىدىن بىر ئاز خەۋەردار بولمىسا، ھەرگىزمۇ سەھنىگە چىقىپ سۆزلىيەلمەيدۇ، ئارقىدا قالغان بولىدۇ. بۇ تىللارنى بىر ئاز بىلمەي بولمايدۇ.

سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىزنىڭ شىنجاڭدا مۇشۇنداق نۇرغۇن گۆھەرلەر بار، بۇلار ھەقىقەتەنمۇ گۆھەر ھېساپلىنىدۇ. مەسىلەن، بىزنىڭ بۇيەردىكى مۇزېيخانىدا نۇرغۇنلىغان پارچە-پارچە ماتېرىياللار بار ئىكەن. بىزنىڭ بۇ يەردە، ئېھتىمال بۇ بىرەر پارچە نەرسىنىڭ ھېچقانچە ئېتىۋارى بولمىسا كېرەك. لېكىن بۇ نەرسىلەر مۇبادا چەتئەل تىلشۇناسلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا، ئۇ گۆھەرگە ئايلىنىدۇ. ئۇ بۇنى قامال قىلىۋالىدۇ، سىزگە كۆرسەتمەيدۇ. ھەتتا سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخىسىنىمۇ كۆرسەتمەيدۇ. ئۇ ماقالا يېزىپ ئېلان قىلغاندىن كېيىنلا، ئاندىن كۆرۈشكە رۇخسەت قىلىدۇ. شۇڭا، سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، قاراشەھەر تىلى بىلەن كۇچار تىلى ئىنتايىن مۇھىم. بۈگۈنكى كۈندە بۇ ئىككى تىلنى بىلمىسەڭ، سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنالمايسەن، شۇغۇللىنىش سالاھىيىتىڭمۇ بولمايدۇ. سەھنىگە چىقىپ سۆزلىيەلمەيسەن. ئۇنى بىلگەندە سىلىشتۇرما ئەدەبىياتشۇناسلىق، سىلىشتۇرما دىنشۇناسلىققا ئائىت تېخىمۇ نۇرغۇن ماتېرىياللارغا ئىگە بولىسەن.

يولداشلار مەندىن، سىز سۆزلىگەن بۇ سىلىشتۇرما ئەدەبىيات، سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ دەپ سورىشىڭلار مۇمكىن. بىز سىلىشتۇرۇش ئۈچۈنلا سىلىشتۇرىمىزمۇ؟ ياق. بىزنىڭ مەقسىتىمىز سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق، سىلىشتۇرما ئەدەبىيات، سىلىشتۇرما دىنشۇناسلىق ئارقىلىق قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى تېپىپ ئاندىن ئۆزىمىزنىڭ ئەدەبىيات ۋە سەنئىتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. سىلىشتۇرما تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش مەقسەت بولماستىن، بەلكى ئۇ بىر خىل ۋاستىدىن ئىبارەت. لېكىن بۇ ۋاستە يەنىمۇ قوپال بولۇپ كەتسە بولمايدۇ. ئىلىم-پەن تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى سەۋىيىگە يەتتى، بۇنىڭغا يېتىشىۋالمىساق بولمايدۇ. ھالبۇكى، بۇ نەرسىلەر بىزنىڭ يېنىمىزدا، بىزنىڭ شىنجاڭدا، بىزنىڭ جۇڭگودا تۇرۇپتۇ. بۇ نەرسىلەر دۇنيادىكى ھېچقانداق ئەلدە يوق. شۇڭا، مەن بىزنىڭ بۇرچىمىزنىڭ ئېغىرلىقى ۋە شەرەپلىكلىكىنى ھېس قىلماقتىمەن. بىز بېيجىڭغا قايتقاندىن كېيىن، شىنجاڭ گۆھەر جاي ئىكەن، ياخشى جاي ئىكەن، بۇ جايغا بارساڭلار نى-نى ئىشلارنى قىلغىلى بولىدۇ، ئىستىقبالى ناھايىتى پارلاق، دەپ تەشۋىق قىلىمىز. بۇ زالدا ئولتۇرغان يولداشلارنىڭ بەزىلىرى شىنجاڭدىكى يەرلىك يولداشلار، بەزىلىرى ئىچكىرىدىن كەلگەن يولداشلار. مەن يولداشلارنىڭ چېگرا رايوندا يىلتىز تارتىپ، بىزنىڭ پەن تەتقىقات ئىشلىرىمىز، ئارخېولوگىيە خىزمەتلىرىمىزنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

سۆزۈمنىڭ توغرا بولمىغان جايلىرى بولسا، يولداشلارنىڭ تەنقىت بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

ئا. ئاللاۋەردى، شياۋ جىڭيى تەرجىمىسى

چاررۇسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئىسلام دىنى

(1979 - يىلى 12 - ئاۋغۇست ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن غەربىي شىمال 5 ئۆلكە (رايون) نىڭ ئىسلام دىنى تەتقىقات خىزمىتى بويىچە سۆھبەت يىغىنىدا بېرىلگەن ئىلمىي دوكلات)

خۇاڭ شىنچۇەن

شىنجاڭ — مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى مۇھىم رايونلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا ئېگىز ۋە قاتمۇ - قات كەتكەن تاغلار، ئويمانلىقلار، بوستانلار، مول بايلىق-لار بار. ئۇنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىمۇ كۆپ. چار پادىشا خېلى بۇرۇنلا بۇ جايغا كۆز تىكىپ كەلگەن. بۇرۇنقى پېتىر I دەۋرىدىلا، يەركەن قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ئالتۇن ئىزدىگەن. 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا قاتارلىق 3 خانلىقنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭغا بولغان تاجاۋۇزنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالدىكى كەڭ زېمىنلىرىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى. چاررۇسىيە شىنجاڭ رايونىغا تاجاۋۇز قىلىشتا، ھەربىي، دىپلوماتىيە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ۋاستىلەرنى ئوچۇق - ئاشكارا ئىشقا سېلىش بىلەن بىللە، دىندىن ئىبارەت بۇ ئىدىيىۋى قورالدىنمۇ پايدىلاندى. ئۇ بىر تەرەپتىن پراۋوسلاۋىيە دىنىنى تېزگىنلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا "ئاق پادىشا بولسا، ئىسلام دىنىنىڭ ۋە مىللەتنىڭ نىجات يۇلتۇزى" دېگەن تەشۋىقنى تارقىتىپ، دىنىي ۋە مىللىي ساھەدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلەرنى ئۆز يېنىغا تارتتى ۋە ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالدى، شۇنىڭدەك خوجىلارنىڭ ساقىندا ئەۋلادلىرىغا مەدەت بېرىپ، ئۇلارنى لەشكەر تۈپلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى، يەرلىك مۇسۇلمانلارنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ئەكىتىپ، قورچاق ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى يوشۇرۇن پىلانلىدى. شۇنداق قىلىپ جۇڭگو خەلقى ئالدىدا كەچۈرگىلى بولمايدىغان جىنايەت ئۆتكۈزدى. بۇ ماقالىدا، چاررۇسىيىنىڭ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى توغرىسىدىكى تارىخىي پاكىتلارنى قىسقىچە پاش قىلىپ ۋە بېيەن قىلىپ ئۆتۈلىدۇ.

(1) ئىسلام دىنىنىڭ روسىيىدە تارقىلىشى

چاررۇسىيە ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەرگە قارىغاندا، ئىسلام دىنى بىلەن بالدۇر ئۇچراشقان. 13 - ئەسىردىن 15 - ئەسىرگىچە موڭغۇللار رۇس - موسكۋا كىنەزلىكىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىلا ئىسلام دىنى بۇ يەرگە تارقالغان. 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چاررۇسىيە قازان بىلەن ئاستىراخاندىن ئىبارەت بۇ ئىككى خانلىقنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

18 - ئەسىردە تاشقى كاۋكازدىكى شەرقىي گرۇزىيە بىرلەشمە پادىشالىق دۆلىتىنى ئىشغال قىلىۋالدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئەزەربەيجان، كاۋكازىيە قاتارلىق جايلارنى قوشۇۋالدى. بولۇپمۇ 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان، بۇخارا، خىۋە قاتارلىق خانلىقلارنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىنى چارروسىيىدە پراۋوسلاۋىيە دىنىدىن قالسا، 2 - چوڭ دىن بولۇپ قالدى. شۇ چاغدىلا مۇسۇلمانلار تەخمىنەن 15 مىليوندىن 18 مىليونغا يېتىپ، دۇنيا مۇسۇلمانلىرى نوپۇسىدا، ھىندى ۋە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىن قالسا، 3 - ئورۇننى ئىگەللەيتتى. چارروسىيە بېسىۋالغان يۇقىرىدىكى جايلاردا مۇسۇلمانلارغا قارىتا دەسلەپتە "رۇسلاشتۇرۇش" سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئۇلارنى رۇس تىلىنى قوللىنىشقا، رۇسچە ئىسىم قويۇشقا، پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا، رۇسچە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. قازاندا تەسىس قىلىنغان يېڭى خرىستىيان دىنىي ئىشلىرى ئىدارىسى 1740 - يىلى 11 - سېنتەبىر كۈنى پراۋوسلاۋىيە دىنىنى مەجبۇرى يولغا قويۇش ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە غەيرى خرىستىيان دىنىدىكىلەرگە ھەرخىل باج تولەش، ھەربى خىزمەت ئۆتەشتەك مەجبۇرىيەتلەرنى ئاڭدى. لېكىن بۇ سىياسەت بىر نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا ھېچقانچە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى.① شۇنىڭ بىلەن روسىيە "ئىسلام ئەللىرىنىڭ قەدىمىي كونا تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىشتا، مەيلى سوز بىلەن قايىل قىلىش، تەكلىپ بېرىش ۋە تەھدىت سېلىش جەھەتلەردە بولسۇن، ياۋروپاچە ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولمايدىكەن، دىگەن تونۇشقا كېلىشكە مەجبۇر بولدى." ② شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تاكتىكىسىنى ئوزگەرتىپ، پراۋوسلاۋىيە دىنىنى كۈچەپ يولغا قويۇش بىلەن بىللە، ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجلىنىشىغىمۇ يول قويدى، بەلكى، كاتولىك ۋە پروتېستانت دىنلىرىغا قارىغاندا كەڭرەك يول قويدى. 1785 - يىلى يېكاتېرىنا II غەيرى دىنلارغا يول قويۇش ھەققىدە يارلىق چىقاردى. 1788 - يىلى يەنە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇفا شەھىرىدە روسىيە مۇسۇلمانلىرى دىنىي جەمئىيىتى تەسىس قىلدى، بۇ جەمئىيەت پۈتۈن روسىيە مۇسۇلمانلىرىغا ئائىت خىزمەتلىرىنى باشقۇرۇش

① روسىيە پراۋوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئىستاتىستىكا مەلۇماتىغا قارىغاندا، 1874 - يىلدىن 1899 - يىلغىچە، ئاستىراخان رايونىدا ئاستىراخاندا ئاران 380 كىشى؛ 1881 - يىلدىن 1899 - يىلغىچە، قازاندا ئاران 480 كىشى؛ 1895 - يىلدىن 1900 - يىلغىچە، قىرغىز يايلىقىدا ئاران 293 كىشى بۇ دىنغا كىرگەن. يۇقىرىدىن سىمىرنوۋ «روسىيە پراۋوسلاۋىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە ھازىرقى ھالىتى»، 1903 - يىل، لوندون نەشرى، قايتا باسمىسى، 61 - 60 - بەتلەر.

② روسىيە ھەربى ئىشتابىنىڭ ئەمەلدارى گروخوۋسكىنىڭ 1866 - يىل 7 - ئاينىڭ 23- كۈنى ھوكۇمەتكە بەرگەن دوكلادى. ۋ. ن. بىرىچېۋ بىلەن س. س. دىمىگرىيېۋ تۈزگەن: «سوۋېت ئىنتسىپاقىنىڭ تارىخىي ھوججەتلىرىدىن تاللانما»، 1948- يىلى ئوگاپېيىروز نەشرى، 270- بەت.

ۋە ئىسلام دىنى قانۇنلىرىنىڭ ئىجراسىغا نازارەتچىلىك قىلىش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى. روسسىيە ھۆكۈمىتى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشنى نەزەردە تۇتۇپ، مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا نۇرغۇن ھەشەمەتلىك مەسچىتلەرنى سالدۇردى. بۇ مەسچىتلەرنىڭ يېنىدا دىنىي مەكتەپلەرنى قۇرۇپ بەردى. ھەجگە بارىدىغان مۇسۇلمانلار ئۈچۈن نۇرغۇن مېھمانخانا - سارايلارنى ئاچتى. «قۇرئان» ۋە شۇنىڭدەك تەشۋىقاتقا ئائىت نۇرغۇن كىتاب - ژورناللارنى مىللىي تىلدا تەرجىمە ۋە نەشر قىلدۇردى. مۇستەملىكىچىلىك ئۈچۈن ئىشلەيدىغان نۇرغۇن «يېڭى ئاخۇن»لارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. بۇ ئاخۇنلارنىڭ مۇئاشىنى ھۆكۈمەت تەرەپتىن تەمىنلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئىسلام دىنى چاررۇسسىيەنىڭ مۇستەملىكىچىلىكىنى يۈرگۈزۈشتىكى بىر قورالى بولۇپ قالدى.

(2) قازاقلارنىڭ يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ ۋە ئارىغا بولگۈنچىلىك سېلىپ بالقاش كۆلىنىڭ شەرق ۋە جەنۇبىدىكى جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

قازاقلار — مەملىكىتىمىزدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ بىرى. مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدا يېزىلىشىغا قارىغاندا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 119 - يىللىرى غەربىي خەن سۇلالىسىدىن جاڭ چيەن غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە كەلگەندە، ئۇيسۇن مەملىكىتى (بۇ، قازاق قەبىلىلىرىنىڭ تارىختىكى تەرجىمە قىلىنغان نامى بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كېرەي، نايمان ... دىگەن. قەبىلىلەرمۇ بولغان) بۈگۈنكى ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل بويلىرى ۋە ئالتاي يايلاقلىرىدا ياشىغان①. ئۇلار، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايون تۇتۇق بەگ مەھكىمىسىگە تەۋە ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەنشى تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسىگە تەۋە ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە (1589 - يىلغا) كەلگەندە، قازاقلار ۋە قازاقلار ئولتۇراقلاشقان جايلار 3 يۈز (يەنى 3 قىسىم ياكى 3 بۆلەك) بولۇپ شەكىللەنگەن، ھەر بىر يۈز بىر نەچچىدىن قەبىلىگە بۆلۈنگەن. شەرق قانات قازاقلار ئوتتۇرا يۈز دەپ ئاتىلىپ، ئېلىمىزنىڭ يازما ھۆججەتلىرىدە، سول قانات قەبىلە دەپ يېزىلغان. بۇلار سىر دەرياسى، ئېشىم دەرياسى قاتارلىق ۋادىلاردا ياشايتتى. شىمالىي قازاقلار ئۇلۇغيۈز (يەنى ئۇلۇغ يۈز) دەپ ئاتىلىپ، ئېلىمىزنىڭ يازما ھۆججەتلىرىدە ئوڭ قانات قەبىلە ياكى ئوتتۇرا قەبىلە دەپ يېزىلغان، بۇلار بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى، ئىلى دەرياسى قاتارلىق ۋادىلاردا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان؛ غەرپ تەرەپتىكى قازاقلار كىشىك يۈز (يەنى كىچىك يۈز) دەپ ئاتىلىپ، ئېلىمىزنىڭ يازما ھۆججەتلىرىدە غەرپ قەبىلە دەپ يېزىلغان، بۇلار ئورال دەرياسى ۋە سىر دەرياسى بويلىرىدا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرى (1723 - يىلى) دا، ئېلىمىزدىكى ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ 4 قەبىلىسىدىن بىرى بولغان جۇڭغارلار قازاقلارنىڭ 3 قىسمىغا ئارقىمۇ - ئارقا ھۇجۇم قىلىپ،

① «خەن سۇلالىسى تارىخى» 96 - جىلد، «غەربىي رايون تەزكىرىسى»، 2 - قىسمى.

ئۇلارنى كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان، شۇنىڭدەك ئۇلار ئېغىر دەربەدەر قەھەتچىلىك ۋە ئا-
چارچىلىققا ئۇچرىغان. ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ يۈزى بىلەن ئوتتۇرا يۈزى مەجبۇرەن جۇڭغارلارغا
تەۋە بولۇپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار قوزغىلىڭىنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن
بۇ، ئۈچ يۈزنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرى بۇرۇنقى ئولتۇراقلاشقان جايىغا قايتىپ كەلگەن. 1757 -
يىلى (چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى)، ئوتتۇرا يۈزنىڭ ئابرويلۇق بىر باشلىقى
ئابلايخان چىڭ ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئابلاي چىڭ ئوردىسىغا ئەۋەت-
كەن مەكتۇبىدا: "مەن سىزگە تەۋە بولىمەن، پۇقرالار بۇنىڭ ئۈچۈن بەك خۇشال بولدى،
پادىشانىڭ ئىلتىپاتىدىن ناھايىتى مىننەتدارمىز .... مەن قازاقلارنىڭ پۈتۈن قەبىلىلىرىنى
باشلاپ، سىزنىڭ تەۋەيىڭىزگە ئۆتىمىز، ئۇلۇغ پادىشايىمىزنىڭ مەڭگۈ خىزمەتكارى بولىمىز"①
دېگەن. ھەمدە خىنجىگار قاتارلىق 7 كىشىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن. 2 - يىلى ئۇلۇغ
يۈزنىڭ باشلىقى ئابۇلبەيسخان قاتارلىقلارمۇ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا "بىز ئوڭ قاناتتىكى
قازاقلار سىزگە مەڭگۈ سادىق بولىمىز، مۇندىن كېيىن پۈتۈن كۈچ بىلەن خىزمىتىڭىزدە بولى-
مىز، ھەرگىزمۇ ئالا كۆڭۈللۈك قىلمايمىز" دەپ بايان قىلغان. 1763 - يىلى، كىچىك يۈزنىڭ
باشلىقى نۇرالىمۇ ئوخشاشلا شۇنىڭغا تەۋە بولۇش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن. چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى يۈز باشلىقلىرىغا مەنسەپ ۋە ھوقۇق بەرگەن ھەم ئۇلارغا تامغا تارقىتىپ بەرگەن.
ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغىمۇ مەنسەپ ۋە ئىنئام بېرىپ تۇرغان.

18 - ئەسىرنىڭ 30 - ۋە 40 - يىللىرىغىچە، چارروسىيىنىڭ چېگرىسى كاسپىي
دېڭىزىغىچىلا ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇلار شەرققە قاراپ كېڭىيىپ، قازاق يايلىقىغا يېتىپ
كەلدى. چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئۈچ قىسىم قازاقلار جايلاشقان رايونلاردا، ئۈزلۈك-
سىز رەۋىشتە ھەربىي ئىستىھكاملارنى ياساپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى قوراللىق يۇتۇۋالدى.
ئۇنىڭ بىلەن بىللە سىياسىي، دىنىي ۋاسىتىلار ئارقىلىق قەبىلىلەردىكى بىر قىسىم يۇقۇرى قات-
لام كىشىلەرنى جەلپ قىلىپ ۋە سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتتى. 1731 - يىلدىن
1734 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، كىچىك يۈز بىلەن چوڭ يۈز ئىچىدىكى قىسمەن قەبىلە باش-
لىقلىرى چارروسىيىنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. ئەمما بۇلار باشقا
قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئېنگېلس چارروسىيىنىڭ مۇنداق يۇتۇ-
ۋېلىش ھەرىكىتى پېتىر I نىڭ تاجاۋۇزچىلىق فاگچىنىنىڭ داۋامى، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن،
"چارروسىيىنىڭ قىرغىزلار② نىڭ 3 خانلىقى ياكى قەبىلىلىرى ئۈستىدىكى ھۆكۈم-
رانلىقى ھامان ئېغىزدىكىلا ھۆكۈمرانلىق بولۇپ كەلگەن". ③ 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەل-

① «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خاتىرىلىرى» 543 - جىلد، 16 - بەت.

② ياۋروپانىڭ 18 - 19 - ئەسىرلەردىكى ھۆججەتلىرىدە، كۆپىنچە، قازاقلارنى "قىرغىزلار"، قازاق يايلاقلىرىنى "قىرغىز يايلاقلىرى" دەپ ئاتىغان.

③ ف. ئېنگېلس: «روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەرەققىيسى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 12 - توم، 688 - بەت.

گەندە، چاررۇسىيە ئاسىيانىڭ «چوڭ دەرۋازا»سىنى ئېچىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەملىكىتىمىزگە كىرگىيىپ، يايلاقلارنى قوشۇۋېلىشنى تېخىمۇ تېزلىتىش ئۈچۈن، 1828 - يىلى «سىبىرىيە - قىرغىز نىزامى»نى ئېلان قىلىپ، قازاقلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئارىلاشتى، قازاقلارنىڭ ئەسلىدىن بار بولغان سىياسىي تۈزۈم ۋە قەبىلە باشلىقلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، ئاخىرى بېرىپ 1840 - يىلغا كەلگەندە، ئۈچ يۈزنى تامامەن يۇتۇپ بولدى.

قازاق يايلىقىدىكى فېئودال - يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر تامامەن دېگىدەك ئىسلام دىنىغا ئىشىنەتتى. چاررۇسىيە ئۈچ يۈزنى يۇتۇۋېلىشتا، ياپ - يالىڭاچ ھالدا، زورلۇق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سالغاندىن تاشقىرى، ئىسلام دىنىدىن فېئودال، ئاقسۆڭەكلەر بىلەن دىنىي ساھەدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىش ۋە پارچىلاشنىڭ مۇھىم قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى. 1730 - يىلى، چاررۇسىيە ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قولىنى كىچىك يۈزگە سوزدى. بۇ چاغدا، رۇسىيە ھۆكۈمىتى، شۇ چاغدىكى ئوتتۇرا ۋە كىچىك يۈزلەرنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن دىنىي ساھەدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلەرنى سېتىۋېلىش ۋە ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن، تاشقى ئىشلار ئىنىستىتۇتىنىڭ تەرجىمانى مىرزا تەۋكىلېۋنى ئەۋەتىپ، تۈرلۈك ھىيلە - مىكىرلەر بىلەن بولغۇنچىلىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. مىرزا تەۋكىلېۋ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغۇچى قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئاۋال كىچىك يۈز قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئوبۇلخەيىر خاننى ئۆزىگە تارتتى. كېيىن ئوتتۇرا يۈزنىڭ باشلىقى سەمەكەخان ھەم ئوتتۇرا ۋە كىچىك يۈزلەردە ئابرويلۇق بولغان ئىسلام دىنىي باشلىقى، ئاقساقال بوكەنلەر بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈردى. تەۋكىلېۋ بىلەن ئوبۇلخەيىرخان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەھدىت سېلىشى ۋە ئالدىشى بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك يۈزلەردىكى قىسمەن قەبىلە باشلىقلىرى چاررۇسىيىگە سادىقەتلىك بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ھالبۇكى، رۇسىيىنىڭ بۇنداق تاجاۋۇزچىلىق ۋە بولگۇنچىلىك ھەرىكىتى ئوتتۇرا يۈزدىكى باشقا قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن يايلاقتىكى كەڭ چارۋىچىلارنىڭ كەسكىن قارشىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چاررۇسىيە 1734 - يىلى دۆلەت ئىشلىرى مەسلىھەتچىسى كىرىلوۋ بىلەن تەۋكىلېۋ (بۇ چاغدا ئۇ، پولكوۋنىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن)نى يېراقتا يۈرۈش قىلىدىغان بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى باشلاپ، قازاق يايلاقلىرىغا بېرىپ، ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتتى. رۇسىيىنىڭ ئايال پادىشاسى ئاننا كىرىلوۋقا بەرگەن يوليورۇقىدا "ھال سوراش، سوغا تەقدىم قىلىش ياكى قوراللىق كۈچ ئىشلىتىش، تېرورلۇق قىلىش قاتارلىق ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ، قىرغىز - قازاقلارنىڭ ئىتائەتمەنلىكىنى ساقلاپ قېلىش"نى تاپىلايدۇ، شۇنىڭدەك ئۇلارغا مەسچىت سېلىپ بېرىش، مەسچىتلەرگە مۇھاپىزەتچى ئەسكەر قويۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ "ھۆرمىتى"نى بىلدۈرۈش ۋە ئۇلار ئۈستىدىن "نازارەت" ئېلىپ بېرىش ۋاقاكازالارنى ئالاھىدە ئۇقتۇرۇپ قويىدۇ①. بىراق، كىرىلوۋنىڭ تاجاۋۇزچىلىق مەقسىدىدە قىلغان بۇ ئۇزۇن سەپىرى ئوتتۇرا ۋە كىچىك يۈز خەلقلىرىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىق كۆرسىتىشى، شۇنىڭدەك باشقىرتلارنىڭ دەل شۇ ۋاقىتتا، رۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكى تۈپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

① لېپشىن: «قىرغىز - قازاق قەبىلىلىرى ۋە يايلاقلىرى توغرىسىدا بايان» ف. د. بىنپا تەرجىمىسى، 5 - باپ.

1738 - يىلى ئوتتۇرا يۈز باشلىقى سەمەكەخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا يۈزنىڭ كۆپ قىسىم قە-
بىلىلىرى ئابۇل مەمبەت بىلەن ئابۇلخاندىن ئىبارەت بۇ ئىككى قاغانغا تەۋە بولدى، ئابۇل
مەمبەتنىڭ ئوتتۇرا يۈزدىلا ئەمەس، بەلكى قالغان ئىككى يۈزدىمۇ تەسىرى بار ئىدى. روسىيە
ھۆكۈمىتى ئابۇل مەمبەتنى ئۆزىگە تارتىپ، تەۋە قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە بۇيرۇق چۈشۈ-
رۈپ دۆلەت غەزىنىسىدىن پۇل چىقىرىپ ئابۇل مەمبەت ئاۋۇلىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئوڭ
قىرغىقىدىكى بەلدەم يەرگە مەسچىتى بار بىر ھەشەمەتلىك ئۆي جاي سالدۇرۇپ بېرىدۇ،
بۇنىڭ ئىچىدە يەنە مەسچىتنى قوغدايدىغان ئەسكەرلەر ئۈچۈن گازارمىمۇ بولىدۇ. روسىيىنىڭ
مۇنداق قىلىشتىكى ھەقىقى مەقسىدى توغرىسىدا روسىيە قىرغىزلار ياپلىقى مەمۇرى باشقۇرۇش
كومىتېتىنىڭ بىر ئەزاسى مۇنداق دەيدۇ: "ئۇلار (ئۈچ يۈزنىڭ باشلىقلىرىنى دېمەكچى — نە-
قىل كەلتۈرگۈچى) ئىسلام دىنىغا شۇنچە سادىق بولغانلىقتىن، (بىز ئۇلارغا مەسچىت سېلىپ
بەرگەنلىكىمىز ئۈچۈن — نەقىل كەلتۈرگۈچى) بىزنى جەزمەن مۇھەممەت دىنىنىڭ قىزغىن تەش-
ۋىقاتچىلىرى ئىكەن، دەپ بىلىدۇ"①.

چاررۇسىيە ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن يۇقۇرى تە-
بەقىدىكى دىنىي كىشىلەرنى ئۆز تەرىپىگە تارتىش، سېتىۋېلىش ۋە بولگۇنچىلىك سېلىشتەك ھەر-
كەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى كەڭ قازاق چارۋىچىلىرى ئارىسىدىمۇ قۇت-
رىتىش، ئالداشتەك ھەركەتلەرنى ئېلىپ باردى. چاررۇسىيە قازاق ياپلاقلىرىنى بويسۇن-
دۇرۇش جەريانىدا، قازان، ئورۇنبورگ قاتارلىق جايلاردىن مۇستەملىكىچىلىك توغرىسىدا
تەربىيە ئالغان ئاتالمىش يېڭى تىپتىكى "ئاخۇن"لارنى چارۋىچىلار ئىچىگە ئەۋەتىپ، خىز-
مەت ئېلىپ باردى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى، شۇ يەردىكى شامان دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان
زور بىر تۈركۈم كىشىلەر بىلەن لاما دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنى ئۆز
دىنلىرىدىن ياندۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار بۇ ۋەزىپىنى ئو-
ڭۇشلۇق ئورۇندىدى. چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى، ئارقا ئالدىكى چارۋىچىلار ئىسلام دىنىغا
ئېتىقات قىلغان ھامان ئىسلام دىنىنىڭ تەشكىللىك باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلىدۇ - دە، روسى-
يىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە ئۆتۈپ، روسىيە پۇخراسى بولۇپ قالىدۇ، دەپ ئويلىغان
ئىدى. روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى مەشھۇر "شەرقشۇناس" گىرىگورىيېۋ مۇنداق
دەيدۇ: "رەت قىلىپ بولمايدىغان پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، روسىيە تەرىپىدىن ئۇنداق
ياكى مۇنداق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ، قىرغىز ياپلاقلىرىدا ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش—
دۆلىتىمىزنىڭ ھەرقايسى مۇداپىئە لىنىيىلىرىگە يېقىن جايلاردا ئولتۇراقلاشقان قىرغىزلارنى
ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئارقىلىق ئۇلارنى مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى......
ئەمما، ھەرقايسى ئىسلام مەملىكەتلىرىدە كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەن

① ئى. ف. بابكوۋ «غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەت خاتىرىلىرىم»، (1859 - 1875 -
يىللار)، 1912 - يىلى پېتىربورگ نەشرى، 336 - بەت. ئەسلى كىتابنىڭ: «ئەدەبىي ئەسەرلەر
توپلىمى» 1 - جىلد، 340 - بەتتىن ئېلىندى.

قىرغىزلار تا ھازىرغىچە ئاساسەن قەدىمدىن بار بولغان شامان دىنىنى ساقلاپ كەلمەكتە.① روسسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارغان ھەركىتى ئاخىرقى نەتىجىدە، ئۆزىگە گور قېزىشتىن ئىبارەت بولۇپ چىقتى. خۇددى بەزىلەر ئېيتقاندەك: "مۇسۇلمانچىلىقنى تەشۋىق قىلىش جەھەتتە، نۇرغۇن مىقداردا پۇل سەرپ قىلدى. بۇ دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ خىزمىتى كۈتۈلمىگەن دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، قىرغىزلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ھەقىقەتەن ئىسلام دىنىغا ئىشەندى. لېكىن ھۆكۈمەت مۇشكۇل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، چۈنكى بۇ ھال روسسىيەنىڭ ئاسىيادىكى ئاز سانلىق مىللەتلىرىنى كۆپەيتىۋەتتى".② تارىخ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، چارروسسىيە چاڭگىلىنى قانچە ئۇزۇنغا سوزغان ۋە قانچە كۆپ ھىلە-مىكىر ئىشلەتكەن بولسا، شۇنچە كەسكىن قارشىلىققا ئۇچراپ كەلدى. قازاق مىللىتى — چارروسسىيەنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى بىر تەشكىلىي كۈچ بولۇپ قالدى. يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيانقى تارىختا، قازاق خەلقىنىڭ چارروسسىيەگە قارشى كۆرىشى ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن ئالايلۇق، 1774 - يىلدىن 1797 - يىلغىچە، كىچىك يۈز قازاقلىرى سىرىم باتۇرنىڭ رەھبەرلىكىدە، چارروسسىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى 25 يىل داۋام قىلغان قوراللىق كۈرەشنى قوزغىدى."③ شۇنىڭدەك 1916 - يىلى قازاق خەلقى نايمان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇللا جاپپارخاننىڭ رەھبەرلىكىدە، چارروسسىيەگە قارشى ئىسسىق كول بويىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەردى، بۇ قوزغىلاڭدا زور مىقداردىكى مۇستەملىكىچىلەر ئۆز دەككىسىنى يېدى"④.

چارروسسىيەنىڭ ئۈچ يۈزنى يوتۇۋېلىش تارىخى توغرىسىدا، يېڭى چارپادىشانىڭ يالىلانما ئالىملىرى تا ھازىرغىچە چارپادىشانى ئاقلاپ، چارروسسىيە "جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن قازاغىستان زېمىنىنى ئاساسەن تىنچلىق يولى بىلەن بىرلەشتۈردى"، چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك يۈزلەر "ئۆز ئىختىيارى بىلەن روسسىيە تەۋەلىكىگە قوشۇلدى" ۋاھاكازا دەپ جار سېلىشماقتا. سوۋېت ئىتتىپاقى ئەدىبىيات - سەنئەتچىلىرى چارپادىشانىڭ قازاقلارغا تاجاۋۇز قىلغان بۇ رەزىل تارىخىنى ئاقلاش يۈزىسىدىن «تۇرغۇ»⑤ نامىدا بىر رومان يازدى. ئاپتور رومانىدا،

---

① ئى. ف. بابكوۋ «غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەت خاتىرىلىرىم» (1858 — 1875 - يىللار)، 336 - بەت. ئەسلى كىرىگورىيېۋنىڭ: «روسسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراتقان سىياسىتى»، «دۆلەت بىلىملەر توپلىمى» 1 - توم، 249 - بەتتىن ئېلىنغان.

② روبانوۋ روستوۋسكى: «روسسىيە ۋە ئاسىيا»، 1933 - يىل نيۇ - يورك، ئىنگلىزچە نەشرى، 4 - باپ.

③ ب. م. خېرت قاتارلىقلار تۈزگەن «گوكس - پورت ئىسلام تارىخى» 1 - جىلد، 507 - بەت. 1970 - يىل گوكس - پورت ئالىي مەكتەۋى، ئىنگلىزچە نەشرى.

④ يۇقۇرقى كىتاب، 519 - بەت.

⑤ بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى سوۋېت قازاغىستان جۇمھۇرىيىتى يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ شۇجىسى ئىلياس ئېسەنبەرلىن بولۇپ، بۇ كىتاپ سوۋېت «خەۋەر» نەشرىياتى تەرىپىدىن 1974 - يىلى نەشر قىلىنغان.

كۈچىنىڭ بىرىچە جۇڭگوغا قارشى قۇتراتقۇلۇق سېلىپ، جۇڭگونى "قان شوراپ ئادەتلەنگەن ياۋۇز ئەجدىھا" دەپ ھاقارەتلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چاررۇسىيىنىڭ يۇتۇۋالغانلىقىنى قازاقلارنىڭ "ئۆزىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە ھەربى مەدەنىيەتلىرىنى رۇس ئىمپېرىيىسىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرگەنلىكى" ۋە بۇنداق ئىختىيارى "بىرلەشتۈرۈش"، "قازاق خەلقىنى دۇنيانىڭ تارىخى تەرەققىياتىغا ئېلىپ كىرىپ، ئىجتىمائى ۋە سىياسى تەرەققىياتىنى تېزلەتتى" ۋاھاكازا دەپ شەرمەندىلەرچە جار سالدى. بىراق، ئاپتورنىڭ ئۆزىمۇ قازاقلارنىڭ «رۇس ئىمپېرىيىسىگە ھەقىقى قوشۇلغان ۋاقىت — چىلاسنى بىرەر يازما ئەسەردىن تېپىشنىڭ قىيىنلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.» چاررۇسىيە تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ قازاق خەلقىنىڭ نەپرەت ۋە قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقى ھەقىقەتەن ئاغرىقنى يوشۇرسا، ئۆلۈم ئاشكارا دېگەندەك، ئۇلارنىڭ تارىخنى ساختىلاشتۇرىدىغان رەزىل ئەپتى - بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ قويىدى. چاررۇسىيە قازاق دالىسىنى يۇتۇۋېلىشتا، تامامەن قوراللىق كۈچ بىلەن تەھدىت سېلىش، سىياسى جەھەتتىن ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىش، دىنى جەھەتتىن ئالداش قاتارلىق ۋاستىلارنى قوللاندى، ئاتالمىش "ئىختىيارى قوشۇلۇش"، "تېچلىق ئۇسۇل" دېگەنلەر يېڭى چارپادىشا لوغىتىدىكى "قوراللىق يۇتۇۋېلىش" دېگەن سۆز بىلەن ئوخشاش. چاررۇسىيە تاجاۋۇزچىلىق جەريانىدا، قازاق خەلقىنى روسىيە پادىشالىقىنىڭ ئەبەدىيەتلىك "قۇلى" بولۇش ھەققىدە "ھۆججەت يېزىپ، قول قويۇپ بېرىش" ① كە مەجبۇر قىلغان. ئۇنىمىغانلارنى يۇرت - ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇلارنىڭ "تېچلىق ئۇسۇلى" دېگىنى ئەنە شۇ. بۈگۈنكى كۈندە بىر مۇنچە ياللانما سوۋېت ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ چاررۇسىيىنى ئاقلاشلىرى ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى كېڭەيمىچىلىكتىن ئىبارەت ۋەھشى نىيىتىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ، خالاس. ئۇلار دۇنياغا زومىگەر بولۇش مەقسىتىدە يېتىش ئۈچۈن، ئازاتلىق ھەركەتلىرىگە ياردەم بېرىش باھانىسى بىلەن ھەممىلا جايدا تاجاۋۇزچىلىق ۋە ئاغدۇرمىچىلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بارماقتا.

(3) خوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ ئەسكەر توپلاپ، توپىلاڭ چىقىرىشقا مەدەت بېرىپ، قەشقەرنى يۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇشى

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا كىرىشكە باشلاپ، 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن شىنجاڭغا تارالدى. ئىسلام دىنى تەسىر كۈچىنىڭ شىنجاڭدا كېڭەيىشىگە ئەگىشىپ، ئىسلام دىنى كاتتىۋاشلىرى بارا - بارا نۇرغۇن جايلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۆز قوللىرىغا كىرگۈزىۋېلىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن تۈزۈمنى ئورناتتى. شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ كاتتىۋاشلىرى ئۆزلىرىنى خوجا دەپ ئاتىشىپ، ئۆزلىرىنى ئىسلام دىنى تارىخىدىكى 1-ئەۋلات خەلىپە (مۇھەممەتنىڭ ۋارىسى) ئابا بەكرى (573 - 634) بىلەن 2 - ئەۋلات

① «يات مىللەتلەرنى باشقۇرۇشنىڭ ئومۇمى تەپسىلاتى» تۈگچۇ خاندانلىقى تارىخى خاتىرىلىرى، 16 - جىلد، 22 - بەت.

خەلىپە ئۆمەر (584 - 644) نىڭ ئەۋلادلىرى دەپ ماختاندى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خوجىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەجدادى مەخدۇم ئىبن ئەزەم دېگەن كىشىدۇر. بىراق، ئۆزىنى خوجا دەپ ئاتىۋالغان بۇ كىشىلەرنىڭ بىر بولۇمى ئەمەلىيەتتە يەرلىك ئۇيغۇرلاردۇر. مىلادىنىڭ 17 - ئەسىرىدە، خوجىلار ئاق تاغلىقلار ("ئاق قالپاقلىقلار") ۋە قارا تاغلىقلار ("قارا قالپاقلىقلار") دەپ 2 گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ ئىككى گۇرۇھ دەسلەپكى چاغلاردا، دىنىي مەزھەپ ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە بىر - بىرىگە زىت ئىككى سىياسىي گۇرۇھقا ئايلىنىپ كەتتى. خوجىلار يالغۇز دىنىنىڭلا رەھبىرى ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھاكىمىيەت رەھبەرلىرى بولۇپ، ئۇلار سىياسىي ھوقۇق ۋە دىنىي ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى شەپقەتسىز تۈردە ئەزدى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى.

1678 - يىلى (كاڭشىنىڭ 17 - يىلى) شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ باشلىقى جۇڭغارلارنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىۋالدى. 1755 - يىلى جۇڭغارلارنىڭ توپىلىڭى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تىنجىتىلغاندىن كېيىن، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى مۇھەممەتنىڭ ئوغلى بۇرھانىددىن (چوڭ خوجا) بىلەن خوجا جاھان (؟—1759- يىل، كىچىك خوجا)لار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن چىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇرۇپ، بۆلۈنۈپ چىقىشقا ئۇرۇنغان قىلمىشلىرىدىن قورقۇپ، 1757 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى) ۋەتەنگە قارشى توپىلاڭ كۆتەردى. خوجا جاھان قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋېلىپ، ئۆزىنى باتۇرخان دەپ ئاتىدى، شۇنىڭدەك دىنىي باشلىقلار بىلەن فېئودال يانچى ئىگىلىرىنىڭ بىرلەشمە دىكتاتۇرلىقىدىكى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت تەسىس قىلىپ، كەڭ مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن شەپقەتسىز زۇلۇم يۈرگۈزدى. 1758 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچى ئامبال يار خاشەننى ئەۋەتتى. كېيىن يەنە جياڭجۈن (گېنېرال) جاۋخۇيىنى زور بىر تۈركۈم قوشۇن بىلەن توپىلاڭنى تىنچلاندۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئىككى يىل جازا يۈرۈشى قىلىش نەتىجىسىدە، چوڭ - كىچىك خوجىلار بەدەخشانغا قېچىپ، ئاخىرى شۇ جايدىكى تاغلىقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ ئاخىرقى ھېساپتا بىرلىككە كەلدى. چوڭ - كىچىك خوجىلار ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، خوجىلارنىڭ بىر قىسىم ئەۋلادلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قوقان، مەرغىلان، بۇخارا قاتارلىق جايلىرىغا تاراپ كەتتى. ئەكسىيەتچى دىن باشلىقلىرى بىلەن ئاقسۆڭەك يانچى ئىگىلىرىنىڭ بۇ قالدۇق پۇشتىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا تۈرلۈك پاراكەندىچىلىك سېلىپ بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ھەتتا كۆپ قېتىم توپىلاڭ ئۇيۇشتۇردى. 1820 - يىلدىن 1827 - يىلى (جياچىڭنىڭ 25 - يىلىدىن داۋگۇاڭنىڭ 7-يىلى) غىچە، چوڭ خوجا بۇرھانىددىننىڭ نەۋرىسى جاھانگىر (؟—1828 - يىلى) ئەنگلىيىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، قوقاندىن شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن — بۇ 4 شەھەردە توپىلاڭ كوتىرىپ، يەرلىك ئاھالىلەرنى ئېغىر بالايى - ئاپەتكە دۇچار قىلدى. 1830 - يىلى جاھانگىر خوجىنىڭ ئاكىسى يۈسۈپ قوقان فېئودال ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەرگە يەنە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئارمىيە

ۋە خەلقىمىز تەرەپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. 1847 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 27 - يىلى) جاھانگىر
خوجىنىڭ جىيەنى قوقان، ئەنجاندىن يۈيۈرۈت لەشكەرلىرىنى باشلاپ، شىنجاڭغا يەنە تاجاۋۇز
قىلىپ كىرىپ، يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاشلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

1856 - يىلى چاررۇسىيە تۈركىيە بىلەن بولغان قىرىم ئۇرۇشىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرى-
غاندىن كېيىن، ئۇنىڭ غەرپكە بولغان كېڭەيمىچىلىكى ۋاقىتلىق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى.
شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەملىكىتىمىزگە بولغان تاجاۋۇزچىلىقىنى
تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى
ئىشغال قىلىۋالغان جايلىرىنى مۇستەھكەملەش ۋە كۈچەيتىش بىلەن بىللە، يەنە بىر تەرەپتىن
جەنۇپقا قاراپ، ئېلىمىزنىڭ چۇ دەرياسى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ،
تاجاۋۇزچىلىق تىغ ئۇچىنى دەل قەشقەرگە قاراتتى. 1857 - يىلى (شيەنفېڭنىڭ 7 - يىلى)
قوقان خانلىقى قوقانغا قېچىپ بارغان خوجا ئەۋلاتلىرىدىن يۈسۈپنىڭ جىيەنى، باۋۇدۇننىڭ
2 - ئوغلى ۋەلىخاننى قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋەلىخان قەشقەردىكى ئىسلام دى-
نىغا ئېتىقات قىلىدىغان يۇقۇرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن شىنجاڭدا تەسىرى بار، ئاقتاغلىقلارنىڭ ۋارىسلىق باشلىقى مەخدۇم ئەزەم (بۇ، ئەرەپ-
چە سۆز بولۇپ، چوڭ خوجا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) دەپ نام ئالغان بۈزرۈك (جاھانگىر
خوجىنىڭ ئوغلى)نى بايراق قىلىپ كۆتۈرۈپ چىقتى. ۋەلىخان باندىتلىرى چوڭ خوجا نامى-
دىن قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئالدى. ئاندىن ئۇ يەردە خالىغانچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، خەلقلەر-
نى قىرغىنلىققا ئۇچراتتى. بولۇپمۇ قارا تاغلىق مۇسۇلمانلارغا تېخىمۇ دەھشەتلىك تۈردە زى-
يانكەشلىك قىلدى. ۋەلىخان قەشقەر رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇرۇندىن
قەشقەرگە كۆز تىكىپ كەلگەن روسىيە ھۆكۈمىتى ئەمدى پۇرسەت كەلدى، دەپ قاراپ،
بۇ ئىشقا ئاشكارا قول تىقتى، چاررۇسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئاسىيا مەھكىمىسىنىڭ
باشلىقى كاۋالېۋسكى «قەشقەردىكى ئەھۋال ۋە بىزنىڭ پوزىتسىيىمىز» دېگەن دوكلاتنى ئوتتۇ-
رىغا قويدى. بۇ جاھانگىر ئۇنۇر قانداقتىمۇ روسىيە ھۆكۈمىتى قەشقەرنىڭ كونا ھۆكۈمدار-
لىرى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە كىشىلىرىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەرنىڭ
ئىچكى ئىشلىرىغا پائال ئارىلىشىش كېرەك، دەپ جار سالدى①. كاۋالېۋسكىنىڭ
دوكلادىغا ئاساسەن روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بىلەن قۇرۇقلۇق ئار-
مىيە مىنىستىرلىكى بىرلىكتە مۇنداق قارار چىقاردى: (1) "خېلى تەربىيە كۆرگەن" بىر ھەر-
بى ئەمەلدارنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ ئەھۋال ئۇقۇش؛ (2) قەشقەر چېگرىسىغا يېقىن جايلار-
دىكى ھەربى كۈچلەرنى كۈچەيتىش؛ (3) "قەشقەردىكى يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ ئەلچىلىرىنى دوس-
تانە كۈتۈۋېلىش"، قەشقەردىكى خوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ ياردەم بېرىش ھەققىدىكى تەلەپلىرىنى
رەت قىلماسلىق. قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى سۇخوزانېت بۇ قارارنى سىبىرىيە باش ۋالىسى
گاسفوردقا ئۇقتۇرغاندىن كېيىن گاسفورد دەرھال روسىيە ئارمىيىسىنىڭ ۋەلىخان باندىتلىرى-

① «چوقان. ۋەلىخانوۋ يازما ئەسەرلىرى»، 1 - جىلد، 62 - بەت. 1961 - يىل، ئال
موتا نەشرى.

غا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىدۇ①. شۇنىڭ بىلەن بىللە روسىيە مەدەت بەرسەكلا، قەشقەر "بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا" بولۇنۇپ چىقىدۇ، دەپ داۋراڭ سالدى. ھالبۇكى، ئەھۋال تاجاۋۇزچىلار ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقتى، ۋېلىيخاننىڭ توپىلىڭى ھەربى ۋە خەلقىمىزنىڭ بىرلىكتە قايتۇرما زەربە بېرىشى ئاستىدا، بىر نەچچە ئايغا بارمايلا تېچلاندۇرۇلدى. دېمەك، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئاندىن كېيىن گاسفورد يەنە داۋاملىق تۈردە: "قەشقەر جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىپ روسىيە ھامىيلىقىدىكى دۆلەت بولىدىغان بولسا، يەرلىك خەلق بىزنىڭ ئىنتايىن زور ياردىمىمىزگە ئېرىشىدۇ.... بىز ئوتتۇرا ئاسيانىڭ خوجايىنى بولىمىز" دەپ جۆيلىدى②. بۇ روسىيىنىڭ قەشقەر رايونىنى يۇتۇۋېلىشتىن ئىبارەت ئۆزگەرمەس جاھىل، ۋەھشى نىيىتىنى ئاشكارىلاپ بەردى. چارروسىيىنىڭ بۇ ياۋۇزنىيىتى 1865 - يىلىدىكى ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرغە تاجاۋۇز قىلغىنىدىن كېيىن يەنىمۇ ئىسپاتلاندى.

(4) ياقۇپبەگنى يۆلەپ شىنجاڭدا جۇڭگو-روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئىسلام "قىستۇرما دۆلىتى" نى قۇرۇشى.

شەنشى، گەنسۇدىكى خۇيزۇ خەلقىنىڭ مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرىشىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، 1864 - يىلى شىنجاڭ رايونىدا خۇيزۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق قوزغىلىڭى پارتلىدى. بۇ قوزغىلاڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغىچە كېڭەيگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى باشتىلا يۇقىرى تەبىقىدىكى ئاز سانلىق ئەكسىيەتچى دىندارلار، فېئوداللار تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. ئۇلار ئەسكىرىي كۈچى بىلەن گېجۇي قىلىپ، ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇرۇش ئۈچۈن "مانجۇلارنى چەتكە قېقىش، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ۋە دىننى قوغداش" تىن ئىبارەت ئەكسىيەتچىل شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدا پاجىئەلىك قىرغىنچىلىق كەلتۈرۈپ چىقاردى، ھەتتا چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، چىل بۆرىلەرنى ۋەتىنىمىزگە باشلاپ كىرىپ، ۋەتەننى پارچىلاش ھەركەتلىرىنى ئېلىپ باردى. شۇ چاغلاردا شىنجاڭ رايونىدا ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كەلگەن فېئودالىق گېجۇي ھاكىمىيىتى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: "مۇسۇلمان خۇيزۇلار ۋاڭى تومىڭ باشچىلىق قىلغان، شىمالىي شىنجاڭ ۋە تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى ئىگەللىگەن "تۇڭگان لوتەي خانلىقى"؛ خان خوجا باشچىلىق قىلغان، كۇچار، ئاقسۇ قاتارلىق رايونلارنى ئىگەللىگەن "تۈركىستان پادىشالىقى"؛ جىن شياڭيىن ۋە مۇھەممەت ياقۇپبەگ باشچىلىق قىلغان "يەتتە شەھەر خانلىقى"③؛ مەزەم زات

① ن. ئا. خالفىن: «روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسيادىكى سىياسىتى»، 1960 - يىل، موسكۋا نەشرى، 107 - بەت.

② ئوۋىن. راتىمار: «ئاسيانىڭ تۈگۈنى» 1950 - يىل، بىستون نەشرى، 28 - بەت.

③ "يەتتە شەھەر" — قەشقەر، يەركەن، خوتەن، كۇچار، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كورلا قاتارلىق 7 شەھەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

باشچىلىق قىلغان ئىلى قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن «ئىلى سۇلتانلىقى» قاتارلىقلار.

1864 - يىلى، قەشقەردىكى فېئودال خوجىزۇ جىن شياڭيىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ساقلاۋاتقان قەشقەر يېڭىشەھەرگە قىلغان ھۇجۇمى نەتىجە بەرمىگەنلىكتىن، ئاخىرى ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانى ئەلەمقۇلدىن ھەربىي ياردەم سوراپ، چوڭ خوجا بۇزرۇك خاننىڭ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلدى، بۇنىڭ بىلەن خوجىزۇلارنىڭ ۋە ئىسلام دىنىدىكى يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. قوقان ھۆكۈمرانلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 1865 - يىلى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي قوماندان ياقۇپبەگ (1825 - 1877 - يىللىرى) نى بىر تۈركۈم ئارمىيىنى باشلاپ، شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتتى. ياقۇپبەگ بولسا، قوقان خانلىقىنىڭ ئەنجان دېگەن يېرىدىن ئىدى. ئۇ ياش ۋاقتىدا بىر بايۋەچچە بولۇپ، كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە قوقان خانىغا مەھرەم بولغان، شۇ ئاساستا پەيدىن - پەي ھەربىي گېنېراللىق مەنسۇپىگە كۆتۈرۈلگەن. ئۇ ئىسلام دىنى سۈننى مەزھىبىنىڭ مۇرىتلىرىدىن بولۇپ، كىشىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ۋەھشىلىك ۋە ئاچكۆزلۈك قىلاتتى، ئۇ ئىنتايىن مەككار ۋە ساختىپەز ئىدى. قوقان قوشۇنلىرى شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلار بىلەن تيانشاننىڭ شىمالىدىكى بىر قىسىم رايونلارنى ناھايىتى تېزلىكتە بېسىۋالدى، ئۇلار بارغانلا يېرىدە «قۇرئان ئوقۇپ، نەزىر - نىيازەت قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى ئالداپ قاقتى - سوقتى قىلدى»①، كەڭ كۆلەمدە ئوت قويۇش، قىرىش، تالان - تاراج قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. 1867 - يىلى ياقۇپبەگ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، «يەتتە شەھەر خانلىقى»نى قۇرۇپ، ئۆزىنى بەدۆلەت خان (بەخت - سائادەتلىك خان) دەپ ئاتىۋالدى. ئۇ فېئوداللىق - دىنىي ھاكىمىيەتكە تايىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ۋەھشىيانە ۋە ئەڭ رەھىمسىز تۈردە قۇل قىلدى ۋە تالان - تاراج قىلدى. ياقۇپبەگ ئىسلام دىنىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كۈچلۈك قورالى قىلىش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى تەبىقىلىرىنى ھەدەپ ئۆز يېنىغا تارتىپ ئۆزىگە قارىتىۋالدى، ئۇلارغا تۈرلۈك ئىمتىيازلارنى ئىنئام قىلدى، ئىبادەتخانىلارنىڭ يەر - زېمىن ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى كېڭەيتىپ، كۆپلىگەن مەسچىت، مازار ۋە دىنىي مەكتەپلەرنى يېڭىدىن قۇردى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىسلام دىنى قانۇنلىرىنى كۆپلەپ يۈرگۈزۈپ، شەھەر - يېزىلاردا ئومۇميۈزلۈك ھالدا مەھكىمە شەرئىي تەسىس قىلدى، قازى، مۇپتى، ئەلەملەرگە خەلقنى سوتلاش ھوقۇقى بەردى. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ جازا چارىلىرى — دەررە ئۇرۇش، قولنى كېسىش، قىيىن - قىستاققا ئېلىش، ھەتتا ئولتۇرۇشتەك جازا چارىلىرىنى يۈرگۈزدى. ياقۇپبەگ ئاياللارنى بەكمۇ پەس كۆرەتتى، ئۇ، ئاياللار سىرتقا چىققاندا، يۈزىگە چۈمبەل

---

① ياڭ يۈيشيۇ تۈزگەن: «مۇسۇلمانلارنى تىپچلاندۇرۇش تەسراتى» 7 - جىلد، «خوجىزۇلار قوزغىلىڭى» 3 - جىلد، 195 - بەت.

تارتىش، جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئاياللارغا ئوخشاش جىنايەت سادىر قىلغان ئەرلەرگە نىسبەتەن ئېغىر جازا بېرىشنى بەلگىلىگەن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى خەلقلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، ئىسلام دىنىدا "سۈننى مەزھەبى" دىن باشقا مەزھەپلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويمىدى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلمايدىغان كىشىلەرنى رەھىمسىز تۈردە باستۇردى ۋە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا غەيرى مۇسۇلمانلاردىن 40 مىڭدىن كۆپرەك كىشى ئۆلتۈرۈلگەن①.

چارروسىيە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا ئۇزۇندىن كۆز تىكىپ كەلگەن ئىدى. 1864 - يىلى، شىنجاڭدا مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى، بولۇپمۇ ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇلار: "جۇڭگو پارچىلىنىش تەھدىتىدە ئۇچراۋاتىدۇ، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا...... مۇسۇلمانلارنىڭ مۇستەقىل ئىسلام زېمىنى شەكىللىنىشكە باشلىدى"②. "چىڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسى تامامەن مۇنقەرز بولىدۇ" دەپ قارىغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار ياقۇپبەگ بىلەن تىل بىرىكتۈردى. 1866 - يىلى، چارروسىيە ياقۇپبەگ بىلەن مەخپىي كېلىشىم تۈزۈپ، "ئىككى تەرەپ قارشى تەرەپنىڭ ھەرىكەتلىرىگە ئارىلاشماسلىق، ھەر قانداق بىر تەرەپ قارشى تەرەپنىڭ چېگرىسىغا كىرىپ قاچقۇن جىنايەتچىلەرنى تۇتۇش ھوقۇقىغا ئىگە" دەپ بەلگىلىدى. شۇندىن كېيىن، چارروسىيە خىلۇدوۋ ئۆئەيد قاتارلىق ھەربىي ئەمەلدارلارنى قەشقەرگە بېرىپ ياقۇپبەگكە ياردەملىشىپ قوشۇن تەربىيىلەشكە ئەۋەتتى. 1871 - يىلى، روسىيە ئوكتەملىك بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلدى، 2 - يىلى چار ھۆكۈمىتى باش مەسلىھەت ئىشتاۋنىڭ كاپىتانى كائۇلباسى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قەشقەرگە بېرىپ ياقۇپبەگ بىلەن "سودا ئالاقە شەرتنامىسى" تۈزۈشكە ئەۋەتتى، چار ھۆكۈمىتى بۇ شەرتنامىدا «يەتتە شەھەر خانلىقى"نى قانۇنلۇق دۆلەت، ياقۇپبەگنى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ سەردارى دەپ ئوچۇقتىن-ئوچۇق ئېتىراپ قىلدى. ياقۇپبەگ بولسا، روسىيىلىكلەرنىڭ شىنجاڭ رايونىدا سودىگەرچىلىك قىلىش ۋە بېرىش - كېلىش قىلىش ھوقۇقى بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ شەرتنامە ئېلىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ۋە تېررىتورىيىسىگە قىلىنغان قىپ - يالىڭاچ، غالجىرلارچە تاجاۋۇزچىلىق ئىدى. 1873 - يىلى، ياقۇپبەگ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كونا چارپادىشانىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئاتتى، يەنە كېلىپ ئۆزىنىڭ جىيەن ئوغلى سەئىد ياقۇپنى پېتىربۇرگقا زىيارەتكە ئەۋەتتى، چارپادىشاسى ئالىكساندىر II بۇ ئەلچىلەرنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلىپ، ياقۇپبەگ ھۆكۈمىتىنى

① جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى، قىسقىچە تەزكىرىسى توپلىمى» 1962 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 55 - بەت. موللا موسا سايرامى يازغان «تارىخىي ھەمىدىيە»دە خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردىن ئېلىندى.

② ئى. ۋ. بابكوۋ: «غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەت خاتىرىلىرىم» (1859 - 1975 - يىللىرى) 523 - بەت.

پائال قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چار روسىيەنىڭ ئەسكىرىي كۈچلىرىنى كۆز-كۆز قىلدۇرۇش ئۈچۈن، سەئىد ياقۇپنى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي مانېۋىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلغۇزدى. 1877-يىلى، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى ياقۇپبەگكە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن تيانشاننىڭ شىمالى تىنچلاندۇرۇلدى، ياقۇپبەگ ھۆكۈمىتى يىمىرىلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ چاغدا چار روسىيە ياقۇپبەگنىڭ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشىگە ياردەم بېرىپ، شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىننى ۋە مۇھىم ھەربىي بازىسىنى ياقۇپبەگنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن كروپاتكىن باشچىلىقىدىكى "پەۋقۇلئاددە ۋەكىللەر ئۆمىكى"نى ياقۇپبەگ تۇرۇشلۇق داقولغا ئەۋەتىپ، ئۇ يەردە ھەركەت ئېلىپ باردى. كروپاتكىن ياقۇپبەگنى "ئۆزلىرى كاتتا دۆلەت قۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنى دانالىق بىلەن باشقۇرۇپ كېلىۋاتىدىلا" ①دەپ ماختاپ كۆككە كۆتەردى. كروپاتكىننىڭ بۇ ماختىشى روسىيە خوجايىنىنىڭ ئۆز قولىغا ئۆلۈم ئالدىدا بەرگەن تەسەللىسى بولۇپ قالدى، بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى. ئەمما بۇ ۋەقە ئۆتۈپ يۈز يىلدىن كېيىنمۇ يېڭى چار پادىشاھنىڭ ياللانما ئەدىپلىرى بۇ كونا مۇقامنى يېڭىۋاشتىن توۋلاپ، قانداقتۇ: "يەتتە شەھەر خانلىقى شەرقىي تۈركىستاندا ناھايىتى كەڭ رايوننى ئىگىلەپ شۇ يەردىكى ئەڭ مۇستەھكەم، ئەڭ كۈچلۈك رايون بولۇپ قالغان، ياقۇپبەگ باش كۆتىرىپ چىقىپ ئۇنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان، بۇ كىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي دۆلىتىنى قايتىدىن گۈللەندۈرگەن ئىدى"② دەپ ۋالاقشىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ چىرىك مۇردىنى كۆتىرىپ چىقىشى پەقەتلا كونا چار پادىشاھنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئاقلاش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭى چار پادىشاھنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ئۈچۈن تارىخىي ئاساس ئىزدەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇنىڭ مۇددىئاسى ناھايىتى ئېنىق.

چار روسىيەنىڭ "يەتتە شەھەر خانلىقى"نى قۇرۇشنى قوللاشتىكى ئۈچۈق مەقسىدى — ئېلىمىزنىڭ غەربىي رايونىدا جۇڭگو-روسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىسلام قىستۇرما دۆلىتى قۇرۇپ، ئەڭ ئاخىرى قىستۇرما دۆلەتنى بىراقلا يۇتۇۋېلىشتىن ئىبارەت. بۇ، كونا چار پادىشاھنىڭ سىرتقا قارىتا تاجاۋۇز قىلىشتا ھەمىشە قوللىنىدىغان ھىيلە-مىكرىسى. ماركس روسىيەنىڭ سىرتقا بولغان كېڭەيمىچىلىك ۋاستىلىرىنى تەھلىل قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: روسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراتقان ئەڭ ئاخىرقى مەقسىدى — ئاۋال شۇ جايدىكى بارلىق دۆلەتلەرنى روسىيەنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىش، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنى روسىيەنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئەڭ ئاخىرى ئۇلارنى ئۆز ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېلىشتىن ئىبارەت. كروپاتكىن ئوچۇق ئېتىراپ قىلىپ مۇنداق دېدۇ: "روسىيە تۈركىستانىنىڭ باش ۋالىيسى كائۇفمانىنىڭ قارىشىچە، تۈركىستاننىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس ماددىي باي-

① كروپاتكىن: «قەشقەر» 1879-يىل پېتېربۇرگ نەشرى، 6-بەت.

② گولبوۋىچ: «چوڭ خەنزۇ شوۋىنىزمى 18-ۋە 19-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىدا ئائىت بىر قانچە مەسىلە». «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تارىخىي مەسىلىلەر» ژۇرنىلى، 1974-يىل 9-سان، 60-بەت.

لىققا ئىگە جۇڭگو بىلەن خوشنا بولۇشقا قارىغاندا، ئارىلىقتىكى قىستۇرما دۆلەت بولغان ياقۇپبەگنىڭ
مۇنداق ئاجىز ئىسلام دۆلىتى بىلەن خوشنا بولۇشى روسىيە ئۈچۈن پايدىلىق». شۇڭلاشقا،
«ئۇ ئەلنى روسىيىگە قوشۇۋېلىشنى ماقۇللاش» بىلەن بىر ۋاقىتتا، «قەشقەردىكى ياقۇپبەگ ھا-
كىمىيىتىنى قوللىغان» ① ئىدى. ئەلىغا تاجاۋۇز قىلىش ھەرىكىتىگە بىۋاسىتە قاتناشقان غەربىي
سىبىرىيە ھەربىي رايونىنىڭ سەنمۇجاڭى بابكوۋمۇ ئۆز ئەسلىمىسىدە مۇنداق دېگەن: «بۇ ۋەقە
(چارروسىيە ئەلنى زورلۇق بىلەن ئىگەللىۋېلىش ۋەقەسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — نەقىل كەلتۈر-
گۈچى) نىڭ تەجرىبىسى شۇنى كۆرسەتتىكى، روسىيىگە خوشنا بولغان
جۇڭگونىڭ غەربىدىكى جايلاردا، ئىسلام دىنىنىڭ مۇستەقىل زېمىنلىرى قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ
ھۆكۈمرانلىرى دائىم ئۆزگىرىپ تۇراقسىز بولۇپ كېلىۋاتىدۇ ...... ھەتتا قەشقەر ھۆكۈمرانى
ياقۇپبەگكە ئوخشاشلارنى ئېلىمىز ئۈچۈن ئانچە خەۋپ دەپ قارىغىلى بولمايدۇ، بۇنداق زې-
مىنلار ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ»②. ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن: «بىز شۇنى
كۆرۈپ تۇرۇۋېتىمىزكى، ...... ئېلىمىزنىڭ دۆلەت چېگرىسىغا يېقىن جايدا بۇنداق ئىسلام دىنى زېمىن-
لىرى قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش
ۋە ئۆز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ھېچقانداق كۈچلۈك تەبىي خۇسۇسى-
يەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بىزگە خەۋپ - خەتەر يەتمەسلىكى مۇمكىن» ③. جاھانگىر ئۇنسۇر-
لارنىڭ بۇ سۆزلىرى روسىيىنىڭ ياقۇپبەگنى قوللاشتىكى ھەقىقىي مەقسىتىنى ئەڭ ياخشى چۈ-
شەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ، روسىيە شىنجاڭ رايونىدا ئىسلام دىنى
قورچاق دۆلىتى قۇرۇشتىن ئىبارەت غالجىرانە پىلانىدىن يانغىنى يوق. ئۇلار بۇ ھەقتىكى
ئۈمىدىنى ياقۇپبەگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلى ۋە ياقۇپبەگنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي قوماند-
دان بەييەنخۇ قاتارلىق كىشىلەرگە باغلىدى. چارروسىيە جۇڭگو - روسىيىنىڭ «ئىلى - چۆ-
چەك سودا ئالاقە نىزامنامىسى»نىڭ قاچقۇن جىنايەتچىلەرنى ئۆز ئارا ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرى-
سىدىكى بەلگىلىمىسىگە ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بەييەنخۇ قاتارلىقلارنى تۇتۇش توغرى-
سىدىكى كۆپ قېتىملىق ئېلانىغا پىسەنت قىلماي بەگقۇلى، بەييەنخۇ قاتارلىق قالدۇق باندىت-
لارنى ئۇزاق مۇددەتكىچە يوشۇرۇپ ساقلىدى ۋە ئۇلارنى ئېلىمىزنىڭ چېگرىسىغا كىرىپ پارا-
كەندىچىلىك، بۇزغۇنچىلىق سېلىشقا بۇيرىدى، شۇنداق قىلىپ، شەرت - شارائىت پىشىپ يېتىش-
كەندە ئاندىن ئۇلارنى ئۆز گۇماشتىلىرى قىلىپ تىكلىمەكچى بولدى. كائۇفماننىڭ 1880 -
يىلىدىكى ئىقرارىغا قارىغاندا، «جۇڭگولۇقلارنى جۇڭغارىيە ۋە قەشقەردىن قوغلاپ چىقارغان-
دىن كېيىن، بۇ رايوندا مۇستەقىل ئىككى مۇسۇلمان خانلىقى قۇرماقچى بولغان. بىرسى بەي-

① كروپاتكىن: «روسىيە - جۇڭگو مەسىلىسى» 1912 - يىل مۇقەددەس پېتىربۇرگ نەش-
رى، 87 - 86 - بەتلەر.

② ئى. ف. بابكوۋ: «غەربىي سىبىرىيەدىكى خىزمەت خاتىرىلىرىم» (1859 — 1875 -
يىللار) 484 -، 483 - بەتلەر.

③ - ② بىلەن ئوخشاش.

يەنىخۇ باشچىلىقىدىكى تۇڭگان خانلىقى (جۇڭغارىيىدە)، يەنە بىرسى ئوتتۇرا ئاسىيا يىلنامىسىدىكى مەشھۇر ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى بەگقۇلى قارىمىقىدىكى تارانچى ① خانلىقى (قەشقەردە)② بولۇپ، بۇ ئىككى قورچاق خانلىق ئارقىلىق شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ "شەرەپلىك ۋەزىپە"سى، شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت ئۆزگەرگەنلىكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىغا بولغان مۇداپىئەنى كۈچەيتكەنلىكى، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ روسىيىگە بىرنىيەتتە قارشى تۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمىدى. شۇندىن كېيىن، چاررۇسىيە يېڭىۋاشتىن ئىسلام دۆلىتى قۇرۇش ئۈمىدىنى بەگقۇلىنىڭ ئوغلى مۇستافاخانغا باغلىدى، چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى مۇستافاخاننى يېقىپ سەمىرتىپ، ئۇنى تۈركىستان باش ۋالىسى مەھكىمىسىنىڭ ياللانما خادىملىقىغا تەكلىپ قىلدى. شۇ چاغدىكى چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بىلەن ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى كارتنېيگە ئاشكارىلاپ قويۇشىچە، روسىيە ھۆكۈمىتى مۇستافاخاننى كۆتۈرۈپ شىنجاڭدا يېڭىۋاشتىن ئىسلام دۆلىتى قۇرۇپ، ئۇنى ئەنگلىيىنىڭ قول ئاستىدىكى ھىندىستان بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى قىستۇرما دۆلەت قىلىشتەك سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلەردە بولغان ③. ئەمما ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان. شىنخەي ئىنقىلاۋى مەزگىلىدە، چار روسىيە بۇ جىنايى مەقسىتىنى يەنە قايتا ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇرۇندى.

(5) ئىلى رايونىدىكى مۇسۇلمان ئاھالىلارنى كۆپلەپ ھەيدەپ كېتىشى

ئىلى — دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم رايون. شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ سىياسى ۋە قاتناش تۈگۈنى. ھاۋا كېلىماتى موتىدىل، يېرى مۇنبەت، كان بايلىقى تولا، ماددى بايلىقى مول. شۇڭا چارپادىشا بۇ باي رايونغا بۇرۇندىنلا كۆز تىكىپ كەلگەن ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ تەسىرى شىنجاڭدا شىمالغا كېڭىيىپ ئىلىنى ئىشغال قىلىشقا يۈزلەنگەندە، 1871 - يىلى چاررۇسىيە ئىلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئالدىن ئىشغال قىلىۋالدى. تاجاۋۇزچى قوشۇن قەيەرگە بارسا، ئوت قويۇپ قىرغىنچىلىق قىلدى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدى. قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. ئۇلار "ئالتۇنلۇق" (ئىلىنىڭ دىنىي ۋە تىجارەت مەركىزى)نى ئىشغال قىلىپ خەنزۇ - خۇيزۇلارنىڭ تەڭدىن - تولىسىنى ئۆلتۈرۈپ تۈگەتتى ...... مۇسۇلمانلارنى غەربىي شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش ئارزۇسىدا بول-

① 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللارنىڭ جۇڭغار قەبىلىسى جەنۇبىي شىنجاڭلىق ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى بىر نەچچە قېتىم ئىلىغا بېرىپ بوز يەر ئېچىشقا كۆچۈرگەن، بۇ دېھقانلار ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى تارانچى دەپ ئاتالغان.

② كوستېنكى: «جۇڭغارىيە» 38 - بەت.

③ سكرىنې، نىگتىنگېل: «ماكارتنېي قەشقەردە» 1973-يىلى لوندون نەشرى، 202 — 203-بەتلەر.

دى"①، بۇ ئارقىلىق مەڭگۈ بېسىۋېلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. چاررۇسىيە ئىلى رايونىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىلىنى كۆۋرۈك قىلىپ، قوراللىق "سودا ئەترىتى" ۋە ھەربىي قوشۇنلارنى ئەۋەتىپ شىمالىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ، ماناس، ئۈرۈمچى قاتارلىق جاي-لارنى بېسىۋېلىش خام خىيالىدا بولدى.

چاررۇسىيىنىڭ "سودا ئەترەتلىرى" ۋە "يۈك كارۋانلىرى" ئەمەلىيەتتە تاجاۋۇزچى قوشۇن-لارنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى بولۇپ، تولىسى چاررۇسىيە تەرىپىدىن توپلانغان ئەنجانلىق ئۆزبېكلەر ئىدى. ئۇلار مازارلارنى تاۋاپ قىلىش، زىيارەت قىلىش قاتارلىق دىنىي ۋاس-تىلەردىن پايدىلىنىپ، چار ھۆكۈمىتىنىڭ جىڭ ۋە شىخەنزى قاتارلىق رايونلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرمەكچى بولغان قوشۇنلىرىغا ئاخبارات توپلاپ بېرەتتى. ئەل بېرىكتۈرۈش، فېئودال يۇقىرى قاتلامدىكى دىنىي ئەربابلارنى سېتىۋېلىش، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە قۇتراتقۇلۇق، بۆلگۈنچىلىك ۋە ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى قىلاتتى.

چاررۇسىيىنىڭ ئىلى رايونىغا قىلغان ھەربىي مۇستەملىكىچىلىكى 10 يىلغا داۋام قىلىپ، ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز جىنايەتلەرنى ئىشلىدى. 1878 - يىلى، مەنچىڭ قوشۇنلىرى ئىلىدىن باشقا ھەممە جايلارنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، چاررۇسىيە ئىشغالىيىتىدىن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن قايتا - قايتا تەنپەن ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرى 1881 - يىلى «جۇڭگو - چاررۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى. شەرتنامىغا ئاساسەن چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى جۇڭگودىن 9 مىليون رۇبلى (كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا 5 مىليون سەردىن ئارتۇق كۈمۈش بولاتتى) تۆلەم ئالدى. ئىلىنىڭ غەربىدىكى قورغاس دەرياسىنىڭ غەربى، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىرغاقلىرىدىكى كەڭ يەرلەرنى مەجبۇرلۇق بىلەن ئىشغال قىلىۋالدى. يەنە رۇسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە ۋاقىتلىق باج تۆ-لىمەسلىك، موڭغۇل رايونلىرىدا ئاۋاقىدەكلا باج تۆلىمەسلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. «جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە مەجبۇرى تاڭغان تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە ئىدى.

«جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، چاررۇسىيە ئىلى دەر-ياسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىي قىرغاقلىرىدىكى كەڭ زېمىنىمىزنى بېسىۋېلىپلا قالماستىن، بەلكى قورال كۈچى ۋە دىنىي ئالدامچىلىق ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئىلى ئاھالىلىرىدىن يۈز مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ھەيدەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىلىمىزدىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرى ئىدى.

چاررۇسىيە ئىلىنى بېسىۋالغاندا، ئىلى خەلقىنى رۇسىيە تەۋەلىكىگە (گىراژدانلىقىغا) ئۆتۈشكە مەجبۇرلىدى ۋە قورقۇتتى ھەمدە ئۇلارنى ھەيدەپ ئېلىپ كەتتى. «جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى»نى مەجبۇرى ئىمزالاتقۇزغان ۋاقىتتا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇنداق بۇلاڭچى-

① 1871 - يىلى 14 - ماي رۇڭ چۈەنشيا گىنىڭ چىڭ سۇلالىسى پادىشاسىغا يوللىغان دوكلادى، «يات مىللەتلەرنى باشقۇرۇشنىڭ ئومۇمىي تەپسىلاتى»، تۇڭجى خانىدانلىقىنىڭ تارىخىي خاتى-رىسى، 83 - جىلد، 31 - بەت.

لىق ھەركەتلىرىنى قانۇنلاشتۇرۇۋالدى. بۇ شەرتنامىنىڭ 1 - ماددىسىدا: "مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ئىلى پاراكەندىچىلىكىدە ۋە تېپىلاندۇرۇلغاندىن كېيىن شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئاھالىلارنىڭ سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ مىللەت ۋە دىنىغا قارىماستىن بىردەك كەچۈرۈم قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈشى كېرەك" دەپ بەلگىلەنگەن. 3 - ماددىسىدا: "ئىلى ئاھالىلىرى مەيلى ئەسلى جايىدا قېلىپ، جۇڭگو پۇقراسى بولۇشنى خالىسۇن ياكى روسىيىگە كۆچۈپ بېرىپ روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى خالىسۇن، بۇ پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولۇشى كېرەك"، 7 - ماددىسىدا: «روسىيە تەۋەلىكىگە كىرىپ، ئۆزىنىڭ يەر - ماكانلىرىدىن ۋاز كەچكەن ئاھالىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، ئىلىنىڭ غەربىدىكى رايونلار روسىيىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشى كېرەك" دەپ بەلگىلەنگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن شۇنى كۆرىمىزكى، چاررۇسىيە بىر تەرەپتىن، 1864 - يىلىدىكى قوراللىق توپىلاڭدا دۈشمەنگە تەسلىم بولۇپ ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغان، چەتئەل جاھانگىرلىكىگە سادىقەتلىك بىلەن خىزمەت كۆرسەتكەن فېئوداللار ۋە يۇقۇرى قاتلامدىكى دىنىي ئۇنسۇرلارنى جىنايى مەسئۇلىيەتتىن قۇتۇلدۇرماقچى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، توپىلاڭغا قاتناشقان كەڭ دىنىي ئېتىقادچىلار ۋە ئاھالىلارغا قارىتا ئۆزلىرىنى "ئادالەت يولىدا ھەقنى سۆزلىگۈچىلەر" قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۆزىنى "ئىسلام دىنى ۋە مىللەت"نىڭ ھامىيسى قىلىپ بېزەپ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقماقچى بولغان.

چاررۇسىيە ئوتتۇرا شەرقتە "گىرتسىيىدىكى خىرىستىيانچىلارنى ئىسلام دىنىنىڭ زۇلمىدىن ئازات قىلىش" ① قالپىقى ئاستىدا، تۈركىيىگە كۆپ قېتىم ئۇرۇش قوزغىغان بولسا، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىغا تاجاۋۇز قىلىشتا، ئۇنىڭ ئەكسىچە، "ئىسلام دىنىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى" دېيىدىغان رەزىل بايراقنى كۆتىرىپ چىققان. شەنشى، گەنسۇ رايونى ۋە شىنجاڭدىكى قوراللىق قوزغىلاڭلاردىن كېيىن، روسىيە ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن "ساياھەتچىلەر"، "ئېكسپېدىتسىيىچىلەر"، سودىگەرلەر، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بولسۇن، غەربىي شىمالدىكى مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا "ئاق پاشا" ئىسلام دىنىنىڭ تەبىي ھىمايىچىسى ۋە نىجات يۇلتۇزى" دەپ جار سالدى. قانداقتۇر يەنە، دۆلىتىمىزدىكى "كۆپ ساندىكى مۇسۇلمانلار، بولۇپمۇ تۇڭگانلار ②نى روسىيە ھۆكۈمىتىگە ئوچۇقتىن - ئوچۇق تەلپۈنمەكتە، بۇ يەردە ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغان دىنىي قېرىنداشلىرى ياخشى، ئەركىن، باياشات ياشىماقتا" ③ دەپ بىلجىرلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرلىك مۇسۇلمانلارغا تۈرلۈك ئالدامچىلىق ۋە تەھدىت يۈرگۈزۈپ: "سىلەر مانجۇلارنى ئۆلتۈردۈڭلار، ئەمدى ئۇلار كېلىپ سىلەرنى ئۆلتۈرىدۇ"، "خىتايلار (خەنزۇلار) سىلەردىن ئۆچ ئالىدۇ" دېگەندەك سۆزلەرنى تارقاتتى. ھەتتا دىنىي تونىغا ئورۇنىۋالغان غالـ

① ئېنگېلس «چاررۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى»، ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى، 22 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 37 - بەت.

② رۇسلار مەملىكىتىمىزدىكى خۇيزۇ مىللىتىنى شۇنداق دەپ ئاتايدۇ.

③ ئى. ف. بابكوۋ «غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەت خاتىرىلىرىم» (1859 - 1875 - يىللار) 304 - بەت.

چەللەرنى ئىشقا سېلىپ ھەممىلا يەردە: «خۇدا سىلەرنى كەچۈرگەن بىلەن مەنچىڭ پادىشاسى سىلەرنى كەچۈرمەيدۇ!» دەپ جار سالدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئالدامچىلىق ۋە تەھدىت يۈرگۈزۈشتىكى مەقسىدى، ئاھالىلار ئىچىدە ۋەھىمە تۇغدۇرۇش ھەمدە چاررۇسىيىنىڭ خەلقىمىزنى ھەيدەپ ئېلىپ كېتىشى ئۈچۈن جامائەت پىكرى پەيدا قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، روسىيىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمران ئورگانى — ۋورۇس ۋە قوراللىق قوشۇنلىرى ئاھالىلارنى ھەيدەپ ئېلىپ كېتىش ھەرىكەتلىرىگە كىرىشتى. تاجاۋۇزچىلار ئىلى ئاھالىلىرىنى مەھەللە بويىچە، توپ - توپى بىلەن ھەيدەپ روسىيە تەرەپكە ئېلىپ كەتتى. "ئۇ تەرەپكە بېرىشنى خالىمىغانلارنى قامچىلاپ مەجبۇرلىدى. ئۇلارنىڭ ئاھزارى پەلەككە يەتتى"①. 4 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە (1881-1884 - يىللار) چاررۇسىيە ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز خەلقلىرىدىن يۈز مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ھەيدەپ ئېلىپ كەتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ خىل بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتى يەرلىك خەلقلەرنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. بەزى رايوندىكى ئاھالىلار، "قېرى-ياش، ئەر - ئاياللار ئۆلۈشكە رازى بولىدىكى، كۆچۈشكە رازى بولمىدى"②. چاررۇسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ زور تۈركۈمدىكى ئاھالىسىنى ھەيدەپ ئېلىپ كەتكەنلىكى كورۇۋ-ئۇشتە يەرلىك خەلقنىڭ "ئارزۇسى" غا "ھۆرمەت قىلدۇق" دېگەن سۆز بىلەن پەردازلىنىپ "ئىسلام دىنىنى قوغداش"، "مىللەتنى قوغداش" دېگەن بايراق ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ھەربىي ئىشغالىيەت مەقسىتىگە يېتىش، "چاررۇسىيىنىڭ جۇڭگو چېگرىسىدىكى سىياسىي ۋە ھەربىي ئورنىنى كۈچەيتىش" شۇنىڭدەك ئۆزلىرى بىر تۈركۈم ئەمگەك كۈچىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئىگەللەپ تۇرغان كەڭ بوز يەرلەرنى ئېچىشتىن ئىبارەت. بۇ چاررۇسىيىنىڭ تۈركىستاندىكى باش ۋالىيسىنىڭ 1881 - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى خەلقلەرنى كۆچۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدىكى بۇيرۇقىدا قەيت قىلىنغان: "ئەگەر مەنچىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن توقۇنۇش پەيدا بولىدىغان بولسا، بىز جۇڭگو چېگرىسىدا مۇكەممەل ۋە ھەرقانداق ۋاقىتتا جۇڭگولۇقلار بىلەن ئۇرۇش قىلالايدىغان بىر تۈركۈم تايانچ كۈچ ساقلايمىز. ئۇلار ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ خانىۋەيران بولغانلىقتىن، ھامان ئۆز يۇرتلىرىغا تەلپۈنۈپ، جۇڭگوغا ئۆچمەنلىك قىلىدۇ. ئىلى رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ئەگەر ئۆز يېرىدە تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، ھازىرقى جۇڭگولۇق مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش تەدرىجىي يوسۇندا يوق قىلىنىدۇ ياكى جۇڭگو تەرەپنىڭ يول قويۇشى ئارقىسىدا، مۇسۇلمانلار بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئاخىرى ياخشىلىشىپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ خىل شارائىتتا مەيلى قانداق ئەھۋال پەيدا بولمىسۇن، ئۇ چاغدا بىز بۇ خىل ئادەملەردىن ئايرىلىپ قالىمىز"③. چاررۇسىيىنىڭ

① «چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللىرى»، گۇاڭشۈي خاندانلىقى، 32 - جىلد، 15 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 13 - جىلد، 16 - بەت.

③ گلازوۋ: «ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكى يەتتە سۇ رايونىدىكى ئۇيغۇر ۋە تۇڭگان ئاھالىلىرى»، «19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 20 - ئەسىرگىچە قازاقىستان تارىخىغا دائىر مەسىلىلەر»، 1961 - يىل، ئالمۇتا نەشرى، 78 - بەت.

ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىن زور مىقداردىكى ئاھالىلارنى ھەيدەپ ئېلىپ كەتكەنلىكى — كونا چار پادىشانىڭ قوراللىق كۈچكە دىنىنى ماسلاشتۇرۇپ، ئېلىمىزگە قارىتا تاجاۋۇزچىلىق يۈرگۈزگەنلىكىنىڭ يەنە بىر تارىخىي جىنايەت پاكىتى. ئەپسۇسكى، تىخۇشىكى قاتارلىقلار ھازىرغىچە ئۇزىنىڭ يازغان «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخى»دا چارروسىيىنىڭ "ئىلى چېگرىسىنىڭ غەربىدىكى ئانچە چوڭ بولمىغان بىر پارچە يەرنى ئىشغال قىلىشى" "جۇڭگونىڭ غەربىي ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر ۋە تۇڭگان مۇساپىرلىرىغا بولۇپ بېرىش ئۈچۈن ئىدى" دەپ جۆيلۈدى. كونا چار پادىشا قورال كۈچى ۋە ئالدامچىلىق ۋاسىتىلىرىنى قوللىنىپ ئېلىمىزدىكى مۇسۇلمانلارنى چار پادىشانىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىپ، بۇنى "ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۆتكەن مۇساپىرلار" دەۋالدى. لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن مۇساپىرلارنى بانا قىلىپ دۆلىتىمىزگە تۆھمەت قىلدى، مانا بۇ، اجاھانگىرلارنىڭ قاراقچىلىق مەنتىقىسى.

(6) شىنخەي ئىنقىلاۋىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا "مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى" قۇرۇشنى پىلانلىشى

چارروسىيىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ قورچاق ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى قوللىغان تاجاۋۇزچىلىق پىلانى شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ قارا نىيىتىدىن يانماي، ئۇنى شىنخەي ئىنقىلاۋىدا قايتا كوتىرىپ چىقتى. 1911 - يىلى جۇڭگودا شىنخەي ئىنقىلاۋى پارتلىغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكىگە ئوخشاش، شىنجاڭدىمۇ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى شىددەتلىك كۈرەش باشلاندى. 1911-يىلى 1-ئايدا، ئىلى خەلقى بىرىنچى بولۇپ ئىسيان كوتەردى. گېلاۋخۇينى يادرو قىلغان ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يەرلىك ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەت — "بەش مىللەت بىرلەشمىسى" قۇرۇلدى. ئىلى ئىسيانىنىڭ تەسىر كورسىتىشى بىلەن، قاراشەھەر، ئاقسۇ، كۇچار ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئارقىمۇ - ئارقىدىن قوراللىق كۈرەش قانات يېيىپ، شۇنىڭ بىلەن چىڭ خاندانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى.

شىنجاڭدا بىر قاتار قوراللىق قوزغىلاڭ پەيدا بولغاندىن كېيىن، چارروسىيە شىنجاڭنى جۇڭگودىن ئايرىپ چىقىپ، چارروسىيە قانىتى ئاستىدىكى مۇستەملىكە ۋە بېقىندى مەملىكەتكە ئايلاندۇرۇش پۇرسىتى كەلدى دەپ بىلىپ، بۇ ئىنقىلاۋىي ھەركەتكە دەرھال چاڭگال سالدى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى مۇئاۋىن كونسۇلى ئىدۋارد بىلىنىسكى "شىنجاڭ ئىسلام مەملىكىتى" بولۇشى كېرەك، دەپ ئوچۇق - ئوچۇقتىن چار سالدى①. بۇ جاھانگىر ئۇنسۇر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا شاپاشلاپ يۈرۈپ، يەرلىك ئاھالىلارنى مەجبۇر قىلىش ۋە ئالداش يولى بىلەن چارروسىيە گىراژدانلىقىغا كىرگۈزدى، روسىيە مۇھاجىرلىرىنى قۇتراتىپ ۋە قوللاپ ماجرا تۇغدۇرۇپ، ھەر خىل بۇزغۇنچىلىق ۋە ئاغدۇرمىچىلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بار-

① سكرىنې. نىگتىنگېل «ماكارتنېي قەشقەردە» 203 - بەت.

دى، 1912 - يىلى 6 - ئايدا، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ۋىچە-
ردىيە ۋەقەسىگە رەھبەرلىك قىلدى. چىردىيە شىنجاڭ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ بىر مۇھىم سودا
كەنتى بولۇپ، روسىيە سودىگەرلىرى ھەممىشە بۇيەرگە كېلىپ سودا - سېتىق قىلاتتى. شىنخەي
ئىنقىلابىدىن كېيىن، بىلىمسىزلەرنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن، روسىيە سودا كاتتىۋېشى مەسىيىت
ئېلان چىقىرىپ: "جۇڭگو ھازىر ھالسىزلىنىپ كەتتى، مۇسۇلمانلار تېز روسىيىگە ئۆتۈڭلار، كۆپ
مەنپەئەت كۆرۈسىلەر" دەپ بىلجىرلاپ، جۇڭگو پۇقرالىرىنى چارروسىيىنىڭ "ھىمايىسى" ئاس-
تىغا ئۆتۈشكە قۇترىتاتتى. لېكىن يەرلىك ئورغۇن پۇقرالار ۋەتەنگە كويۇنۇپ، ئۇنىڭ ئالدى-
غا كىرمىدى. لېكىن بىر ئوچۇم مىللىي مۇناپىقلار چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچىگە تايى-
نىپ ئەسكىلىك قىلىپ خەلقنى بېسىپ، جۇڭگونىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ
بىلەن يەرلىك خەلق غەزەپكە كېلىپ، سېيىتلارنىڭ بېسىپ ياتقان جايىغا ئوت قويدى، تاجا-
ۋۇزچىلاردىن 20 نەچچە كىشىنى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، چارروسىيە بۇنى
بانا قىلىپ ئەسكەر ئەۋەتىپ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلدى. شىنجاڭنى غەربىي شىمالدىكى ئىلى،
غەربىي جەنۇبتىكى قەشقەر، شەرقىي شىمالدىكى ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپتىن قور-
شىۋالدى، بۇنىڭدىن باشقا يۈەنشىكەي ھۆكۈمىتىگە ناماقۇل بولۇش، قاتىلنى جازالاش، تولەم
تولەشتىن ئىبارەت 3 تۈرلۈك يولسىز تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. تاجاۋۇزچى قوشۇنلار قەش-
قەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ۋەتەن ئاسىيلىرىدىن مافۇشەڭنى ئۆزىگە تارتىپ، جەنۇبىي شىن-
جاڭدا "مۇستەقىل ئىسلام دولىتى" قۇردى ۋە يەنە تيانشاننىڭ شىمالىغا تاجاۋۇز قىلىپ، ئۆز-
لىرىنىڭ ئوتمۇشتە ياقۇپبەگنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ چېنىپ قالغان ئويۇنلىرىنى قايتا ئويى-
نىماقچى بولدى. لېكىن چارروسىيىنىڭ بۇخىل تاجاۋۇزچىلىق ھەركىتى يەنە جۇڭگو خەلقىنىڭ،
بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى.

جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى دەرھال نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، كەسكىن
جەڭ قىلىپ، ئاخىرى چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. ما-
فۇشەڭ قاتارلىق خائىنلارمۇ قورقۇپ قېچىپ كەتتى. چارروسىيە قۇرغان قورچاق ئىسلام دولىتى
يېرىم يولدا بەربات بولدى. چارروسىيىنىڭ غەربىي كۈچكە تايىنىپ، فېئودال يۇقىرى تەبىقىلەر
ۋە ئىسلام دىنى ئېتىقاتچىلىرى ئىچىدىكى مۇناپىقلارنى يېنىغا تارتىپ ۋە سېتىۋېلىپ، "دىن
ساقلاش"، "مىللەت قوغداش" شوئارىدىن پايدىلىنىپ، قورچاق "ئىسلام دولىتى" قۇرۇشقا
ئۇرۇنغان ھەر بىر سۇيىقەستى شەرمەندىلەرچە مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. لېكىن جاھان-
گىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىق خۇسۇسىيىتى شۇنى بەلگىلىگەنكى، ئۇلار مۇقەررەر يوسۇندا ئاخىرغىچە
جاھىللىق قىلىدۇ. خۇددى ماۋجۇشى: "پاراكەندىچىلىك سېلىش، مەغلۇپ بولۇش، يەنە پارا-
كەندىچىلىك سېلىش، يەنە مەغلۇپ بولۇش، ئاخىرى بېرىپ ھالاك بولۇش — بۇلار جاھانگىر-
لارنىڭ ۋە دۇنيادىكى بارلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ خەلق ئىشلىرىغا نىسبەتەن مەنتىقىسى، ئۇلار بۇ
مەنتىقىغە ھەرگىز خىلاپلىق قىلمايدۇ" دېگىنىدەك، چارروسىيە جاھانگىرلىكىمۇ مۇشۇ مەنتىقى
بويىچە ھالاك بولغان. بۈگۈنكى يېڭى چارروسىيىمۇ مۇقەررەر يوسۇندا كونا چارروسىيىنىڭ ئىز-
دىن بېرىپ، تارىخىي جاۋاپكارلىققا تارتىلىپ، ئەنە شۇنداق شەرمەندە ئاقىۋەتكە دۇچار بولىدۇ.

جۇنەيد بەكرى تەرجىمىسى

مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدىكى قەدىمقى كوچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ۋە شىنجاڭدىكى بىر قانچە خىل چالغۇ ئەسۋاپلىرى

بۇرغا، چورى، نەي، بىلى، بارىبوت (پىپا) لارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىشلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

گۇباۋ

(1)

جەنگو دەۋرىدە يېزىلغان «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»، «تارىشا پۈتۈك يىلنامىسى»، «تاغ - دەريالار قامۇسى» قاتارلىق كىتاپلاردا، مىلادىدىن 10 ئەسىر بۇرۇن جۇمۇۋاڭ بىلەن غەربىي ئانا پادىشانىڭ كورۈشكەنلىكى توغرىسىدا تارىخىي رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن. بۇلار كورۈشكەن ئورۇن "قاش تېشى تاغلىرى"دىكى "غەربىي ئانا پادىشانىڭ ئېلى" ئىدى.

"قاش تېشى تاغلىرى" — قاش تېشىنىڭ كوپلىگى بىلەن مەشھۇر بولغان كۇئېنلۇن تاغلىرى، "غەربىي ئانا پادىشا ئېلى" دېگىنىمىز قانداقتۇر خوشنا دولەت بولماستىن، بىر ئۇرۇقداش قەبىلىلەرنىڭ دىيارى ئىدى. بۇ ئۇرۇقداش قەبىلەر بىلەن خوشنىدارچىلىق قىلىۋاتقان باشقا ئۇرۇقداش قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، ئاساسەن، ئوۋچىلىق ۋە كوچمە چارۋىچىلىققا تايىناتتى. بەزىلىرى دېخانچىلىقنىمۇ قوشۇمچە قىلاتتى. جۇمۇۋاڭ بىلەن ھەر قايسى ئۇرۇقداش قەبىلە باشلىقلىرى كورۈشكەندە، ئۆز ئارا سوغات قىلىشقان بويۇملار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ھەر قايسى ئۇرۇقداش قەبىلە باشلىقلىرىغا جۇمۇۋاڭ يىپەك توقۇلمىلىرى، مىس ئەسۋاپلار، سەدەپ پۇللار سوغا قىلاتتى. قەبىلە باشلىقلىرى بۇنىڭغا جاۋابەن قاش تېشى، ئات، كالا، قوي، قۇلان، تېرىق، بۇغداي قاتارلىقلارنى سوغا قىلاتتى. جۇمۇۋاڭ ياۋچىش (ھەنسى — ئېسىل قاش تېشى كانى)دە غەربىي ئانا پادىشاغا زىياپەت بەرگەندە، شاراب ئىچىپ ناخشا ئېيتىشقان. ناخشا ۋە قوشاقلاردا بۇلارنىڭ ئۆز ئارا ئىناق دوستانىلىقلىرى ئىپادىلەنگەن. ئېيتىلغان چىرايلىق قوشاقلار ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، ناخشا - ئۇسسۇللاردا چالغان چالغۇ ئەسۋاپلىرى توغرۇلۇق خاتىرە قالمىغان. پەقەت ياندىشتۇرۇلغان بالمان توغرۇلۇقلا خاتىرە قالغان. لېكىن "غەربىي ئانا پادىشا ئېلى"دا خېلى بۇرۇنلا بۇرغا، نەي، چورى، قاتارلىق چالغۇ ئەسۋاپلارنىڭ بارلىقىغا مەن قىلچە شۈبھىلەنمەيمەن. بۇ، ئاساسسىز پەرەزمۇ؟ ياق ئۇنداق ئەمەس. ئىنسانلار ئىشلەپ-

چەترىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان تارىختا 2 مىليون يىلدىن ئارتۇق بولدى.
«ئەمگەك — ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ياساشتىن باشلانغان» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما
ئەسەرلىرى» 3 - توم، خەنزۇچە نەشرى 513 - بەت). كىشىلەر بۇرۇنلا ئەمگەك مۇۋازىنىتى
(رىتىمى) بىلەن ئەمگەكنى سۆيۈش ۋە ھۈنەر قوشۇپ ئىشلەش جەريانىدا ئۆز ئالدىغا
مۇزىكا ۋە ئۇسۇللارنى ياراتقان. ئۇزلىرى قوللانغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن
چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان ئىدى. بۇ نۇقتىنى قەدىمقى دەۋرلەردىكى شىنجاڭنىڭ
چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى مىسالغا ئېلىپ، تۆۋەندە بىر بىرلەپ ئىزاھلاپ بەرمەكچىمەن:

جۇمۇۋاڭ غەربىي ئانا پادىشا بىلەن كورۇشۇپ، تەخمىنەن 800 يىلدىن كېيىن، جاڭ
چيەن، گەنفۇ (بۇ كىشى ئاز سانلىق مىللەت، بەلكىم شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتتىن بو-
لۇشى مۇمكىن) لەر غەربىي رايون يولىنى ئاچتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن،
غەربىي خەن ھوكۇمىتى ئۇلىپي (بۇگۈنكى شىنجاڭ بۇگۇر ناھىيىسى دائىرىسىدە) غەر-
بىي رايون تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن شىنجاڭ ۋەتەن تۇپ-
رىقىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ قالدى. سىياسى جەھەتتىكى بۇنداق بىرلىشىش ۋە
تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەت-
تىكى مۇناسىۋەتلىرى كۈنسايىن راۋاجلانغان. شۇڭا غەربىي خەن دەۋرىدىن باشلاپ، خەن-
زۇچە يازما ھوججەتلەردە شىنجاڭ مۇزىكىسى ۋە ئۇسۇللىرى ھەققىدە يېزىلغان خاتىرىلەرمۇ
كۈنسايىن كوپەيگەن. دىمەك، بىزنىڭ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇسۇل، مۇزىكى-
لىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمىز يەنە شۇ خەن سۇلالىسىدىنلا باشلىنىدۇ. ئەلۋەتتە،
كېيىنكى كۈنلەردە شىنجاڭنىڭ ئارخىلوگىك تەتقىقات خىزمەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ،
ۋاقتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈشكە بولىدۇ.

«ھەربىر تارىخي دەۋرنىڭ ئاساسي ئىقتىسادي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ئال-
ماشتۇرۇش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭدىن مۇقەررەر يوسۇندا ھاسىل بولىدىغان ئىجتىمائى قۇرۇلما
شۇ دەۋرنىڭ سىياسى ۋە مەنىۋى تارىخىنىڭ ئورنىتىلىشىدىكى ئاساس بولۇپ ھىساپلىنىدۇ»
(«ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلەر» 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 237 - بەت). قەدىمقى
دەۋرلەردە شىنجاڭدا ياشىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرقانچە خىل چالغۇ ئەسۋاپلىرى:
بۇرغا، چورى، نەي، بىلى، باربوت (پىپا) قاتارلىقلار خەن سۇلالىسىدىن كېيىن ئىچكى ئۆل-
كىلەرگە ئارقا - ئارقىدىن تارقالدى. بۇ چالغۇ ئەسۋاپلار شىنجاڭدا خەن سۇلالىسى دەۋرى-
دە بارلىققا كەلگەن بولماستىن، بەلكى خېلى بۇرۇندىنلا بار ئىدى. ئىجتىمائى قۇرۇلما، مۇ-
زىكا، ئۇسۇل پائالىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىچ مۇناسىۋەتلەرنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن،
شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائى ئىقتىسادي قۇرۇلمىلار توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھ بېرىپ ئوتۇشكە
توغرا كېلىدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا كوئېنلۈن ئېتەكلىرى ۋە تاغ رايونلىرىدىكى چاقىلىق، يولتېرىق،
ئولىمە، كوكيار، يېگىسارلاردىكى ئاھالىلارنىڭ ھەممىسى چياڭزۇ مىللىتى بولۇپ، «چارۋىچىلىق
بىلەن سۇ - ئوتلاق قوغلىشىدىغان» كوچمە چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. قىسمەن-
لىرى بىر ئاز دىخانچىلىقنى قوشۇمچە قىلاتتى. مەسىلەن، تاشقورغاندىكىلەرنىڭ «يەركەندە

تېرىلغۇ يېرى بار"، يېڭىسار دىكىلەرنىڭ "قەشقەر، يەركەندە تېرىلغۇ يېرى بار" ئىدى. تيانـ
شاننىڭ شىمالىغا ئولتۇراقلاشقان خونلار ۋە ئۇيسۇنلارنىڭ "دېخانچىلىق، ئورمانچىلىق بىلەن
كارى بولمايتتى، ئۇلار سۇ - يايلاق ئىزلىنىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى". ئۇلارنىڭ
ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى گەرچە شۇنداق دېسەكمۇ، لېكىن ئۇلارمۇ دېخانچىـ
لىقنى بىر ئاز قوشۇمچە قىلغان. مەسىلەن، خونلارنىڭ قانۇنلىرىدا تېرىلغۇ يېرى بار ئىدى.
تيانشاننىڭ جەنۇبى، كۇئېنلۇننىڭ شىمالىدىكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلار
مەسىلەن، كىڭگىت (قاراشەھەر)، كوسەن (كۇچار)، قەشقەر، يەركەن، ئودۇن (خوتەن) قاـ
تارلىق جايلاردا "ھەم شەھەر، ھەم دېخانچىلىق، ھەم چارۋىچىلىقمۇ بولۇپ، خون ۋە ئۇيسۇنـ
لارنىڭ ئادىتىدىن باشقىچە ئىدى". بۇ نەقىللەر خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون
تەزكىرىسى»دىن ئېلىندى. يىغىپ ئېيتقاندا، كۇئېنلۇن تاغلىق رايونلىرى بىلەن تيانشاننىڭ
شىمالىدىكى رايونلار چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنى ئاساس قىلغان؛ تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانـ
لىقلار دېخانچىلىق ئىقتىسادىنى ئاساس قىلغان رايونلار ئىدى. جەمئىيەت تارىخى تەرەققىياـ
تىنىڭ ئىلگىرىلىشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرقى 3 رايون ئىككى خىل ئىقتىسادىي خاراكتېرـ
دىكى جەمئىيەت بولۇپ، ھەر ئىككىسى قۇللۇق جەمئىيىتى باسقۇچىدا ئىدى.

(2)

بۇرغا، چورى، نەيدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ خىل چالغۇ ئەسۋاپلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي تەـ
رەپلىرىدە ياشىغان چىياڭ ۋە خون قاتارلىق قەدىمقى كوچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇن مۇددەتـ
لىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرى جەريانىدىكى كەشپىياتلىرىدىن ئىبارەت. قەدىمقى دەۋردە
شىنجاڭدىمۇ چىياڭزۇ ۋە خونلار ئۇزۇن مۇددەت چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانـ
غان ئىدى. بۇ چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىلىرىغا چارۋا مەھسۇلات بۇيۇملىرى —
كالا مۇڭگۈزى، قوي ئۇستىخانلىرىدىن ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىلغان ئىدى. خەنزۇچە يازـ
ما ھۆججەتلەردە بۇ چالغۇ ئەسۋاپلار توغرىسىدىكى تەپسىلىي خاتىرىلەر خەن سۇلالىسىدىن
كېيىن باشلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى شەكلى، سۈپىتى، ياساش سەنئىتى قاتارلىقلار
خاتىرىلەنمىگىلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللەشكەن ئەھۋاللىرىمۇ بايان قىـ
لىنغان.

بۇرغا دەسلەپتە چىياڭزۇ چارۋىچىلىرىنىڭ چالغۇ ئەسۋاۋى بولۇپ، تەبىي كالا مۇڭگۈزىـ
دىن ياسالغان. كېيىنچە ئىچكى ئولكىلەردە پۈيلەپ چالىدىغان چالغۇلار ئىچىدە ئۆزگەرتىلىپ،
تېرە، بامبۇك ۋە ياغاچتىن ياسىلىدىغان بولدى: قوجۇ مۇزىكىلىرى تەركىۋىدە كالا مۇڭگۈزى
بۇرغىسى شەكلىدە مىس بۇرغا بارلىققا كەلدى. كېيىن يەنە ئىچكى ئولكىلەردە پۈيلەپ چېـ
لىنىدىغان خەلق مۇزىكىلىرى ئىچىدە. چوڭ نەرە بولۇپ شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇغى بىر
چاڭدىن ئارتۇق، 3 بۇغۇملۇق ئىدى. ئۇزۇندىن بۇيان ئۇيغۇرلار ۋە زاڭزۇلار ئولتۇراقلاشـ
قان رايونلاردا تارقالغان كاناي بىلەن ئىچكى ئولكىلەردە رەسمىلەشكەن بۇ خىل كاناي

شەكىل جەھەتتە ئوخشاۋراق كېلەتتى. چورى خۇجيا، خۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نەي دەستىلىك قامچا بولسا، ھون چارۋىچىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قورالى — قامچىسى، شۇنداقلا چالغۇ ئەسۋاۋى ئىدى. بۇ ئەسۋاپ ئەسلىدە قوي سۆڭەكلىرى ۋە قوي مۈڭگۈزىدە ئىچى كاۋاك (تۇرۇبا) قىلىنىپ ياسىلاتتى. چوڭ ھەم كىچىك چورى دەپ 2 تۈرلۈك بولاتتى⑨. چورى ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەندىن كېيىن، ھەربى مۇزىكىدا ئاساسىي چالغۇ ئەسۋاۋى بولۇپ قالدى. سەي ۋېنجى يازغان «چورىدىكى 18 ئۇدار» دىگەن ئەسەردىكى چورى (خۇجيا) دەل مۇشۇ چالغۇ ئەسۋاۋىنى كۆرسىتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ ئەسۋاپ ياغاچتا ئۈچ تۆشۈكلۈك، ئىككى ئۇچى ئەگمەش قىلىپ ياسىلىدىغان بولدى.

نەي — نەي دەستىلىك قامچا، كوندىلەڭ پۈۋلەيدىغان ئەسۋاپ بولۇپ، قەدىمقى چياڭزۇ چارۋىچى خەلقلىرىنىڭ چالغۇ ئەسۋاۋى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارالغان. كېيىنكى خەن دەۋرىدىكى مارۇڭ يازغان «ئۇزۇن نەي ھەققىدە» دىگەن ئەسەردە: "ھازىرقى قوش نەي چياڭزۇدىن باشلانغان" دېيىلگەن. بۇ ئىزاھ ئەڭ ياخشى دەلىل بولالايدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمقى ئادەملىرى نەي بىلەن چياڭزۇ مىللىتىنى زىچ باغلاشتۇرۇپ چياڭزۇ نەيى دەپ ئاتاپ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا بۇنداق مىساللار خېلى كۆپ. لى بەي «ئۇستەڭ بويىدا كېچە ئاڭلانغان نەي ئاۋازى» سەرلەۋھىلىك ئەسىرىدە: "چاڭزۇ نەيى ئويغىتار مېيخۇا گۈللىنى، سۇپ سۈزۈك تىنەدۇرار ئۇستەڭ سۈيىنى" دەپ يازغان. لى جياۋ «نەي» دىگەن ئەسىرىدە "چاڭزۇ نەيى گويا ئەجدىھا ھايقىرىغاندەك ياڭرايدۇ. ئۇنىڭ ئەكس سادالىرى تۈن نىسپىدىچە جاراڭلايدۇ" دەپ يازغان. دىڭ شيەنجۇ «شەنشىگۇەندە ئاڭلانغان نەي ئاۋازى» دىگەن ئەسىرىدە: "تۈن يېرىمىدىچە چياڭزۇ نەيى ئاڭلاندى، ئوي ۋە زاللار جىمجىتلىقتا چۆكتى" دەپ يازغان. ھازىرقى نەيلەرنىڭ ياپمۇكتىن ئىشلەنگەنلىكىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ. لېكىن قەدىمقى دەۋرلەردە چياڭزۇ خەلقى چارۋىچىلىق قىلغان رايونلارنىڭ تولىسى ياپمۇك ئۆسمەيدىغان رايونلار ئىدى، ئۇلار چارۋىچىلىق قىلغان كۆئىنلۈن ئېتەكلىرىدە ياپمۇك يوق ئىدى. شۇڭا قوي ۋە قۇش سۆڭەكلىرىدىن نەي ياسايتتى. شۇ دەۋردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىدە ياغاچ، مېتال ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن نەي ياساش ئىنتايىن قىيىن ئىدى. دېمەك چورى ۋە بەلكە ئوخشاش نەيمۇ دەسلەپتە قوي ۋە قۇش سۆڭەكلىرىدىن ياسالغان، كېيىن ياپمۇكتىن ياسىلىدىغان بولدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا قويۇلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە سۆڭەكتىن ياسالغان ئۈچ تۆشۈكلۈك نەينىڭ قالدۇق پارچىسى بار. بۇ يادىكارلىق مارالۋېشى توققۇز سالادىن تېپىلغان بولۇپ، جەنۇبىي — شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى (مىلادى 420 — 580-يىللار) چالغۇ ئەسۋاۋى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. تاڭ دەۋرىدىكى دۇەن چېڭشى يازغان «ودىگەر خاتىرىلەرى» 6 - جىلدتا مايمۇن سۆڭىكىدىن ياسالغان نەي توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى سەيدۇللا «تورنا سۆڭىكىدىن ياسالغان نەي» سەرلەۋھىلىك شېئىر يازغان، ھەتتا بۈگۈنگە قەدەر شىنجاڭ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى چارۋىچى خەلق نەقشلەپ ئىشلەنگەن ئۈچ تۆشۈكلۈك ئۇستىخان نەيىنى ياخشى

كۆرىندۇ. 2 مىڭ يىلنىڭ بۇيانىدا نەي ئىنتايىن كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۆلكىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن ۋە چوڭقۇر مۇھەببىتىگە ئىگە. ئۆلكىمىزنىڭ قەدىمقى شائىرلىرى يازغان ئەسەرلەردە نەينىڭ مۇڭلۇق ئاھاڭلىرى مەدھىيىلەنگەن نۇرغۇن شېئىرلار بار. شۇنىڭدەك نەي توغرىسىدا كىشىنى جەلپ قىلىدىغان ھېكايە - چۆچەكلەر تارقىلىپ كەلمەكتە. نەي ھازىرغىچە مىللىي مۇزىكىدا مۇھىم چالغۇ ئەسۋاپ ھېساپلىنىدۇ، شۇنىڭدەك بەزى يەرلىك ئويۇنلاردا تەڭكەش قىلىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋاۋى بولۇپ كەلمەكتە.

چورى ۋە نەينى قەدىمقى كىشىلەر نەي قامچا دەپمۇ ئاتىغان، ئەمما مەنىسىدىن قارىغاندا، بىر نەرسىدىن ئىككى خىل پايدىلىنىشقا، يەنى ئاتنى باشقۇرۇشقىمۇ، چالغۇ ئەسۋاۋى قىلىپ پايدىلىنىشقىمۇ بولىدۇ، دېگەن ئوقۇم كېلىپ چىقىدۇ. كېيىنكى خەن دەۋرىدە ياشىغان مارۇڭ «ئۇزۇن نەي ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە "كېسىپ قامچا قىلىۋېلىشى ئوتتىماققا ئاسان بولدى" دەپ يازغان. لى شيەن ئىزاھلاپ: "نەينى قامچا دەستىسى قىلغانلىقتىن، ئېلىپ يۈرمەك ئاسان بولدى. قامچا — ئات قامچىسىدۇر" دەپ يازغان. شىنجاڭدىكى قازاق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بىز بىر خىل ئات قامچىسى كۆردۇق. قولدا تۇتۇلىدىغان قىسمى - يەنى دەستىسى قويىنىڭ پاچاق سۆڭىكىدە ئىشلەنگەن (ئادەتتە قامچا دەستىسى ياغاچتا ياسىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا مېتالدىن گۈل نەقىشە قىلىنىدۇ)، ئۇنىڭ ئۇچىغا تاسما بېكىتىلگەن. ئەگەر سۆڭەك دەستىگە ئۈچ تۆشۈك ئېچىلسا، نەي قامچىنىڭ ئۆزى بولمامدۇ؟ ئۈرۈمچىدە مەلۇم بىر ئەدەبىيسەنئەت تەشكىلاتىدا خىزمەت قىلىۋاتقان بىر يولداش، شىنجاڭ چارۋا رايونلىرىدا قوي سۆڭىكىدىن ئىشلەنگەن قامچا دەستىسىگە تۆشۈك تېشىلگەن نەي قامچا كۆرگەنلىكىنى ماڭا سۆزلەپ بەردى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مارۇڭ ۋە لى شيەنلەرنىڭ نەينى قامچا ئورنىدا پايدىلىنىش توغرىسىدا بەرگەن شەرھلىرى، گەرچە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بىلەن چالغۇ ئەسۋاپلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت بارلىقىنى توغرا كۆرسىتىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزگىرىش جەريانىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك مەسىلىسى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن. نەي ئات قامچىسى قىلىشقىلا ياسالغان بولماستىن بەلكى نەي ياسالغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا قامچا تىلى بېكىتىپ نەي قامچا قىلىنغان. ئۇنىڭدىن يەنە ئۆزگەرتىپ مەخسۇس چالغۇ ئەسۋاۋى سۈپىتىدە نەي ئىشلەنگەن. مەخسۇس چالغۇ ئەسۋاۋى سۈپىتىدىكى نەي — قويۋە قۇش سۆڭەكلىرىنى ئىشلەتمەي، بەلكى بامبۇكتىن پايدىلىنىپ نەي ياسايدىغان بولغان چاغدىلا پەيدا بولغان، چۈنكى بىر تال پاچاق سۆڭىكىگە بىر پۈيلەش تۆشۈكى، يەنە بىر پەردە تۆشۈكى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 6 ئاۋاز تۆشۈكى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەقىقەتەن قىيىن. ئىشلەپچىقىرىش قورالى — ئات قامچىسىدىن ئۆزگەرتىپ، پۈيلەپ تەڭكەش قىلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋاۋى — نەي پەيدا بولۇش جەريانىدا، ئات قامچىسىنى مۇزىكا ئەسۋاۋىغا ئايلاندۇرغان ئارىلىقتا ئۆتكۈنچى باسقۇچ بار، نەي قامچىنىڭ پەيدا بولۇشى مانا شۇ ئۆتكۈنچى باسقۇچنى گەۋدىلەندۈردى. لېكىن زامان جەھەتتە ۋاقىت ناھايىتى ئۇزۇن، ماكان جەھەتتە چېگرا رايونلاردىن يىراقتا بولغان ئىچكى ئۆلكىلەردىكى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە، ئات قامچىسى بىلەن نەينى بىرلەشتۈرسەك، روشەنكى، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمىگەندەك تۇيۇلۇشى مۇمكىن،

بۇنىڭ ئۈستىگە قەدىمقى دەۋرلەردە پومىشىك سىنىپىدىن كېلىپ چىققان زىيالىلار، ئوقۇمۇشلۇقلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا سەل قارايتتى. نەي بىلەن ئات قامچىسىنى باغلاشتۇرساق ئۇلار چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە نۇقسان يەتكۈزدى دەيتتى، بەلكى مۇزىكا ئەسۋاپلىرىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىنغان قابىھەتلىك ئويۇن دەپ ھېساپلايتتى. بۇنىڭغا ئومۇمەن فېئودالىزم زىيالىلىرىلا ئەمەس، ھەتتا تەبىئەن ۋە مۇزىكا تارىخىنى تەتقىق قىلغان ۋە زور تۆھپە قوشقان سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئالىم شېن كومۇ قارشىلىق بىلدۈرگەن. ئۇ «چۈش خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىنىڭ ٥-جىلدىدا: "ئۇنداق دېيىش بىمەنىلىك، نەي بىلەن ئاتنى قامچىلىغىلى بولامدىكەن؟" دەپ سوئال قويغان. ئۇنىڭ سۇئالىغا سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېڭ داچاڭ ئۆزىنىڭ «يەنخەنلۇ» دېگەن ئەسىرىنىڭ ٤-جىلدىدىكى «نەي قامچا» سەرلەۋھەلىك ماقالىسىدا مۇنداق دەپ جاۋاپ بەرگەن: يۈنەننىڭ «جىجۇيابى»دا: «پۈۋلەيدىغان نەيچىدۇر، بامبۇكتىن ئىشلەنگەن قامچا دەستىسى ئىچى كاۋاك بولۇپ پۈۋلەشكە بولىدۇ، شۇڭا نەي قامچا دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ تىلىدا ئاتنى ئۇرغىلى بولىدۇ، دەستىسىنى نەي قىلىپ چالغىلى بولىدۇ» دەپ يېزىلغان.

چېڭ داچاڭنىڭ مۇنازىرىسى، ماروڭ، لى شيەنلەردىن كېيىن، قامچا بىلەن نەي ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى يەنە بىر قېتىم كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭدەك قامچىدىن نەي سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ نۇقتا بەكمۇ مۇھىم. بۇنىڭ بىز چۈشەندۈرمەكچى بولغان مەسىلىگە غايەت زور ياردىمى بار. لېكىن ئۇنىڭ بەرگەن چۈشەنچىسى ئوخشاشلا كىشىنى قانائەتلەندۈرەلمەيدۇ. بۇنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا، چالغۇ ئەسۋاۋى — نەي ئۆزگىرىپ، ئىشلەپچىقىرىش قورالى — قامچا بولغان ئەمەس، بەلكى قامچا — ئىشلەپچىقىرىش قورالى، ئۆزگىرىپ، نەي — چالغۇ ئەسۋاۋى بولۇپ شەكىللەنگەن. چېڭ داچاڭ ئالدىنقى سەۋەپ بىلەن كېيىنكى نەتىجىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋەتكەن، بىز ئۇنى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك.

نەينىڭ قوي ۋە قوش سۆڭەكلىرىدە ياسىلىشتىن ئۆزگىرىپ بامبۇكتا ياسالغانلىقى ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال سەۋەبىدىن بولغان ئەمەس، بەلكى تۆشۈك كۆپەيتىش، پەردە تۆشۈكى ئېچىش ئارقىلىق نەينىڭ ئاۋاز سۈپىتىنى ئىسلاھ قىلىش سەۋەبىدىن بولغان. قوي ۋە قوش سۆڭەكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇغى چەكلىك بولغىنى ئۈچۈن ئاۋاز تۆشۈكلىرىنى كۆپەيتىشكە بولمايتتى. «شۇي ۋېن»دە "نەي ئۈچ تۆشۈكلۈك نوكەش بولىدۇ، بامبۇكتىن ياسالغان، ئۇنىڭدىن ئاۋاز چىقىدۇ، 3 تۆشۈكلۈك بولىدۇ" دەپ يېزىلغان، مېنىڭچە بۇ، ئاشۇ داۋلىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ماروڭ «ئۇزۇن نەي ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە "ھازىرقى قوش نەي چىياڭزۇدىن چىققان، چىياڭزۇ خەلقى ئۇنى بامبۇكتىن ياسىغان. سۇدا ئەجدىھا كۆرۈنمىسىمۇ، نەينىڭ ئاۋازى ئەجدىھا ئاۋازىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ يۇقۇرقى كاۋىكى نوكەش تۆشۈكتۇر. ئۇنىڭغا قامچا تىلى بېكىتىسە تۇتىۋالغىلى ئاسان. جىڭفاڭنىڭ ھەزرەت ئاھاڭ قانۇنىيەتلىرىنى بىلگەچكە، تۆت تۆشۈككە يەنە بىرنى قوشتى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، نەي ٥ ئاۋازلىق بولدى" دەپ يازغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، نەي بامبۇكتا ياسالغاندىن كېيىن ئاۋاز تۆشۈكلىرى كۆپەيتىلگەن. بىز ھازىر كۆرۈۋاتقان نەيدە بىر پۈۋلەش تۆشۈكى، ئالتە ئاۋاز تۆشۈكى بار. يەنە

پۈيلەش توشۇكى يېنىدا بىر تۇسۇق پەردە تۈشۈكى بولۇپ، بامبۇك ياكى قومۇچ پەردىسى بىلەن تۇسۇلۇپ تۇرىدۇ. ئىسلاھ قىلىنغان يەنە بىر خىل نەي بولۇپ، ئۇنىڭغا يېرىم ئاھاڭ (ئوغرى پەردە) توشۇكى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. «ئۈچ توشۇكلۇك چياڭزۇ نەيىسى» ئېھتىمال قوي سۆڭىكىدىن ئىشلەنگەن بولۇشى مۇمكىن، كېيىن گەرچە ئىسلاھ قىلىنىپ بامبۇكتا ياسالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كونا شەكلىنى ساقلاپ قالغان. ھازىرغىچە، تاشقورغاندىكى تاجىك خەلقىدە نەقىشلەنگەن ئۈچ توشۇكلۇك ئۇستىخان نەي بار.

چياڭزۇ نەيىدە ئورۇنلانغان ناخشا - ئاھاڭلاردىن، بۈگۈن بىزنىڭ بىلگەنلىرىمىز ناھايىتى ئاز. سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن خوزى دېگەن كىشى توپلىغان «بايانلار مەجمۇئەسى»نىڭ 4 - جىلدىدا: "نەي بولسا، چياڭزۇ مۇزىكىسى - قەدىمقى ناخشىلاردىن «مەجنۇن تالنىڭ شىكەستى»، «مېيخوا گۈلىنىڭ غازاڭ بولۇشى» قاتارلىقلار بار. لى بەيىنىڭ «باھار شەھرىدە ئاڭلانغان نەي» دېگەن ئەسىرىدە: نەي ساداسى پەرۋاز قىلىدىكى كىمنىڭ سارايىدىن، باھار شامىلىغا جور بولۇپ ئورۇن ئالغان شەھرى دىيارىدىن، ئول كېچە نەي ساداسىدىن قايرىلدى مەجنۇن تال، بول سەۋەپتىن ھەر بىر كىشى قىزىقماسمۇ ئىشتىياقىدىن؟" دەپ يېزىلغان. دۇشاۋلىن «نەي چېلىش» سەرلەۋھەلىك شېئىرىدا: "مەجنۇن تاللار قايرىلدى ئول نەيىنىڭ ساداسىدىن، ناخشا - كۈي قانداقمۇ كەتسۇن غەمكىن قۇلاغىمدىن" دەپ يازغان. ۋاڭ زىخۇەن: "مەجنۇن تالنى ئەگمەسە ئەگەر چياڭزۇ نەيى، يۈيمېنگۇەندىن ئۆتمەس ئىدى باھار شامىلى" دەپ يازغان. يۇقىرىقى ئىبارىلەر مەجنۇن تالنىڭ شىكەستى ناخشىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ناخشىنىڭ نوتىسى گەرچە ساقلانمىغان بولسىمۇ، تېكىستى ساقلانغان. «مەجنۇن تال شىكەستى»نىڭ تېكىستى: "ياخشى ئاتقا قامچا كەتمەس، تالى مەجنۇن سىنماي تۇرالماس. ئاتتىن چۈشۈپ نەي چالدۇ، يول بويىدا غەمكىن ياتىدۇ" دېگەندىن ئىبارەت. بۇ يەردىكى ئاتتىن چۈشۈپلا چالغان نەي ئېھتىمال "يورغا ئاتقا قامچا كەتمەس" دېگەن نەي قامچا بولۇشى كېرەك.

(3)

بىلى - قەدىمقى كۇسەن (بۈگۈنكى كۇچار ۋە ئۇنىڭغا يېقىن رايونلار)دىكى ئەمگەكچى خەلق ئىجات قىلغان بىر خىل نوكەشلىك چالغۇ ئەسۋاپ. بۇ خىل چالغۇ ئەسۋاپ مەملىكىتىمىزدە 2 مىڭ يىلدىن بۇيان تارقىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇنى ھەر مىللەت خەلقى ئىنتايىن ياقتۇرىدۇ. ھازىر ئىچكى ئۆلكىلەردە تارقىلىپ يۈرگەن گۈەنزى (نەيچە) 8 ۋە 9 توشۇكلۇك ئىككى خىل بولۇپ، قەدىمقى كۇچار مۇزىكىسى بىلىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن.

تاڭ دەۋرىدىكى دۇەن ئەنجېي يازغان «مۇزىكا مەھكىمىسى خاتىرىلىرى»دا: «بىلى - كۇچار مۇزىكىسىدۇر، چورى تۈركچە ئاتىلۇر» دەپ يېزىلغان.

تاڭ دەۋرىدىكى دۇيۇ يازغان «قامۇس كىتاۋى»دا: "بىلى ھونلار ئىچىدە پەيدا بولغان، ئاۋازى مۇڭلۇق، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھونلار بۇ چالغۇنى چېلىپ يىلقىلارغا سىگنال بېرىدىكەنمىش، كېيىنكى چاغلاردا چورىنى باش، بامبۇكنى نەيچە قىلغان" دەپ يېزىلغان.

سۇڭ دەۋرىدىكى چېن ياڭنىڭ «مۇزىكا كىتابى»دا: "بىلى، يەنە بىر ئىسمى جياگۇەن، كۇچار مۇزىكىسىدۇر. بامبۇكتا نەيچە، قومۇشتا باش قىلىنغان. ھونلارنىڭ چورى شەكلىدە ۋە تۇشۇكلۇكتۇر" دەپ يېزىلغان. «تارىخ مەجمۇئەسى» 146 - جىلدىدا: "شۇي جىڭشەن ئېيتىدۇكى: ئەسلىدە ھون چارۋىچىلىرى ئۇستىخاندىن كېسىپ نەيچە ياسايتتى، قومۇشتىن باش ياساپ پۈيلەش ئارقىلىق يىلقىلارغا سىگنال بېرەتتى" دەپ يازغان. تاڭ دەۋرىدىكى لى گۇ يازغان «ئەنئۆەنشەننىڭ بىلى ناخشىسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن» سەرلەۋھەلىك شېئىرىدا: "كۈنلۈندىن بامبۇك كېسىپ ياسالدى بىلى، بۇ چالغۇ ئەسلىدە كۇچارنىڭ ئىدى. كەلدى ئۇنىڭ كۈيلىرى خەنزۇ دىيارىغا، چېلىپ بېرەتتى لياڭجۇدىكى ھونلار دىل ئارامىغا" دەپ يازغان.

يۇقىرىدا ئېلىنغان نەقىللەردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، بىلى ئەڭ دەسلەپتە كۇچار چارۋىچىلىرىنىڭ چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ، دەسلەپتە سۆڭەكتىن، كېيىن بامبۇكتىن ياسالغان. بىلى دەسلەپتە قوي سۆڭىكى، قوي مۈڭگۈزى، كالا مۈڭگۈزى، قوش سۆڭەكلىرىدىن ياسىلىپ، كېيىن ئۆزگىرىپ بامبۇكتىن ياسالغان بولۇپ، چورى، بۇرغا، نەي قاتارلىقلارنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن تەرەققىيات جەريانلىرىغا تامامەن ئوخشاش. بىراق چورى ۋە نەيلەرگە سېلىشتۇرغاندا، بىلىنىڭ تۈزۈلۈشى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولسىمۇ، يەنىلا چورى ئاساسىدا تەرەققىي تاپقان. كېيىنچە بىر قەدەر ئىلغار ئورۇنغا ئىگە بولغان. بىلىنىڭ چورى ۋە نەيلەرگە سېلىشتۇرغاندا پۈيلەپ چېلىنىدىغان خۇسۇسىيىتى ۋە دەسلەپتە قوي سۆڭىكى ۋە قوي مۈڭگۈزىدە ياسىلىشى جەھەتتىن ئوخشاشلىقى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىلىقىدا زور ئوخشىماسلىقمۇ بار. بىلىنىڭ پۇرژىنىسى بار. شۇنىڭدەك نەيدىكى ئاۋاز تۇشۇكلىرى قوبۇل قىلىنغان. ئاشقى كۆرۈنۈشتىن قارىغاندا، بىلى بىلەن چورى ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى چورى نەيچىسى دەپمۇ ئاتايتتى. بىلى ئۇستىخان نەيچە، مۈڭگۈز نەيچىدىن بامبۇك نەيچىگە ئۆزگەرگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە قومۇشتىن پۇرژىنا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شائىر بەي جۈيى «شاكىچىك شۇي ياڭتاۋ بىلى چالغاندا» سەرلەۋھەلىك ئەسىرىدە: "قومۇش كېسىپ، بامبۇككا بېكىتكەندە، ۋە تۇشۇكتىن خىلمۇ - خىل ئاھاڭلار ياڭراپ كەتتى" دەپ يازغان.

جۇڭگودا قەدىمقى دەۋرلەردىكى ھەممە چالغۇ ئەسۋابلىرىنى 8 تۈرگە ئايرىپ 8 ئاۋاز دەپ ئاتىغان. يەنى: مېتال، تاش، تۇپراق، تېرە، يىپەك، ياغاچ، قاپاق، بامبۇك قاتارلىقلار. بۇ 8 خىل چالغۇ ئەسۋابلىرىنى، ئاساسەن، ياسالغان ماتېرىياللارغا، بولۇپمۇ ئاۋاز بېرىدىغان ئورۇنلىرىغا ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللارغا قاراپ تۈرگە ئايرىغان. چورى، نەي، بىلىلار كېيىنچە ھەممىسىلا بامبۇكتىن ياسالغانلىقى ئۈچۈن، سۇڭ دەۋرىدىكى چېن ياڭنىڭ «مۇزىكا كىتابى» ۋە يۈەن دەۋرىدىكى ما دۈەنلىنىڭ «يادىكارلىقلار توپلىمى»دا ئۇلارنى بامبۇكتىن ياسالغان چالغۇ ئەسۋابلىرى گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزگەن. بۇ مەنانى مەزكۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىغا بېرىلگەن خەنزۇچە خەتلەرنىڭ شەكلىدىنمۇ چۈشەنگىلى بولىدۇ. بۇ چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بېشى ⺮ (بامبۇك) ھەرپى بىلەن يېزىلىشىمۇ ئۇلارنىڭ بامبۇكتىن ياسالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. لېكىن شىنجاڭدا ئەزەلدىن بامبۇك قومۇشى چىقمايدۇ. شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەزكۇر چالغۇ ئەسۋابلارنى ياغاچ ياكى مېتالدىن ياسىغان دەيدىغان

خاتىرىلەرنىمۇ ئۇچراتمىدۇق (مەسىلەن تاڭ دەۋرىدە گاۋلىلىقلار بىلى چالغۇسىنى شاپتۇل دەرىخىنىڭ قوۋزىقىدىن ياسىغانلىقى ئۈچۈن، شاپتۇل قوۋزىقىدىن ياسالغان بىلى دەپ ئاتىغان)، ئۇنداق بولسا، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر چېلىپ كەلگەن چورى، نەي، بىلى قاتارلىقلارنى ئىچكى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭغا كەلتۈرۈلگەن بامبۇكتىن ياسىغانمۇ ياكى ئىچكى ئۆلكىلەردە بامبۇكتا ياساپ تەييارلانغان چالغۇ ئەسۋاپلارنى شىنجاڭغا ئەكىلىپ قوللانغانمۇ؟ بۇ ئىككى ئېھتىمالدىن باشقا يول يوق. قەدىمقى دەۋرلەردە قاتناش قىيىن بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىچكى ئۆلكىلەردىن بامبۇك ياكى چالغۇ ئەسۋاپلارنى يۆتكەپ كېلىش ئىنتايىن مۈشكۈل ئىدى. لېكىن بىز شۇنى ئېسىمىزدىن چىقارماسلىقىمىز لازىمكى، خەن، تاڭ دەۋرلىرىدىن بۇيان چاڭئەندىن چىقىپ شىنجاڭ ئارقىلىق غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا بارىدىغان، ئالەمگە مەشھۇر "يىپەك يولى" شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن. مىلادىدىن 2 ئەسىر بۇرۇن جاڭچيەن بىلەن گەنفۇ (ئاز سانلىق مىللەت) لەر غەربىي رايون يولىنى ئاچتى. باكتىرىيىگە يېتىپ بارغاندا، سودىگەرلەر شۇ يەرگە ئېلىپ بارغان سىچۇەن بامبۇكلىرى (4 قىرلىق بامبۇك بولۇپ، كۆپىنچە ھاسا ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى) ۋە سىچۇەن رەخلىرىنى كۆرگەن. («تارىخىي خاتىرىلەر، پەرغانە تەزكىرىسى»). ئەينى ۋاقىتتا بامبۇكلار ئەڭ يىراق باكتىرىيىگە يەتكۈزۈلگەن ئىكەن. چالغۇ ئەسۋاپلىرى ياسايدىغان بامبۇكلارنى ياكى بامبۇكتا ياسالغان چالغۇ ئەسۋاپلارنى شىنجاڭغا كەلتۈرۈش ھېچقانچە قىيىن بولمىسا كېرەك. شىنجاڭنىڭ قەدىمقى بىر قانچە خىل چالغۇ ئەسۋاپلىرى — نەي، چورى، بىلى قاتارلىقلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىن چىقىدىغان بامبۇكتىن ياسالغانلىقى جۇڭگو مۇزىكا تارىخىدىكى قىزىقارلىق داستان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. شۇنداقلا، بۇ، خەنزۇ مىللىتى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇن - ئۇزۇندىن تارتىپ ئىتتىپاق ۋە دوستانە ئۆتكەن تارىخىنى چۈشەندۈرىدۇ.

(4)

باربەت، مەملىكىتىمىزدە بۇ خىل مۇزىكىنىڭ تۈرى بەك تولا. قەدىمقى دەۋرلەردە ئەڭ كۆپ ئومۇملاشقان باربەت 2 خىل ئىدى: بىرسى خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقلىرى چىن سۇلالىسى دەۋرىدە كەشىپ قىلغان "چىن خەنزى" باربىتى، يەنە بىرسى كۇچاردىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن باربەت ۋە بەشتار. (پەنج تار، ئۇد دەپمۇ ئاتىلاتتى — تەرجىماندىن) جىن دەۋرىدىكى دۇجۇ: "چىن دەۋرىدە سەددىچىن سېپىلىنى سوققاندا، پۇقرالار ئۇزۇن دەستىلىك تارلىق كىچىك دۇمباق چالاتتى" دەپ يازغان. دەستىلىك كىچىك دۇمباق دىگىنىمىز ئۇزۇن دەستىگە كىچىك دۇمباقچە بېكىتىپ قول بىلەن تەۋرىتىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋاۋى ئىدى. دەستىلىك كىچىك دۇمباق راۋاجلىنىپ كېيىنكى كولدۇرما دۇمباقلار بارلىققا كەلگەن. تارلىق دۇمباق دىگىنىمىز، دەستىدىن دۇمباق سەتھىگىچە نەچچە تال تار ئورنىتىلغان بولۇپ دۇمباقنى، چالغاندا بۇ تارلار تىترەپ ئەكس سادا بې-

رەتتى. كىشىلەر تار (كىرىچ)نىڭ قانۇنىيەتلىرى بىلەن چالغۇ ئەسۋاپ — دۇمباق چېلىشنى بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى تارلىق چالغۇ ئەسۋاۋى — تارلىق دۇمباقنى كەشپ قىلدى. بۇ چالغۇ ئەسۋاۋىمۇ چەنخەنزى دەپ ئاتالدى. يەنى تۈز بويۇنلۇق باربەت شۇنىڭ ئۈچۈن چەنخەنزى دەپ ئاتالدىكى، ئۇ دەسلەپ پەيدا بولۇپ تارقالغان ۋاقىتتا قاراپ شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ چالغۇ كېيىنچە راۋاجلىنىپ رومەنشيەن، يۇيچىن (بىر خىل 4 تارلىق ساز) بولۇپ شەكىللەندى. كۇچار خەلقى ماھىرلىق بىلەن چالىدىغان داڭدار كۇچار باربىتى 2 خىل بولىدۇ. ئادەتتە 4 تارلىقىنى باربەت، 5 تارلىقىنى بەشتار دەپ ئاتايتتى. كىشىلەر دۆلىتىمىزدىكى 4 تارلىق باربىتى ھىندىستاندىن، بەشتارلىق باربىتى پېرسىيەدىن كەلگەن دەيدۇ. بەزىلەر يۇقۇرقى ھەر ئىككى ساز پېرسىيەدىن كەلگەن دېمەكتە. مەن باربەت ئىختىرا قىلىنغان جاي مەسوپوتامىيە بولۇپ، ئۇنىڭ پېرسىيە ۋە ھىندىستان ئارقىلىق مەملىكىتىمىزگە كەلگەنلىكىگە ئىشىنىمەن. لېكىن باربەتنىڭ ئەسلى پەيدا بولغان جايى پېرسىيە دېيىلسە، بۇنىڭدا بىر ئاز ئىختىلاپ پەيدا بولۇپ، بۇنى چۈشەندۈرۈش قىيىنلىشىدۇ. مەسىلەن: ۋاڭگۇاڭچى يازغان «جۇڭگو مۇزىكا تارىخى»نىڭ 4 - بابىدا: "ئەرەپ باربىتى، ئىسمى ئۇد...... ئىككەنلىكىنى خاتىرىلەردىن كوردۇم. يەنە بىر تەرەپتىن غەرپ تارىخىدا مىلادىيە 10 - ئەسىر ئەرەپ مۇزىكاشۇناسى ئالفارېبى (مىلادى 950 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ كىتاۋى ئەڭ بالدۇر ھېساپلىنىدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا ئەرەپ مۇزىكا تۈزۈملىرى بىلەن پېرسىيە مۇزىكا تۈزۈمى پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىدى. شۇڭا كېيىنكى ياۋروپا ئالىملىرى ئەرەپ - پېرسىيە مۇزىكا مەدەنىيىتى دەپ ئاتىغان. ئەرەپلەرنىڭ باربىتى مەملىكىتىمىزنىڭ باربەت شەكلى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. دەسلەپتە 4 تارلىق بولسا، كېيىن ئالفارېبى يەنە بىر تال تار قوشۇش بىلەن بەشتارلىق بولدى دەيدۇ" بۇنداق دېيىش روشەنكى مەسىلىنى چىگىشلەشتۈرىدۇ. چۈنكى كۇچارنىڭ 5 تارلىق باربىتى جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدە (مىلادى 420 — 589 - يىللار) ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان. 581 - يىلى دۆلەت قۇرغان سۈي سۇلالىسى شىمالىي جۇدىن مىراس قالغان «7 قىسىم مۇزىكا» ئىچىدىكى «كۇچار مۇزىكىسى» ئوركېستىرىدە باربەت ۋە بەشتاردىن ئىبارەت چالغۇ ئەسۋاپلىرى بار ئىدى. ۋاقىت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئالفارېبى تۇغۇلۇشتىن نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى كۇچارلىقلار بەشتارنى چېلىۋاتقان تۇرسا، ئالفارېبى نەدىكى بەشتارنى كەشپ قىلسۇن؟

كۇچارنىڭ 4 تارلىق ۋە بەشتارلىق باربىتى بىلەن ھىندىستان ۋە پېرسىيەنىڭ 4 تارلىق ۋە بەشتارلىق باربىتى ئوتتۇرىسىدا زادى قانداق مۇناسىۋەت بار، بولۇپمۇ كۇچارنىڭ بەشتارلىق باربىتى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تارلىق دۇمباق (چەنخەنزى) ئوتتۇرىسىدا يەنە قانداق مۇناسىۋەت بار؟ بۇ مەسىلىلەرنى مەن تېخى ئايدىڭلاشتۇرۇپ كېتەلمىدىم. داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك. بەزىلەر باي ناھىيەسىنىڭ قىزىلدىكى مىڭ ئۆي تاملىرىدا بەشتارلىق كۇچار باربىتىنىڭ سۈرىتى بار دەيدۇ. بۇنىڭدىن بىز سۈي، تاڭ دەۋرىدە ياشىغان كۇچارلىق باربەت چالغۇچى مەشھۇر سازەندە سۇجىرپو، بومىڭدا قاتارلىقلار چېلىپ يۈرگەن بەشتارلىق چالغۇ ئېسىمىزگە چۈشىدۇ. بۇ كوڭۇل بولۇشكە ۋە تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك

مەسىلە. بىزنىڭ دەسلەپكى پىكرىمىز شۇكى، ئۆز بويۇنلۇق بەشتارلىق بارىبىتنى كۆچار خەلقى ئىختىرا قىلغان دەيدىغان قاراشقا مايىلمىز.

قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە مەملىكىتىمىزدىكى مىللىي چالغۇ ئەسۋاپلىرى ئىچىدە بارىبىت باشتىن - ئاياق مۇھىم چالغۇ ئەسۋاۋى بولۇپ كەلمەكتە. ھازىر مەملىكىتىمىزدە قوللىنىۋاتقان بارىبىتلارنى قەدىمقى دەۋرلەردىكى بارىبىتلارغا سېلىشتۇرغاندا فايەت زور ئوخشىماسلىقلار بار. بۇ ئۆزگىرىشلەرنى قانچە ئون ئەۋلادلار يۈرەك قانلىرىنى سەرپ قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن بولغىنى! بارىبىت مۇزىكىسى قەدىمقى دەۋرلەردە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلگەن. كۆپلىگەن شائىرلار بارىبىتقا بېغىشلىما يازغان. بىز بۇ يەردە بەي جۈيىي يازغان «بەشتار» شېئىرىنى مىسالغا ئالماقچىمىز:

يارقىن ناخشا ئېيتىلغان ھامان؛ قىزىل كوڭلەكلەر قىلاتتى جەۋلان. جاۋ بوۋاي دىلكەش چالماقتا بەشتار؛ كوكسىدە بەشتار ياڭراتتى خۇشتار. ئەۋج - مەرغۇلدىن ياڭرىغان سادا؛ بوران - يامغۇردەك ھايقىرار گويا. زىل سادالىرى قىلاتتى مەمنۇن؛ ھور - پەرىلەرمۇ بولاتتى مەپتۇن. گويا سېغىزخان قاقىلدىغاندەك؛ گويا مايمۇنلار چىشقىراشقاندەك. ئۈن قولدىن تەڭلا ئۆرغۈيدۇ ئاۋاز؛ گۈلجىگۈي پەرىسى قىلاتتى پەرۋاز. بۇ ئاۋازلارنى ئاڭلىسا ھەر كىم؛ يوقىتار ئىدى ھۇشىنى بەلكىم. گەر يولۇچى ئاڭلىسا ئەردى؛ ماڭالماس بولۇپ توختىشار ئەردى. جاراڭلىق سادا كوكنى ياراتتى؛ كونا مۇقامدىن يېڭىسى ياقاتتى. شۇڭا لۈي چۈاڭچىلىق ئۆز تەكچىسىدە؛ توپا بېسىپ مەيۈس قالاتتى.

بەي جۈيىي يەنە ھەممىگە تونۇش بولغان «بارىبىت مىسرالىرى» ناملىق ئۇزۇن داستاننىمۇ يازغان ئىدى. قەدىمقى دەۋرلەردىكى كۆچار مۇزىكىسى، قەشقەر مۇزىكىسى ۋە قوجو (بۈگۈنكى تۇرپان) مۇزىكىلىرىدىكى بارىبىت ۋە بەشتارلار سۇڭ سۇلالىسىدىكى چېن ياڭ يازغان «مۇزىكا كىتاۋى» ۋە يۈەن دەۋرىدىكى مادۇەنلىنىڭ يازغان «يادىكارلىقلار توپلىمى»دا، بارىبىت، بەشتارلار تارلىق چالغۇ ئەسۋاۋى بولغاچقا، تارلارنىڭ ھەممىسى يىپەكتىن ئىشلەنگەچكە، ئۇلار يىپەك تارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلار ھەم سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدىن بۇيان كۆچار مۇزىكىسى، قەشقەر مۇزىكىسى، تۇرپان مۇزىكىسىدىكى بارىبىت، بەشتارلارنىڭ تارلىرى يىپەكتىن ئىشلەنگەن. بۇنىڭدا ھېچقانداق شەك يوق. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى پىلە بېقىش، يىپەك ئىشلەپچىقىرىش، ھەرخىل يىپەك رەخلىرى توقۇش ئارقىلىق دۇنياغا تونۇلغان. بۇ رايونلارنىڭ پىلە بېقىش، يىپەك چىقىرىش، يىپەك رەخ توقۇش جەھەتتىكى سەنئەتلىرى جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلار ۋاقتىدىلا شىنجاڭغا كەلگەن. دېمەك، شۇندىن باشلاپ شىنجاڭدا بارىبىت، بەشتارلارغا يىپەك تار سېلىنىدىغان بولدى. يىپەك تارنىڭ كېلىشى ئىككى مەنبەدىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ: بىرى، ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن. يەنە بىرى، شىنجاڭنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن. بۇ ئىككى مەنبەدىن قايسى بىرى بولسۇن، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى بىلەن

شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى ئۇزۇن تارىختا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

باربىت تارى توغرىسىدا تونۇشتۇرۇشقا تېگىشلىك قىزىقارلىق تارىخىي پاكىتلار بار. سۇي، تاڭ، بەش دەۋر، شىمالىي سۇڭ، جەنۇبىي سۇڭ دەۋرلىرىدە باربىتقا ئادەتتە يىپەك تار ئىشلىتىلگەن، بەلكى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يىپەك تار ئىشلىتىلگەن ئىدى. لېكىن بەزىدە باربىت چالغاندا كىرىچ تار، تۇرنا سىڭىرىدىن ئىشلەنگەن تار، كالۇتۇن تارلارنىمۇ ئىشلەتكەن ئىدى. بۇ ئىشلار شۇ ۋاقىتلاردا كەم كۆرۈلىدىغان ئەھۋاللار بولغاچقا، خاتىرىگە ئېلىنغان. مەسىلەن:

تاڭ دەۋرىدىكى دۈەن ئەنجېينىڭ «مۇزىكا مەھكىمىسى خاتىرىلىرى، باربىت بابى»دا: "يۈەن يىلى باشلانغاندا، خې خۇەيجۇ دېگەن كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ چالغۇ ئەسۋاۋى تاشتىن ياسالغان، تۇرنا سىڭىرىنى تارقىلغان، تومۇر زەخمەك بىلەن چالغان ئىدى" دەپ يېزىلغان.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋۇ سېڭ يازغان «نېڭجەيجەي خاتىرىسى» 5 - جىلد «دۆبىگىنىڭ كىرىچ تارلىق باربىتى» دېگەن بابىدا: تاۋيۈي يازغان «بەش دەۋر تارىخىغا قوشۇمچە بايان»غا ئاساسلانغاندا: فېڭداۋنىڭ ئوغلى باربىت چالاتتى، شەزۈك بۇيرۇپ چالدۇرۇپ، ياقتۇرۇپ ئاڭلايتتى. راۋدىيەنلىبي كىرىچ تارنىلا بىلەتتى. قەدىمدا شۇ ئۇسۇللار بار ئىدى" دەپ يازغان.

يۈەن، مىڭ دەۋرلىرىدە ياشىغان مادۇەنلىنىڭ يازغان «يادىكارلىقلار توپلىمى» 136 - جىلدتا "چىچۇيۈەن ئۇستا باربىتچى ئىدى، ئۇنىڭغا ۋۇدى پادىشا شەرقىي قەسىرىدىن، ئالتۇن قوساقلىق، كۈمۈش دەستىلىك باربىت ئىنئام قىلغان" دەپ يېزىلغان.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر مۇنچە يازما خاتىرىلەر ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ھامان ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدىغانلىقى، ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلەيدىغانلىقى، ھەر قانداق شەيئىنىڭ دەسلەپ پەيدا بولغان ھالەتتە تۇرماستىن، ئۆزگىرىپ بارىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مۇھىم تارىخىي پاكىتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. باربىتنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى ھەر قايسى قىسىملىرى شۇنداق، ئۇنىڭ تارىمۇ خۇددى شۇنداق تەرەققىي قىلغان. كۆچار باربىتى ۋۇجۇتقا چىققان ۋاقىتتا، تېرە ۋە ھايۋانات پەيلىرى ۋە ئۈچەيلىرىنى تار قىلغان بولۇپ، يىپەك تار ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. چۈنكى ئۇ چاغلاردا شىنجاڭدا يىپەك، يىپەك توقۇمىچىلىقى ۋە يىپەك تار يوق ئىدى. سۇي، تاڭ، بەش دەۋر ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئىچكى ئۆلكىلەردە كىرىچ ۋە پەي تارلىق باربىت چالىدىغانلارمۇ بار ئىدى. بۇنى پەقەت قەدىمدىن قېپقالغان بىر خىل كونىلىققا ئائىت نەرسە دەپ قاراشقىلا بولىدۇ. يىپەك تارغا سېلىشتۇرغاندا، كىرىچ ۋە پەي تارلارنىڭ يېتەرسىزلىكى بەك كۆپ. بۇ خىل تارنى تەكشى قىلىپ ئىشلىمەك قىيىن. شۇنىڭدەك ھاۋا تۇتتۇلۇپ يامغۇر ياققان چاغلاردا ئۇڭايى نەم تارتىپ، ئاۋاز سۈپىتىگە تەسىر يېتەتتى. «خېيدا خاتىرىلىرى» دېگەن كىتاپتا: ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆزلىرى ئىشلەتكەن كىرىچ تارلارنىڭ ھاۋا تۇتتۇلۇپ يامغۇر ياققاندا نەملىشىپ ئىشلەتكىلى بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا زارلانغان قىزىقارلىق بىر ھېكايە يېزىلغان. دېمەك، كىرىچ تارلارنىڭ ئاجىزلىق نۇقتىسى

دەل كىرىچ تارلىق باربىتنىڭ ئاجىزلىقى ئىدى. يىپەك تار ئىختىرا قىلىنغاندىن كېيىن، تارلىق چالغۇ - ئەسۋاپلىرىدا كىرىچ ۋە پەي تارلارنى ئىشلىتىش تەدرىجى يوسۇندا ئەمەلدىن قالدى.

(5)

چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا سوقما سازلار ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان، ئاندىن تارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرى بارلىققا كەلگەن. پۇيلەپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋاپلار بىر قەدەر كېيىن پەيدا بولغان.

خەن سۇلالىسىدىن بۇرۇن، مەملىكىتىمىزدىكى هون ۋە چياڭزۇ مىللەتلىرى بۇرغا، چورى، نەي قاتارلىق 3 خىل پۇيلەپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى كەشپ قىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتىگە غايەت زور تۆھپە قوشتى. قەدىمقى كۇچار ئەمگەكچى خەلقلىرى بىلى چالغۇ ئەسۋاۋىنى كەشپ قىلىپ، كۇچار باربىت چالغۇسىنى ئۇستىلىق بىلەن چېلىش ئارقىلىق داڭ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتىگە ئۇلۇغ تۆھپە قوشقان. 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، بۇرغا، چورى، نەي، بىلى، باربىت قاتارلىق بىر قانچە خىل چالغۇ ئەسۋاپلىرى ياسىلىش، چېلىنىش جەھەتتە غايەت زور ئۆزگىرىپ كەلدى. بۇ ئۆزگىرىش جەريانىدا هەر قايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ قانچە ئەۋلات چالغۇ ئەسۋاپ ئۇستىلىرى ۋە سازەندىلىرىنىڭ يۈرەك قانلىرى ۋە ئەقىل - پاراسەتلىرى جۇغلانغان! "تارىخ هەر قايسى دەۋرلەرنىڭ ئۆز ئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇشىلا ئەمەس. هەر بىر دەۋر هەر قايسى دەۋرلەردىن قېپقالغان ماتېرىيال، مەبلەغ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن پايدىلىنىدۇ؛ شۇ سەۋەپتىن، هەر بىر دەۋر تامامەن ئۆزگەرگەن شارائىت ئاستىدا، ئالدىنقىلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن تامامەن ئۆزگەرگەن شەرت - شارائىت ئارقىلىق كونا شارائىتنى ئۆزگەرتىدۇ" («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى ى - بەت). ئەگەر بىز دەۋرنىڭ رىتى بويىچە، خەن، تاڭ دەۋرىدىن بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر هەر قايسى دەۋرلەرگىچە، مەملىكىتىمىزنىڭ هەر قايسى مىللەت خەلقلىرى چېلىپ كەلگەن بۇرغا، چورى، نەي، بىلى ۋە باربىت قاتارلىقلارنى مۇزېيغا تىزىدىغان بولساق، ئەڭ جانلىق تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق تەربىيە بولۇشى مۇقەررەر. ئوتمۇشتىكى تارىخ كىتاپلار بارلىق چالغۇ ئەسۋاپلارنىڭ كەشپىياتىنى خان، پادىشا، لەشكەر بېشى، ۋەزىر - ۋۇزرالار نامىغا باغلاپ، بۇرغىنى خۇاڭدى پادىشا كەشپ قىلغان، چيۇ جۇڭ (خەنۋۇدى دەۋرىدىكى بىر ئادەم) نەي ياسىغان دېگەندەك تۈرلۈك ئەپسانىلارنى توقۇغان. بۇ يالغۇز هەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ بۇ خىل چالغۇ ئەسۋاپلارنى كەشپ قىلغان نەتىجىلىرىنى تارتىۋالغانلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ يۈرەك قانلىرىنى زور مىقداردا سەرپ قىلىپ ئۈزلۈكسىز ئىسلاھ قىلغان مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يوققا چىقارغانلىقتىن ئىبارەت.

خېۋىر تومۇر تەرجىمىسى

ئاسىنا سادىقنىڭ غەربىي رايوندا بولۇشى

«ئاسىنا سادىقنىڭ تەۋرە تەزكىرىسى»گە دائىر قىسقىچە ئىزاھات

گو پىڭلياڭ

كونا، يېڭى «تاڭ سۇلالىسى تارىخى»دا ئاسىنا سادىقنىڭ تەرجىمىھالى ناھايىتى قىسقا يېزىلغان. لېكىن ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسەن «ئاسىنا سادىق ئابىدىسى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئا. ئابىدە» دەپ ئاتىلىدۇ) دە يېزىلغان. يېقىندا تېپىلغان، «ئارخېئولوگىيە» ژورنىلىنىڭ 1977 - يىل 2 - سانىدا بېسىلغان «ئاسىنا سادىقنىڭ تەۋرە تەزكىرىسى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئا - تەزكىرىسى» دەپ ئاتىلىدۇ)، مەزمۇن جەھەتتە بەزى يېرى «ئا. ئابىدە» دىن خېلى تولۇق بولۇپ، يېزىقلىرى ئاساسەن بۇزۇلمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ قىممىتى «ئا. ئابىدە» دىن ئېشىپ چۈشىدۇ.

ئاسىنا سادىق سەركەردىلەردىن بىرى بولۇپ، تاڭ خاندانلىقىغا كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن. «ئا - تەزكىرىسى» ۋە «ئا. ئابىدە» سىدە يېزىلغان ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى، شۇ چاغدىكى غەربىي رايونغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئاساسىي تەركىۋى قىسمى بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭغا دائىر ئەھۋاللار تارىخىي كىتابلاردا ئاساسەن يېزىلمىغان. بۇ ماقالىدە «ئا - تەزكىرىسى»گە ئاساسلىنىپ ھەمدە «ئا. ئابىدە»سىدىن پايدىلىنىپ، ئاسىنا سادىقنىڭ غەربىي رايوندىكى پائالىيەتلىرىنى رەتلەپ، شۇ چاغدىكى مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، بىر گەۋدە قىلماقچى بولدۇم. بۇ «ئا - تەزكىرىسى»نىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسمى توغرىسىدىكى ئىزاھات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

I

«ئا - تەزكىرىسى»دە: تاڭ سۇلالىسى پادىشاسى لى شىمىن لياۋدۇڭغا شەخسەن ئۆزى يۈرۈش قىلغاندا، ئاسىنا سادىق "بۇيرۇققا بىنائەن دەرھال ئاتلىنىپ غەربىي رايوننى تىنچلاندۇردى" دەپ يېزىلغان. ئاسىنا سادىق بۇ سەپەردە "لوپنۇرغا يۈرۈش قىلىپ، تاغ - دەريالارنى كېسىپ ئۆتۈپ"، "چىگىل - كىنگىتلاردا بەگلىك ئورناتتى"، "بۇ باتۇرانە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ رۇڭ قەبىلىلىرىنى تارمار قىلدى"، "ئېسىل ئاتلارنى ياڭگۇەنگە يەتكۈزدى، كەشمىر قۇشلىرى بىلەن خان بېغىنى تولدۇردى"، دېمەك، ئۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ ئىچكىرىگە يانغاندا، لى شىمىن تېخى لياۋدۇڭدا ئىدى. شۇڭا، «ئا - تەزكىرىسى»دە ئۇنىڭ لياۋدۇڭدا خان بىلەن كۆرۈشكەنلىكى يېزىلغان.

لى شىمىن جېنگۇەننىڭ 18 - يىلى (644 - يىلى) 2 - ئايدا لياۋدۇڭغا ئۆزى يۈرۈش قىلىش

قارارىغا كەلگەن. كېيىنكى يىلىنىڭ ئىككىنچى ئېيىدا، ئۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ لوياڭدىن سە-
پەرگە چىقىپ، 5 - ئايدا لياۋ دەرياسىدىن ئۆتكەن، 9 - ئايدا قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كەل-
گەن. ئاسىنا سادىقنىڭ غەربىي رايوننى تىنچلاندۇرۇش سەپىرىگە ماڭغان ۋاقتى جېڭگۇەننىڭ
18- يىلىدىن بۇرۇن ئەمەس بولۇشى مۇمكىن. قايتىپ يەنە ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغان ۋاقتى 19 -
يىلىنىڭ 5 - ئايى بىلەن 9 - ئاي ئارىلىقى بولسا كېرەك. بۇ ۋاقىت — دەل، تاڭ خاندانلىقى-
نىڭ كىنگىتنى قوزغىلىڭىنى تىنجىتقان ۋاقتى ئىدى.

كىنگىت جېڭگۇەننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تاڭ خاندانلىقىغا بېقىندى ئىدى. ئىدىقۇت
جۇيشى بەگلىكى غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن تاڭ خاندانلىقىغا
قارشى چىقىپ، غەربىي رايوندىن ئىچكى رايونغا بارىدىغان قاتناش يولىنى ئۈزۈپ
تاشلىغاندا، كىنگىت تاڭ خاندانلىقى تەرىپىدە تۇرۇپ ئىدىقۇتقا قارشى تۇردى
ھەمدە ئىچكى رايونغا بارىدىغان باشقا بىر يول ئاچتى. لېكىن، تاڭ خاندانلىقى
جۇيشى بەگلىكىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى كىن-
گىتنى قاتتىق تىزگىنلىۋالدى. كىنگىت ھۆكۈمرانلىرى تاڭ خاندانلىقىغا قارشى مەۋقەدە
بولدى. جېڭگۇەننىڭ 18 - يىلى، تاڭ خاندانلىقى ئەنشى تۇتۇق بېگى گوشياۋكېنى ئاستانە
ئايمىقىنىڭ ھەربىي مەھكىمىسىنىڭ باش سەردارى قىلىپ بەلگىلەپ، كىنگىتكە جازا يۈرۈش قىل-
دۇردى. گوشياۋكې شۇ يىل 8 - ئايدا، ئەنشى دۇخۇ تۇتۇق مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق ئاستانە
ئوبلاستى (بۈگۈنكى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە)دىن يۈرۈش قىلىپ، 9 - ئايدا ئۇرۇش
غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى، 10 - ئايدا كىنگىت خانى لۇڭتۇچىجىنى ئەسىرگە ئېلىپ، لوياڭدا
تۇرغان لى شىمىنغا يەتكۈزۈپ بەردى. تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ كىنگىت
توپىلىڭىنى تىنچلاندۇرغانلىق ئەھۋالى ئومۇمەن مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت. ۋەتا — تەزكىرىسىدە
كۆرسىتىلگەن يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللار شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى: بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، تاڭ
خاندانلىقى يېقىندىن ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئۇرۇشقا سېلىپلا قالماس-
تىن، بەلكى يەنە مەركەزدىن ئەسكەر ئەۋەتكەن. بۇلار ئاسىنا سادىقنىڭ قوماندانلىقىدىكى
قوشۇن ئىدى، بۇ ئۇرۇش جېڭگۇەننىڭ 18 - يىلى 10 - ئايدا ئەمەس، بەلكى 19 - يىلىنىڭ
5 - ئاي بىلەن 9 - ئاي ئارىلىقىدا ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن ئاياقلاشقان.

چىگىل ۋە ئۇنىڭ بىلەن دائىم ئالاقە قىلىپ تۇرغان چومۇللار غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ
قارىمىقىدىكى قەبىلە ئىدى. جېڭگۇەننىڭ 9-يىلى (مىلادى 635-يىلى) چىگىللارنىڭ باشلىقى تاڭ
خاندانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان قىلدى. بۇ مۇشۇ ئىككى قەبىلىگە ئالاقىدار ئەڭ بۇرۇنقى
خاتىرىدۇر. 12 - يىلى غەربىي تۈرك ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ تەھدىدى ئاستىدا، چىگىل بىلەن
چومۇل، قوچۇ (ئىدىقۇت) بىلەن بىرلىكتە كىنگىتقا ھۇجۇم قىلىپ، بەش شەھەرنى ئىشغال قىلدى.
13 - يىلى غەربىي تۈرك باشلىقى ئاسىنا مىش بىر تۈركۈم چىگىل، چومۇل خەلقلىرىنى باش-
لاپ، تاڭ خاندانلىقىغا بېقىندى؛ لېكىن شۇندىن كېيىن غەربىي تۈرك ياپغۇسى ئاسىنا قۇلىنىڭ
قارىمىقىدا چىگىل، چومۇل قەبىلىلىرى ئاۋالقىدەكلا بار ئىدى. 16 - يىلى، غەربىي تۈرك
قاغانى چىگىل ۋە چومۇل ئىككى قىسمىنى ئەۋەتىپ ئاستانە ئايمىقىنىڭ تىيانشان ناھىيىسى

(بۈگۈنكى تۇقسۇن)غا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. لېكىن بۇلار ئەنشى تۇتۇق بېگى گوشياۋگېي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. 22 - يىلى، كۈنچيۇ ئايمىقى ھەربىي باش سەردارى ئاسىناشېر كۇچارغا ھەربىي يۈرۈش قىلغاندا، چىگىل، چۇمۇللارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن كىنگىتتىڭ غەربىدىن كۇچارنىڭ شىمالىغا يېتىپ بارغان. يۇڭخۇينىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 650 - يىل) بەش بالىق بېگى لوخۇڭيى چىگىل، چۇمۇل ۋە چېبى قاتارلىق قەبىلىلەرنى ھەركەتلەندۈرۈپ، ئاسىنا قۇلىغا ھەربىي جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. ئاسىنا قۇلى تاڭ خاندانلىقىدىن يۈز ئۆرۈپ، بەش بالىق ئوبلاستىغا ھۇجۇم قىلىشقا چىگىل ۋە چۇمۇل قوشۇنلىرىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، گوگېيۇي ئايمىقىنىڭ ھەربىي باش سەردارى لياڭ جەنفاڭ، چېبى خەلى قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. كېيىنكى يىلى، تاڭ خاندانلىقى چىگىل دېگەن يەردە جىمسار ۋەسىتۇ ئىككى ئوبلاست تەسىس قىلدى. شيەنچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (656-يىلى) سۇڭشەن ئايمىقىنىڭ ھەربىي باش سەردارى چېڭجىجيې ئاسىنا قۇلىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، چىگىل بەگلىرى بىلەن يۇيمۇگۇ دېگەن يەردە ئېلىشقان. مانا بۇ، چىگىل ۋە چۇمۇل قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىكى ئەھۋالى. بۇ ئەھۋالدىن شۇنىسى مەلۇمكى: ئىككى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ غەربىي تۈرك قاغانى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىر قەدەر قويۇق بولغان، ئۇلار تاڭ خاندانلىقى بىلەن خېلى كۆپ ئالاقىلىشىپ تۇرغان. ئۇلارنىڭ ھەركەت قىلىدىغان جايلىرى كىنگىتتىن ئانچە يىراق بولمىغان. كېيىنكى ئەھۋال توغرىسىدا، يەنە بىر كۈچلۈك ئىپاتباركى، تۇڭخۇا گىداتىپىلغان تاڭ دەۋرىگە ئائىت ھۆججەتلەردە ئاستانە ئوبلاستى يارغول ناھىيەسىدىن چىققان بەيشۈي جىلغا يولى غەربىي شىمالىغا قاراپ "چىگىل يېشىلەردىكى يات قەبىلىلەرگە يېتىپ باردۇ" دەپ ئوچۇق يېزىلغان. شۇنداق ئىكەن، كىنگىت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەجبۇرلۇشى بىلەن تاڭ خاندانلىقىغا قارشى تۇرغان ۋاقتىدا، چىگىل ۋە چۇمۇلدىن ئىبارەت بۇ ئىككى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ تاڭ خاندانلىقى بىلەن دۈشمەنلىشىشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. «ئا. ئابىدە» سىدە "چىگىل، كىنگىت دوست بولۇشۇپ، باشقىلارنى خالىغىنچە پاراكەندە قىلدى. تاڭغا ھۇجۇم قىلدى»، دەپ يېزىلغىنى مۇشۇ ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تاڭ خاندانلىقى بىر تەرەپتىن گوشياۋگېينى كىنگىتقا ئالدىدىن ھۇجۇم قىلدۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن ئاسىنا سادىقنى 2 - بىر يول بىلەن چىگىل ۋە كىنگىتنى تىپچىلاندۇرۇشقا ئەۋەتتى.

«جېڭگۇەنجۇڭنىڭ چىگىل ۋە چۇمۇلدىن ھال سورىشى ھەققىدە يارلىق» دېگەن كىتاپتا يېزىلىشىچە، ئاسىنا سادىقنىڭ ئۇنۋانى "ئاستانە ئوبلاستىدىن ھال سوراش ئەلچىسى" بولۇپ، بۇ گوشياۋگېينىڭ ئاستانە ئوبلاستىنىڭ "ھەربىي باش سەردارى" دېگەن ئۇنۋانى بىلەن تامامەن ئويغۇن كېلىدۇ. بۇ، ئىككىسىنىڭ شۇ چاغدا بىر ۋەزىپىنى بۆلۈشۈپ ئورۇندىغانلىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. يارلىقتا يەنە سۇنۇگىنىشۇ دېگەن كىشىنى "چىگىل ۋە چۇمۇل قەبىلىلىرىگە قوشۇمچە تۇدۇن، نازارەتچى بولسۇن" دەپ تەيىنلىگەن. بۇنىڭدىن ئاسىنا سادىقنىڭ ئەشۇ قوشۇننىڭ سەركەردىسى بولۇپ، ئۇنىڭ

ئاساسىي ۋەزىپىسى چىگىل ۋە چومۇللاردىن «ھال سوراش» ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يارلىقتا يەنە شۇ چاغدا غەربىي رايوندىكى چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدا بولغان مەسىلىلەر قىسقىچە ئېيتىلىپ، «ھال سوراش» تا يېتىدىغان مەقسەت ئوچۇق كۆرسىتىلگەن. يارلىقتا: «بەگلەر شەپقەتلىك يولنى تاشلىدى، ھەربىي باشلىقلار ھەددىن ئاشقانچە ئىش كۆرۈپ ئەلنى زارلاتتى، شەپقەتسىزلىك قىلدى، شۇڭا خەلقنىڭ كۆڭلى بۇلۇنۇپ كەتتى، ئۇرۇش بولۇپ تۇردى؛ ھەممىلا يەر خاراپلىشىپ، پۇقرالار زارلاندى، چوڭ كىچىك بەگلەر ئۈستىدىن ئەرزلەر كېلىپ تۇردى» دېيىلگەن. يارلىقتا ئاسنا سادىق قاتارلىق كىشىلەردىن «شەپقەتلىك پەرمان ئېلان قىلىپ، تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش، جاپاكەشلەرنىڭ دادى ئەھۋالىغا يېتىش، ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە كەڭچىلىك يۈرگۈزۈش» تەلەپ قىلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى «تا - تەزكىرىسى»گە مۇھىم قوشۇمچە بولۇپ، ئاسنا سادىقنىڭ غەربىي رايونغا يۈرۈش قىلىشىنىڭ ئىنتايىن زورۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

نېمە ئۈچۈن ئاسنا سادىق ۋەزىپىسىنى گوشياۋگېدىن نەچچە ئاي كېيىن ئورۇنلىدى؟ ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئەسلىدە چىگىل ۋە چومۇلدىن «ھال سوراش» ئىدى. نېمە ئۈچۈن ئۇ كېيىن يەنە كىنگىتكە يۈرۈش قىلدى؟ ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇ، تۆۋەندىكى ئۆزگىرىشكە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، گوشياۋگې غەلىبە قازىنىپ قوشۇنلىرىنى ياندۇرغاندىن كېيىن، غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى ئارقىدىنلا كىنگىتكە بېسىپ كىرىپ، تاڭ خاندانلىقى تەسىس قىلغان «ئەل بېشى» ئولپوچۇنى قاماققا ئالىدۇ. چوناجۇ دېگەن بىر باشلىق تۇدۇننى كىنگىتلار ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلەيدۇ ھەمدە تاڭ خاندانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوغات سۇنىدۇ. لېكىن بۇ، لى شىمىننىڭ ئەيىپلىشىگە ئۇچرايدۇ. كېيىن كىنگىتلار ئولپوچۇنى خان قىلىپ تىكلەيدۇ، لېكىن چوناجۇ يەنە ئولپوچۇنىڭ ئاكىسى شىۋپۇ ئانازىنى يۆلەپ، ئولپوچۇنى كۈچارغا ماڭدۇرۇپ ئۆلتۈرگۈزىدۇ. نېمە ئۈچۈن ئولپوچۇن تۈرمىدىن چىقىرىلىپ، قايتا باشلىق قىلىنىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن باشلىق قىلىنىپ كېيىن يەنە ئۆلتۈرۈلىدۇ؟ ئېھتىمال، ئىسيانىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئاسنا سادىق چىگىل ۋە چومۇل قەبىلىسىدە بولۇپ، خەۋەر تېپىپ دەرھال كىنگىتكە بېرىپ، ئولپوچۇنى خان قىلىپ بەلگىلىگەن. ئاسنا سادىق بۇ ئىشنى بىرتەرەپ قىلغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شەرققە ماڭغاندىن كېيىن، چوناجۇ قايتىدىن ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن، شۇڭا ئولپوچۇن يەنە كۈچارغا يەتكۈزۈلۈپ ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

II

«تا - تەزكىرىسى»دە «زۇڭجاڭ يىلى، تىبەتلىكلەر بېسىپ كىرگەن، بۇ چاغدا ئۇنى (ئاسنا سادىقنى) پادىشا لى شىمىن چىڭخەي ئايمىقىنىڭ باش ھەربىي سەردارى قىلىپ بەلگىلىگەن، ئۇنىڭ تەدبىرلىرىنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن ئەتراپتىكىلەر ئۇنىڭغا بويسۇنغان» دېيىلىدۇ.

لى شىمىن دەۋرىدە (627 - 649) تىبەتلىكلەر بىلەن تاڭ خاندانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى بەك ياخشى ئىدى. لى جى خانلىققا ئولتۇرغان (650 - 683) دەۋرىنىڭ دەسلەۋىدە، تىبەتبىلەن تاڭ خاندانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. بۈگۈنكى چىڭخەيدىن بۈگۈنكى جەنۇبىي شىنجاڭغىچە بولغان جايلار ئىككى تەرەپ مۇقابىل تۇرغان ۋە تىلىشقان رايون ئىدى. لۇڭشۇنىڭ 3 - يىلى (663 - يىلى) تىبەت ئەسكەرلىرى بىلەن گۈگىيۈي قەبىلىسى سۇلىپ (بۈگۈنكى قەشقەر) نىڭ جەنۇبىدا پەيدا بولغان بولسىمۇ، تاڭ خاندانلىقىنىڭ قوشۇنى ئۇلار بىلەن سوقۇشمىدى. شۇيەننىڭ ئاخىرى، تاڭ خاندانلىقى ئەنشى تۇتۇق بېگى گاۋشەننى باش ھەربىي سەردار قىلىپ بەلگىلەپ، گۈگىيۈي قەبىلىسىگە زەربە بېرىپ، خوتەنگە ياردەم بەردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا تاڭ ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشقانلار ئىچىدە تىبەت قوشۇنلىرىنىڭمۇ بولۇشى چوقۇم. لىنگدېنىڭ 2 - يىلى (665 - يىلى)، قەشقەر، گۈگىيۈي ۋە تىبەت قوشۇنلىرى بىرلىكتە خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى، تاڭ خاندانلىقى ئاستانە ئوبلاستى تۇتۇق بېگى سۇي جۈبيەن قاتارلىق كىشىلەر ياردەمگە قوشۇن ماڭدۇرۇپ، تىبەت قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى.

يازما خاتىرىلەرگە قارىغاندا، زۇڭجاڭنىڭ تۇنجى يىلى (668 - يىلى)، تاڭ خاندانلىقى بىلەن تىبەتلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئۇرۇش يۈز بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاسا-سەن تۈيغۇنلار (ئۇ ۋاقىتتا بۈگۈنكى چىڭخەيدىن شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرەپلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغان) مەسىلىسى سەۋەبىدىن ئوتتۇرىدا قاتتىق سۈركىلىش پەيدا بولغان ئىدى. تۈيغۇنلار بۇرۇن تاڭ خاندانلىقىغا قارايتتى. تىبەت ئاقسۆڭەكلىرى ئۇلارنىڭ يېرىنى ئىگىلىمەكچى بولغاندا، ئۇلار يول قويمىدى. ئىككىلا تەرەپ تاڭ خاندانلىقىغا مەكتۇپ يېزىشىپ، ئادالەت تەلەپ قىلىپ، ياردەم سورىدى.

چيەنفېڭنىڭ 2 - يىلى (667 - يىلى) دىن بۇرۇن تاڭ خاندانلىقى سۇدىڭفاڭنى ئەنجگە ئەلچى قىلىپ، تۇپىلاڭنى تىنجىلاندۇرۇشقا ئەۋەتتى. كېيىن تۈيغۇننىڭ بىر ۋەزىرى تىبەتلىكلەر تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىپ، تۈيغۇننىڭ ئىچكى سىرلىرىنى تىبەت ئاقسۆڭەكلىرىگە مەلۇم قىلىپ قويدى، شۇ سەۋەپ بىلەنلا تىبەتلىكلەر تۈيغۇننى بىردىنلا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى بېسىۋالدى. ئۈزۈل - كېسىل ئىش قىلالمايدىغان لى جى زۇڭجاڭنىڭ 2 - يىلى ۋەزىرلىرىنى چاقىرىپ چارە-تەدبىر ئىزلىسىمۇ، ھېچ نەتىجە چىقىرالمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئاسىنا سادىقنىڭ سۇدىڭفاڭدىن كېيىن چىڭخەيگە يۈرۈش قىلغانلىقى ئەقىلگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. «ئا. تەزكىرىسى»دىكى بۇ خاتىرە تارىخ كىتابلىرىدىكىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ ھەم تارىخ كىتابلىرىدىكىنى تولۇقلايدۇ. بۇنىڭدىن بىز شۇنى بىلدۇقكى، تىبەت قوشۇنلىرى تاڭ خاندانلىقىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشتا قەشقەر، خوتەندىن شەرققە قاراپ ئىلگىرىلەپ چىڭخەيگە يېتىپ بارغان. بۇ ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدا، «ئا ـ ئابىدە»دىكى خاتىرە، «ئا. تەزكىرىسى»دىكىدىن كونكرېتراق يېزىلغان. ئۇنىڭدا: «ئۇلار چېگرا جايلارغا بېرىپ × × ئالۋاستىلارنى تۇنجۇقتۇردى. سەركەردە يېغىلمىسى نەتىجە قازىنىپ، خاننى بىر غەمدىن خارىج قىلدى» دەپ يېزىلغان. دېمەك، تاڭ خاندانلىقىنىڭ قوشۇنى تېز غەلىبە قازانغان بولسىمۇ، لېكىن ۋەزىيەت سەل بوشىدى، مەسىلە ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولمىدى.

بۇ نۇۋەتتە، ئاسنا سادىقنىڭ بۇقېتىمقى ھەركىتىنىڭ يەككە- يېگانە بولمىغانلىقى ئېھتىماللىقا ناھايىتى يېقىن. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى»5- جىلدتا يېزىلىشىچە، "چيەنفېڭنىڭ 3-يىلى (يەنى زۇڭجاڭنىڭ تۇنجى يىلى) 4-ئايدا باھار پەسلى بىرىنچى ئاينىڭ 27-كۈنىدىكى يارلىقتا: «مۇھەررەم ئاغا قوشۇمچە خاقىخەي تۇتۇق بېگى ليۇشېن، غەربىي رايوننى تېچلاندۇرۇش ئەلچىسى قىلىپ تەيىنلەندى» دەپ يېزىلغان. بۇ چاغدا غەربىي رايوننىڭ ۋەزىيىتى ئاساسىي جەھەتتىن تۇراقلاشقان. كۈنلىك تۇتۇق بېگى ئاسنامۇ ئۆلتۈرۈلگەن، مېڭچېش تۇتۇق بېگى ئاسنا بۇكون ئۆلگەن. تۈركەش قەبىلىسى يېڭىدىن گۈللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تېخى غەربىي رايوننىڭ ۋەزىيىتىگە تەسىر يەتكۈزگىدەك دەرىجىگە يەتمىگەن ئىدى. ئەنشى تۇتۇق بېگى ئورۇنباسارى پېي شىڭجيەن مۇشۇ چاغدا ياكى بۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق خىزمىتىدىن ئايرىلغان، ئۇ ئەنشى تۇتۇق بېگى ئورۇنباسارى بولۇشتىن ئىلگىرى، ئاستانە ئوبلاستىنىڭ دورغابى بولغان. ئۇ غەربىي رايوندا 7 يىلچە سىياسىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇنىڭغا "ھەممىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ھەل قىلدى" دەپ باھا بېرىلگەن. بۇنىڭدىن غەربىي رايون ۋەزىيىتىنىڭ تېچلاندۇرۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ چاغدىكى ئاساسىي مەسىلە يەنىلا تىبەتلىكلەرنىڭ غەربىي رايونغا كىرگەن تەسىرىدىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ليۇشېننىڭ غەربىي رايون ئەلچىسى بولۇپ كېلىشى بىلەن ئاسنا سادىقنىڭ چېگرىدىكى يۈرۈش قىلىشى ئىنىز ئارا ماسلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نىشانى تىبەت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پاراكەندە قىلىشىغا تاقابىل تۇرۇش ئىدى. بىزنىڭ مۇنداق دېيىشىمىزدە يەنە بىر ئاساس باركى، تاڭ خاندانلىقىدا ھەر قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشتە "جازا يۈرۈشى ۋە "ھال سوراش» قوشۇنىدىن ئىبارەت ئىككى قوشۇن ئەۋەتىش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان. ئاسنا سادىقنىڭ ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىدىلا بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان كىنگىت لوگتۈركەش خاننى تېچلاندۇرۇش ئۇرۇشىدا گوشياۋگې باش ھەربىي سەردار بولسا، ئاسنا سادىق ھال سوراش ئەلچىسى بولغان. تىبەتلىكلەرگە جازا يۈرۈش قىلىنغان ئۇرۇشتا، شۆپ رېنگۈي باش ھەربىي سەردار بولسا، ئاسنا سادىق ھال سوراش ئەلچىسى بولغان ئىدى.

III

ۋئا-تەزكىرىسى»دە "كۆكيۇلەر قوزغىلاپ كەتتى، تىبەتلىكلەر قىستاپ كېلىۋاتىدۇ. يەنە شۇ قارشى تۇرالمىدى؛ خۇيزۇلۇ ئامالسىز قالدى. ئاسنا سادىق غەربىي رايوننىڭ ھال سوراش ئەلچىسى ۋە باش ھەربىي سەردارى بولدى، ئاسنا سادىقنىڭ ئاتىقى ھەممە يەرگە مەلۇم بولدى، ئەللەر ئارا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئېرىشتى. ئەزىمەتلىرىگە دەنچۇ دېگەن مۇقەددەس يەردە زىياپەت قىلدى. ئېتىنى ياۋچىش (زۇمرەت كول)دە سۇغاردى. كۆافۇمۇ ئۇنىڭغا يېتەلمەيتتى. جاڭخەي ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلغان، كېيىن كىرگەن فەنۋۇنىڭ كورسەتكەن خىزمىتىنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. قېگىيسىمۇ ئۇنىڭغا تەن بېرىپ، ئورنىنى بوشىتىپ بەرگەن" دېيىلگەن.

ئاسىنا سادىق شاڭيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى (675 - يىلى) ئۆلدى. بۇ ۋەقە زۇڭجاڭنىڭ تۇنجى يىلىدىن مۇشۇ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن. مۇشۇ مەزگىلدە غەربىي رايوندىن چىڭخەيگىچە بولغان يەرلەردە يۈز بەرگەن چوڭ ئىشلار، ۋېيخېڭنىڭ تۇنجى يىلى (670-يىلى) تىبەتلىكلەرنىڭ قورال كۈچى "جەمئىي 18 ئوبلاستىنى ئاياق - ئاستى قىلدى، خوتەندىن تاكى كۇچارغىچە بولغان شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىن ئەنشىدىكى تۆت ئايماقمۇ تۈگىدى ۋە تاڭ خاندانلىقى شۆي رېنگۈينى لوسا ئايمىقىنىڭ باش ھەربىي سەردارى قىلىپ، ئەسكەر باشلىتىپ تىبەتكە جازا يۈرۈشى قىلدۇردى. جەزمەنلەشتۈرۈشكە مۇمكىنكى، بۇ قېتىمدا ئاسىنا سادىقنىڭ غەربىي رايونغا بارغانلىقى بىلەن شۆي رېنگۈينىڭ چىڭخەيگە بارغانلىقى دەل يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، تاڭ خاندانلىقىنىڭ بىرمەقسەت ئۈچۈن يۈرۈش قىلغان ئىككى قوشۇنىدىن ئىبارەت.

«ۋئا — تەزكىرىسى»دە يۇقۇرىدىكى سۆزدىن كېيىنلا يەنە "شەرقىي پايتەختكە مەلۇمات سۇنۇپ خانىنى خۇرسەن قىلدى" دەپ يېزىلغان. كونا يېڭى «تاڭ سۇلالىسى تارىخى، گاۋزۇڭ خاتىرىسى»گە قارىغاندا، لىجۇ خان شيەنخېڭنىڭ 2 - يىلى 1 - ئايدىن 3 - يىلى 10-ئايغىچە، شەرقىي پايتەخت لوياڭدا تۇرغان. ئاسىنا سادىق غەلىبە قازىنىپ مۇشۇ يەرگە قايتقان. مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇش توغرىسىدا، «ۋئا — تەزكىرىسى»دە كۆرسىتىلگەن يېڭى ئەھۋاللار ئاساسەن تۆۋەندىكى بىرنەچچە نۇقتىدىن ئىبارەت.

1 - بۇ قېتىمقى ئىسيانغا تىبەت ئاقسۆڭەكلىرىلا ئەمەس، بەلكى يەنە گۈڭيۈي قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرىمۇ قاتناشقان. ئەھۋالغا قارىغاندا، گۈڭيۈي قەبىلىسى 663 - يىلى بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا پەيدا بولغاندىن تارتىپ، بۇ يەردىن كەتمىگەن ھەمدە كۆپ ھەرىكەت قىلىپ يۈرگەن، «ۋئا — تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە، "قەشقەردە يەنە چاتاق چىقتى" دېيىلگەن، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ قېتىمقى ئىسيان ئاۋۋال ئېيتقاندەك يەنىلا قەشقەر ئەتراپىدا بولغان.

2 - ئىسيان يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئەنشى تۇتۇق بېگى مەھكىمىلىرىنىڭ شارائىتى خېلى ئېغىر بولدى. ئىسياندىن ئىلگىرى، تاڭ خاندانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرى، قوشۇنلىرى ھەم "قارشى تۇرالمىدى"، ھەم "ئامالسىز قالدى". لېكىن، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، «ۋئا — تەزكىرىسى»دە «تۆت ئايماق تۈگىدى» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنمىغان. قەۋرە تەزكىرىسى شاڭيۈەننىڭ 2 - يىلى (675 - يىلى) يېزىلغان بولۇپ، ئىسيان بولغانغا 2 يىلدىن ئاشقان، ئىسيان نەتىجىسى بۇرۇنلا مۇقىملاشقان. قەۋرە ئىگىسى خان بىلەن بىللە دېپنە قىلىنغان ئۇلۇغ زات ئىدى. قەۋرە تەزكىرىسىنى يازغۇچى شۇ چاغدىكى داڭلىق ئەدىب سۈي شىڭگۇڭ بولۇپ، ئۇنىڭ يازغانلىرى ھەرگىز ئەمەلىيەتتىن يىراقلاشمايتتى. شۇ چاغدا تۆت ئايماق قولدىن كەتمەي بىر قېتىم مۇھاسىرىگە يولۇققان بولۇشى كېرەك، دەپ قىياس قىلساق بولارمىكىن؟ بۇنداق بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

3 - بۇ ئىسياننى تۇنجۇقتۇرۇش ئۈچۈن، تاڭ خاندانلىقى شۆي رېنگۈينى لوسا ئايمىقىنىڭ باش ھەربىي سەردارى قىلىپ تەيىنلەشتىن تاشقىرى، يەنە ئاسىنا سادىقنى غەربىي

رايون ھال سوراش ئەلچىلىكىگە ۋە باش ھەربىي سەردارلىققا تەيىنلىگەن. ئاسىنا سادىقنىڭ غەربىي رايونغا قىلغان سەپىرى ناھايىتى ئۇزۇن ئىدى. قەۋرەتەزكىرىسى يازغۇچى "دەنچيۇ"، "ياۋچىش"دىن ئىبارەت بۇ خىل قەدىمقى ئەپسانىلاردىكى غەرپنىڭ يەر ئىسىملىرىنى تەمسىلگە كەلتۈرگەنلىكىنى، كۇافۇنىڭ قۇياش قوغلىغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانە بىلەن تەسۋىرلىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس.

4 - بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتىدە، شۇي رېنگۈيلار دافېيچۇەندە مەغلۇپ بولغان. بۇ تارىخىي ھۆججەتلەردە يېزىلغان، ئاسىنا سادىققا كەلسەك، «ئا - تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ نەتىجىسى چوڭ بولمىغان. "نەتىجە ھېساپسىز تۆۋىلدى"، "نەتىجىدىن زوقلاندى" دېيىشلەر بۇرمىلاش، يوشۇرۇشتىن ئىبارەت، ھېچقانداق نەتىجە بولمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان سۆزدىن ئىبارەت. لېكىن ئۇمۇ شۇي رېنگۈيدەك پاجىئەلىك مەغلۇپ بولغان ئەمەس. «ئا. ئابىدەسى»دە يەنە: "پۇرسەت بىلەن ماڭدى، جانلىق ئىش كوردى، ۋاپادارلىق بىلەن ھەركەت قىلدى، ھەربىي يۈرۈش قىلىمۇ سوقۇشمىدى، ئىناۋەت بىلەن ئىش كوردى. تايپىلار × × ×، ھەركەت قىلىشنى كۈتۈپ تۇردى، پات - پات ھال سورىدى" دەپ يېزىلغان. ئۇ غەربىي رايوندا ئاساسەن ھال سوراش، تىبەت ئاق سۇڭگىلىرىنىڭ تىزگىنىدە بولغان قەبىلىلەر ۋە جايلاردا تەشۋىقات ۋە ئەل قىلىش خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. شيەنخېڭنىڭ 4 - يىلى (673 - يىلى) 12 - ئايدا «گۇڭيۇي ۋە قەشقەر بۇ ئىككى ئەلنىڭ ۋاكىللىرى ئوردىغا كىرىپ تەسلىم بولغانلىقىنى مەلۇم قىلغان، بۇ ئاسىنا سادىقنىڭ "ھال سورىشى» بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

IV

«تاڭ دەۋرىدىكى ئاسىنا سادىق قەۋرىسىنىڭ تېپىلغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات»تا: "ئاسىنا سادىق جېڭگۇەننىڭ 18 - يىلى ۋە زۇڭجاڭ يىللىرىدا ئىككى قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، غەربىي رايوننى تېچلاندۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغان. بۇ ئەھۋال تەيزۇڭ، لى شىمىن ۋە گاۋزۇڭ، لى جىلارنىڭ دەۋرىدە ھازىرقى ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تيانشاننىڭ جەنۇبىي (قاراشەھەر، كۇچار، قەشقەر ۋە خوتەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تاڭ خاندانلىقىنىڭ سىياسىي باشقۇرۇشىدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ" دېيىلگەن. بۇ سۆز تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىرىنچىدىن، ئاسىنا سادىق چىڭخەيدىن شىنجاڭغىچە بولغان جايلاردا ئىككى قېتىم ئەمەس، 3 قېتىم ھەركەت قىلغان، بەلكى 3 - قېتىمقى ھەركىتى زۇڭجاڭ يىلىدا ئەمەس، شيەنخېڭنىڭ ئۈنجى يىلىدا باشلانغان. بۇنى، مۇشۇ ماقالىدا ئىزھار قىلىنغان بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ئابىدىسى ھېساپقا ئالمىغاندىمۇ، پەقەت «ئا - تەزكىرىسى»دە يېزىلغان ئاسىنا سادىقنىڭ ئىككى ئەمەلى — چىڭخەي ئايمىقىنىڭ باش ھەربىي سەردارى

ۋە غەربىي رايون"ھال سوراش"ئەلچىسى قوشۇمچە باش ھەربىي سەردار ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئەگەر ئاسناسادىقىنىڭ «ئا - تەزكىرىسى»دە يېزىلغان غەربىي رايون ھال سوراش ئەلچىسى قوشۇمچە باش ھەربىي سەردار دېگەن بۇ ئەمەلىي ۋاقىت جەھەتتىن تېخى ئېنىق ئەمەس دېيىلسە، ئۇ ۋاقىتتا «ئا. ئابىدەسى»دە يېزىلغان بۇ ئەمەلدىن بۇرۇنقى تېپىلغان يارلىقتا كۆرسىتىلگەن رەقەمدە گۇمان بولمىسا كېرەك.

2 - لى شىمىن ۋەلى جۇلار دەۋرىدە، تاڭ خاندانلىقىنىڭ غەربىي رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەنلا چەكلىنەيتتى. كىنگىت ۋەچىگەلدىكى ئىسيانچىلار تېچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ خاندانلىقى يەنە جېڭگۇەننىڭ 22 - يىلى (648 - يىلى) كۇچاردىكى ئىسيانىنى تېچلاندۇردى ھەمدە ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنى ئاستانە ئوبلاستىدىن كۇچارغا كۆچۈرۈپ، سۇياپ شەھرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەنشىدىكى 4 شەھەرنى ئىدارە قىلاتتى. بۇ چاغدا، تيانشاننىڭ شىمالىي رايونىدىكى ئەھۋاللار مۇنداق ئىدى: تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدا 640 - يىلى تەسىس قىلىنغان بەش بالىق ئوبلاستى (ئوبلاست مەھكىمىسى بۈگۈنكى جىمسار ناھىيىسىنىڭ چېگرىسىدا) بار ئىدى. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن بالقاش كۆلىگىچە بولغان جايلاردا تاڭ خاندانلىقى تەسىس قىلغان ياۋچى (زۇمرەت كۆل) تۇتۇق مەھكىمىسى بار بولۇپ، ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ قوماندانلىقىدا ئىدى. ياۋچى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ غەربىدە ئىل بىلگە شۇك قاغاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى بولۇپ، ئۇ تاڭ خاندانلىقى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ۋە تاڭ خاندانلىقىنىڭ قارىمىقىدا ئىدى. لىجى دەۋرىدە ئەھۋال باشقىچە بولدى. شيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) تاڭ خاندانلىقى غەربىي تۈرك خاقانى ئاسنا قۇلنىڭ توپىلىڭىنى تېچلاندۇرغاندىن كېيىن، تيانشاننىڭ شىمالىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا تۇتۇق قىراۋۇل مەھكىمىسى، تۇتۇق مەھكىمىسى، ئوبلاستلار تەسىس قىلىنىپ، ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولۇپ كەلگەن. بۇ چاغدا، ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدىكى جايلار ئاز دېگەندە، شىمالدا ئالتاينى، غەربىي شىمالدا بالقاش كۆلى، غەرپتە چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى، سىر دەرياسى، ئامۇر دەرياسى قاتارلىق ۋادىلاردىكى ناھايىتى كۆپ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ قانداقچە بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەنلا چەكلىنىپ قالسۇن! ئاسنا سادىقىنىڭ غەربىي رايوندىكى ھەرىكەت دائىرىسى پەقەت تيانشاننىڭ جەنۇبىدىلا ئەمەس ئىدى. ئۇ بىرىنچى قېتىمدا ئۇچراتقان چىگىل، چومۇل قەبىلىلىرى شەرقىي تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

3 - ئەنشىدىكى 4 شەھەر جېڭگۇەننىڭ 22 - يىلى قۇرۇلغاندىن تارتىپ كۇچار،

قەشقەر، خوتەن ۋە سۇياپتىن ئىبارەت 4 شەھەرنى كۆرسىتىدۇ. كېنىگەت شەھىرى كەيىۋەننىڭ 7 - يىلى (719 - يىلى) سۇياپ شەھىرىنىڭ ئورنىدا 4 شەھەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، ئەنشىدىكى 4 شەھەر، بولۇپمۇ سۇياپ شەھىرى بىلەن كېنىگەت شەھىرى توغرىسىدا، تاڭ، سۇڭ دەۋرلىرىدىكى خاتىرىلەردە نۇرغۇن قارىمۇ - قارشىلىقلار بار. يېقىنقى زاماندىكى مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردە ھەر قايسى ئۆز ئېھتىياجلىرى بويىچە ئۆز قاراشلىرىنى بايان قىلغان. شۇڭا بەزى مەسىلىلەر ئېنىقلانمايلا قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ قايمۇقلاشتۇرۇۋېتىلگەن. ھازىر بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا خېلى ئەجىر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن، نېمە بولسا بولسۇن، لى شىمىن، لى جى دەۋرلىرىدە، سۇياپنى 4 شەھەرنىڭ بىرسى قىلىپ كۆرسىتىش قاراشەھەرنى 4 شەھەرنىڭ بىرسى قىلىپ كۆرسىتىشكە قارىغاندا، ئاساسى تولۇقراق. يۇقىرىدىكى پىكىرلەرنىڭ توغرا بولۇشى ناتايىن. شەنشى ئۆلكىلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش كومىتېتى، لى چۈەن ناھىيىسى شاۋلىن يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش پونكىتى ۋە باشقا يولداشلىرىمىزنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ليۇجېنجيا تەرجىمىسى

قەشقەردىكى «ئىپارخان قەۋرىسى» توغرىسىدىكى خاتا چۈشەنچىلەرگە قارىتا تۈزىتىش

جى داچۈن

چېكرا شەھەر — قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدا بىر قەدىمقى قەۋرە بار، ئىگىز گۈمبەزلىك بۇ قەۋرە يىراقتىن قارىغاندا ھەشەمەتلىك كۆرۈنىدۇ. بۇ ئۇيغۇر ئۇسلۇبىدىكى مۇسۇلمانچە قەۋرە قۇرۇلۇشى. بەزى خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا، ئۇنى «ئىپارخان قەۋرىسى» دەپ ئاتىشىدۇ. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان ئاشۇنداق بىر ئۇقۇشماسلىق بولۇپ كەلمەكتە. كېيىنكى چاغلاردا بەزى ھەۋەسكارلار بىر پارچە سىزما رەسىمنى ئاپاراتقا ئېلىپ، بۇ «ئىپارخاننىڭ رەسىمى» دەپ، گۈمبەزنىڭ ئىچىدىكى بىر قەۋرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ قويغان. بۇنىڭ بىلەن يەنە بىر ئۇقۇشماسلىق كېلىپ چىققان. مۇشۇنداق قىلىپ بۇنىڭغا يەنە بىر قانچە مۇناسىۋەتسىز كىشى ۋە ئىشلار قوشۇلۇپ بىر خىل تارىخىي «خاتا ئەنىزە» ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ خاتا نەرسە خاتاچە تارقىلىپ، تارقالغانسېرى كېڭىيىپ، ئېكسكۇرسىيىگە بارغان جۇڭگولۇق ۋە چەتئەللىك كىشىلەر ئارىسىدا ئۇرغۇن كۈلكىلىك سۆزلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ تەسىرى ناھايىتى يامان بولغان.

بۇ تارىخىي ئەمەلىيەتنى ئېنىقلاپ، بۇ خاتا ئەنىزىنى تۈزىتىش ئاپتونوم رايوندىكى ئالاقىدار ئورۇنلار ۋە جايلارنىڭ كەسكىن تەلىۋى بولۇپ قالدى.

بۇ ماقالىدا تارىخىي يازما ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى تونۇشتۇرۇپ مۆجمەللىكنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، پاكىتلارنى ئېنىقلىماقچىمىز. خاتا ۋە نامۇۋاپىق جايلىرىغا يولداشلارنىڭ كۆپلەپ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

1. كىچىك خانىش ئىپارخان ۋە ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىسى

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭ خاننىڭ بىر كىچىك خانىشى ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇنىڭ ئوردىدىكى رەسمىي ئىسمى رۇڭفېي (ساھىبجامال خانىش) دەپ ئاتىلاتتى. «چىڭ سۇلالىسى تارىخى. كىچىك خانىشلار تەزكىرىسى»دە مۇنداق دېيىلگەن: كىچىك خانىش ئىپارخان خوجا نەسەبىدىن بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى تەيجى خوجامنىڭ قىزى ئىدى. دەسلەپ ئوردىغا كىرگەندە، «ئىسلزادە» دەپ ئاتالغان، كېيىن مەرتىۋىسى ئۆسۈپ كىچىك خانىشلىققا كۆتۈرۈلگەن. كىشىلەر ئادەتتە دەۋاتقان «شياڭفېي» (ئىپارخان) ئەنە شۇنىڭ ئۆزى.

خانىش ئىپارخان توغرىسىدا يازما خاتىرىلەر ناھايىتى كەم. «چىڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرى»دە دەسلەپ ئۇچرايدىغان ئىسلزادە «خوجا نەسەبى» (خوجا نەسلى) توغرىسىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان: چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى 12 - ئايدا (1762 - يىلى 1 - ئايدا)، خان ئانا

ئەمىر چۈشۈرۈپ، ئىبىلزادە خوجا نەسەبىگە «توقال خانىش» دەپ ئۇنۋان بەرگەن. يېرىم يىلدىن كېيىن ئۇنى رەسمىي بېكىتكەن. 33 - يىلى 6 - ئاي (1768 - يىلى 7 - ئاي) دا، خان ئانا ئەمىر چۈشۈرۈپ توقال خانىشقا «كىچىك خانىش» دەپ ئۇنۋان بەرگەن. 10 - ئاي (11 - ئاي) دا، خوجا نەسەبى توقال خانىش ئىپارخاننى «ساھىپجامال كىچىك خانىش» دەپ رەسمىي بېكىتكەن. چىڭ سۇلالىسى خان ئوردىسىنىڭ تۈزۈمى بويىچە، پادىشا ئوردىسىدا بىر خانىشتىن قالسا يەنە بىر شاھ بانۇ، ئىككى ئەتىۋارلىق كىچىك خانىش، تۆت كىچىك خانىش، ئالتە توقال خانىش بولاتتى، بۇنىڭدىن باشقا مەرتىۋە جەھەتتە ئۇلاردىن تۆۋەن بولغان خانىشلار، كېنىزەك- لەر ۋە دېدەكلەرنىڭ بەلگىلىك سانى يوق ئىدى. دېمەك، ئارقا ئوردىدا 3000 خان - قىزلار بار دېگىنى مانا مۇشۇلارنى كۆرسىتەتتى. بۇنىڭدىن ساھىپجامال كىچىك خانىش ئىپارخاننىڭ ئارقا ئوردىدا خېلى يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ساھىپجامال كىچىك خانىش ئىپارخاننىڭ ئائىلە نەسەبى توغرىلىق، تارىختا ئۇچۇق بىر نەرسە يېزىلمىغان. «چىڭ سۇلالىسى تارىخى. كىچىك خانىشلار تەزكىرىسى»دىكى بىر نەچچە جۈملە سۆزلەردىن قارىغاندا، بىرىنچىدىن، ئۇ خوجا نەسلىدىن ئىكەنلىكى، ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ دادىسى تەيجىلىك مەرتىۋىدە ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇ ئىككى شەرتكە ئىگە بولغان كىشى تارىختا ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدۇ. بۇنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ئانچە قىيىن بولمىسا كېرەك.

چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى)، چوڭ خوجا بۇرھانىددىن بىلەن كىچىك خوجا خوجا جاھان مەنچىڭ خاندانلىقىدىن يۈز ئۆرۈپ بۆلۈنۈش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارغان. ئىككى يىلدىن كېيىن مەنچىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تىنچلاندۇرۇلغان. بۇرھانىددىن بىلەن خوجا جاھان ئاكا - ئۇكا بۇ ئىككىسى 17 - ئەسىردىكى ئاق تاغلىقلار باشلىقى ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلادى. ئاپپاق خوجىنىڭ ئىنىسى كارامەت خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ قېتىمقى توپىلاڭغا قارشى تۇرغان. بۇرھانىددىن ئاكا - ئۇكا توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، مۇمىننىڭ بەشىنچى ئوغلى ھۆسەيىن (يەنى ئەرك خوجا) نىڭ باشچىلىقىدا ئۇنىڭ ئىنىسى فارسا، چوڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى مامۇت (يەنى ئوتتۇ- رانچە خوجا)، ئۈچىنچى ئاكىسىنىڭ ئوغلى تۇردى ھەمدە شىرىم تۇققىنى بولغان ئابدۇراھمان قاتارلىقلار قىرغىزلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ ئۆزىنى دالدىغا ئالغان. كېيىن مەنچىڭ قوشۇنلىرى توپىلاڭنى تىنجىتقىلى بارغاندا، مەنچىڭ قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ قەشقەر ۋە يېڭىسار قا- تارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، توپىلاڭنى تىنجىتىش ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا ئۆز- لىرىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىلىرىنى قوشقان. چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى)، ھۆسەيىن قاتارلىق 5 ئائىلىلىك خوجا بىلەن يەنە توپىلاڭنى تىنجىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن جەنۇبىي شىنجاڭلىق 3 ئائىلە ئۇيغۇر يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى كەينى - كەينىدىن بېيجىڭغا بېرىپ چيەن- لۇڭ خانغا بەيئەت قىلغان، چيەنلۇڭ خان ئۇلارنى بېيجىڭدا ئېلىپ ئولتۇراقلاشتۇرغان ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىمۇ بېيجىڭ- غا ئەكەلدۈرگەن. چيەنلۇڭ خان يەنە ھۆسەيىنگە ئوتتۇرانچى گۇڭلۇق ئۇنۋان بەرگەن، شۇنىڭ- دەك تۇردى، مامۇت، ئابدۇراھمان، فاسار قاتارلىق كىشىلەرگە 1 -، 2 -، 3 - دەرىجىلىك تەيجى دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن، 3 يىلدىن كېيىن تۇردىنى يەنە ئوتتۇرانچى گۇڭلۇققا ئۆستۈر-

گەن. جۇڭغاردىن باشقا، خوجا ئەۋلادى بولمىغان 3 ئائىلىلىك كىشىدىن خوجىس بەگكە "بىل" دىگەن ئۇنۋانىنى، خوجەك (؟) گە "ئوتتۇرانچى گۈلەك" لۈق" ھاشىمغا "تەيجى" لىك ئۇنۋانىنى بەرگەن. بۇ سەككىز ئائىلىلىك كىشى موڭغۇل ئاق تۇغ قوشۇن تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈلگەن. تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇلارنى "سەككىز بەگ" دەپ ئاتايدۇ. بۇ "سەككىز بەگ" بېيجىڭغا ئۆزلىرى بىلەن بىللە غوجىدار، خىزمەتكار، دىدەك، ئاخۇن قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەرنى ئېلىپ بارغان. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان يۇقۇرى تەبىقىدىكى كىشىلەردىن ئۇنۋانى ئۆسكەن ۋە ئۇنۋانغا ئىگە بولغانلاردىن يەنە 7 ئائىلە بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە: قومۇل، تۇرپاننىڭ باشلىقلىرىغا كاگشى خان ۋە يۈگجىلىڭ خاننىڭ ۋاقتىدا "جۇنۋاڭ" ئۇنۋانى بېرىلگەن: كۇچار، ئاقسۇ، باي، خوتەن، ئۇچتۇرپانلارنىڭ باشلىقلىرىغا گۈڭلۈق ئۇنۋانى بېرىلگەن، ئۇلارنىڭ جەمەتلىرى ئىچىدىكى ئايرىم كىشىلەرگە "تەيجى" لىك ئۇنۋانىمۇ بېرىلگەن. لېكىن بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىدا خوجىلىق مەرتىۋىسى يوق ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىپارخاننى بېيجىڭدا ئاق تۇغ قوشۇنىغا كىرگەن ھېلىقى خوجا جەمەتلىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ قىياس قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ئۇ بېيجىڭغا 1760 - يىلى بارغان. بۇ قىياس «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ ئوردا خاتىرىسى» دە دىلەپ ئۇچرايدىغان «خوجىلار نەسەبى» نىڭ يىللىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئىپارخاننىڭ ئاتىسى كىم؟ «چىڭ سۇلالىسى تارىخى. خانىشلار تەزكىرىسى» دە ئۇنى تەيجى خوجامنىڭ قىزى دىيىلگەن. "تەيجى" ۋە "خوجام" دىگەن بۇ سۆزلەر شەخسنىڭ ئىسمى ئەمەس، شۇڭا بۇ يەردە ئىپارخان كىمنىڭ قىزى ئىكەنلىكى مەسىلىسى تېخى ھەل بولغىنى يوق.

ھازىر ئىككى خىل ماتېرىيال بار. بۇنىڭغا ئاساسەن، ئىپارخاننىڭ ئۆز ئاتىسى توغرىلىق مۇنداق قىياس قىلىشقا بولىدۇ:

1. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى رىۋايەتلەردە ئىپارخان تۇردىنىڭ ھەمشىرىسى دىيىلىدۇ. تۇردىنىڭ ئاتىسى ئەلى خوجا بولۇپ، ئۇنىڭغا تەيجىلىك ئۇنۋان بېرىلمىگەن، شۇڭا ئۇ، مۇشۇ مەزگىلدىكى بىر مۇنچە پائالىيەتلەردە ئوتتۇرىغا چىقمىغان. پەرىزىمىزچە، ئۇ بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەن بولسا كېرەك. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تۇردى بىلەن بىر قېرىنداش ئاكا - سىڭىل بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر بىر نەۋرە ئاكا - سىڭىل دىيىلىدىغان بولسا، تەيجىلىك ئۇنۋانغا ئىگە بولغان 4 كىشى ئىچىدە، تۇردى بىلەن مامۇت ئۇنىڭ بىلەن (ئىپارخان بىلەن) بىر دىمەتلىك بولغانىنىڭ سىرتىدا، فارىسا بىلەن ئابدۇراھمان ئىككىسىلا ئۇنىڭدىن بىر دىمەت چوڭ بولغان بولىدۇ. دىمەك، ئىپارخاننىڭ ئاتىسى مۇشۇ ئىككى تەيجىنىڭ بىرسى بولۇشى كېرەك.

2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ، بېيجىڭدىن قەشقەرگە قايتقانلار خوجىلار مازىرىنىڭ ۋەخپى يەر ۋە مۈلۈكلىرىنى تالىشىپ كوپ دەۋا قىلىشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى دايائىشى (؟) دىگەن ئايال ئېرىنىڭ چوڭبوۋىسى ئىپارخاننىڭ بىرتۇققان ئاكىسى بولىدۇ دەپ، بىر پارچە نەسەپنامىنى كوتىرىپ چىققان. بۇ نەسەپنامىدا يېزىلغان كىشىلەرنىڭ

ئىسمى تارىخ كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە كۆپىنچە ئوخشاشمايدۇ. بۇنىڭ يالغاندىن ياساپ
چىقىلغان نەسەبنامە ئىكەنلىكى ئېنىق. لېكىن ياڭ زېڭشىنىڭ «سەۋەنلىكتىن ئىبرەت ئېلىش
مۇجىرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» دېگەن ئەسىرىدە ئىپارخاننىڭ ئاتىسى "فارس" دېيىلگەن.
"فارس" بىلەن فارسا بىر ئىسىمنىڭ ئوخشاشمىغان تەرجىمىسى. بېيجىڭدا ئولتۇراقلاشقان دا-
ۋاگشى(؟) قاتارلىقلار ئىپارخاننىڭ ئۇز ئاتىسىنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكىنى بىلىش كېرەك، ئەلۋەتتە،
يەككە ئىسپاتنى كۈچكە ئىگە قىلىش تەس. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى نۇقتىنى «چىڭ سۇلالىسى
تارىخى. خانىشلار تەزكىرىسى» بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، ئىپارخاننى 3-دەرىجىلىك تەيجى
فارسانىڭ قىزى دەپ قىياس قىلسا بولىدىغاندەك تۇرىدۇ. چيەنلۇڭ خاننىڭ ئىپارخاننى خانىش-
لىققا قوبۇل قىلىشتىكى مەقسىدى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجىلارنى ۋە بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق
"سەككىز بەگ" قاتارلىق ئۇيغۇرلاردىن بولغان يۇقۇرى تەبىقىدىكىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىش
ۋە بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

ئىپارخاننىڭ ئارقا ئورىدىكى تۇرمۇش ئەھۋالى توغرىسىدا، 1938-يىلى مېلىك سېن دې-
گەن كىشى تەپسىلى ھالدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ، ئىپارخاننىڭ يېگى ياسىغان «تولىئون
تاي» راۋىقىدا ئولتۇرغانلىقىنى، چيەنلۇڭ خانغا ھەمرا بولۇپ رەخې (خېيبېينىڭ چېگدې) دې-
گەن جايغا ئىشكارغا چىققانلىقىنى، ئوردىدا ياللاپ ئىشلەتكەن ئەجنەبى رەسساملىرى ئۇنىڭ رەس-
مىنى ماي بوياق بىلەن سىزىپ چىققانلىقىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىغان. مېلىك سېن يەنە چيەنلۇڭ
خاننىڭ يازغان نۇرغۇن شېئىرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، چيەنلۇڭنىڭ ئىپارخانغا بەكمۇ ئامراق
ئىكەنلىكىنىڭ ھەقىقەتەن راست ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. بۇ ماقالىدا بۇنى كۆپ تەسۋىرلەپ ئول-
تۇرماستىن، ئازغىنە قوشۇمچە قىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

شىنجاڭنىڭ باي ناھىيىسىدىن چىققان موللا مۇسا سايرامى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى
يىللىرىدا بىر تارىخ كىتاب يازغان. بۇنىڭدا كەلتۈرۈلگەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر رىۋايەتتە
مۇنداق دېيىلگەن: جەنۇبىي شىنجاڭدا ساھىبجاماللىقتا تەڭدىشى يوق بىر گۈزەل قىز بولغان
ئىكەن، بۇ قىز 15 ياشقا كىرگەندە ئەمەلدارلار ئۇنى پادىشاغا خوتۇنلۇققا سوغا قىپتۇ. ئۇ خان-
غا بەكمۇ ياراپ كېتىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، خان ئۇنىڭ يىغلاپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇ-
نىڭدىن كۆڭلىنىڭ نېمە ئۈچۈن مالال بولغانلىقىنى سوراپتۇ. ئۇ: مېنىڭ يۇرتۇمدا يوپۇرمىقى
كۆمۈشتىن، چېچىكى ئالتۇندىن بولغان بىر خىل دەرەخ بار، بۇ دەرەخ چېچەكلىگەندە چەكسىز
خۇش پۇراق چاچىدۇ، مەن ئۇز يۇرتۇمنى سېغىنىپ يىغلىدىم، دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. جىگدە دە-
رىخىنىڭ ئەزەلدىن چېچىكى ئالتۇنغا، يوپۇرمىقى كۆمۈشكە، غولى تۇمۇرگە ئوخشىتىلاتتى. خەي-
رىيەت، خاننىڭ يارلىقى بىلەن جىگدە دەرىخى بېيجىڭغا كۆچۈرۈلۈپ تىكىلگەن ئىكەن.

بۇ ئۇيغۇرچە تارىخ كىتاۋىدىن شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى: 1. ئىپارخاننىڭ ئەسلى ئىسمى يېزىپ
قالدۇرۇلمىغان، شۇڭا مەزكۇر كىتابنىڭ ئاپتورىمۇ ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمىنى بىلەلمىگەن؛ 2. ئىپار-
خان بېيجىڭغا بارغاندا ئاران 15 ياشلاردا ئىكەن؛ 3. چيەنلۇڭ خان ئىپارخاننىڭ كۆڭلىنى ئې-
لىش ئۈچۈن جىگدە ئالۋىگى سېلىپ، ئۇنىڭ ئۇز يۇرتىنى سېغىنىش تەشنالىقىنى قاندۇرغان.

جىگدە دەرىخىنى ئالۋاڭ سالغانلىق تارىختا ھەقىقەتەن ئۆتۈلگەن ئىش بولۇپ، چيەنلۇڭ-

نىڭ 30-يىلى (1765-يىلى) يۈز بەرگەن. ئەشۇنداقلا بۇ ۋەقە ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىغا سەۋەپ بولغان. شۇ يىلىنىڭ ئەتىياز پەسلىدە، ئۇچتۇرپاندىن 240 كىشى شۇ جايدا تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە ئامبىلى بىلەن ھاكىم بەگنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئالدى بىلەن ياغاچ تۇڭغا كۆچۈرۈلگەن جىگدە كۆچىتىنى توشۇماقچى بولغان. ئۇلار ئاپىرىدىغان جاينى بىلمىگەچكە يوليورۇق سورىغىلى بارسا، ئەكسىچە تىل-ھاقارەت، تاياق-توقماقلا ئۇچرىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمەلدار-بەگلەرنىڭ ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىكى دەھشەتلىك زۇلمى تۈپەيلىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، قوزغىلاڭ يېرىم يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان.

جىگدە دەرىخىنى ئالۋاڭ سېلىش ۋەقەسى توغرىسىدا كۆپ گۇمانلار كېلىپ چىققان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە جىگدە بار، لېكىن ئەمەلدار-بەگلەر قوي بىلەن ئاشلىقلا ئالۋاڭ سالغان بولۇپ، جىگدە ئالۋىڭى سېلىنغانلىقنى ھېچكىم ئاڭلاپ باقمىغان. جىگدە دەرىخى زادى كىمگە كېرەك بولۇپ قالدى؟ جىگدە ئالۋىڭى سېلىنغان بولسا، نېمە ئۈچۈن ئەمەلدار-بەگلەر جىگدە كۆچىتى ئەۋەتىدىغان جاينى ئوچۇق ئېيتمايدۇ. يەنە نېمە ئۈچۈن باشقا ئالاھىدە مەھسۇلاتلارغا ئوخشاش ھەر يىلى ئالۋاڭ سالماستىن، مۇشۇ بىر قېتىملا ئالۋاڭ سالىدۇ؟ قوزغىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن، چيەنلۇڭ خان ئادەمنى كۆپ ئەۋەتىپتۇ دەپ كايىغان، ئۇ، جىگدە كۆچىتىنى توشۇش ئۈچۈن 240 ئادەم كەتمەيدىغانلىقىنى قانداق بىلىدۇ؟ قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، چيەنلۇڭ خان ئۇچتۇرپان خەلقىنى ھە دەپ قىرىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. نېمە ئۈچۈن شۇ چاغدا ئۇ چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىش ۋاقتىدىكى ئېغىر بېسىقلىق پوزىتسىيە تۇتۇشتىن بىراقلا ئۆزگىرىپ، بىگۇناھ خەلققە شۇنچە غەزەپلىنىدۇ؟ جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى لياڭ پادىشالىقى زامانىسى (502 — 507) دا ئۆتكەن ئەدىپ ۋاڭ زىگرۇ «ئارزۇلۇق خانىشقا مەدھىيە» دېگەن شېئىرىدا: "بىر قىيانە باقىشىدىن مەپتۇن بولۇر پۈتكۈل شەھەر، ساھىبانە بىر كۈلكىسى قەدرى مىڭ ئالتۇن-گۆھەر" دەپ يازغان. چيەنلۇڭ خان بولسا، ئىپارخاننىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئۈچۈن شۇنچە يىراق جايدىن دەرەخ ئەكەلدۈرمەكچى بولغان، لېكىن دەرەخنى ئەكەلدۈرەلمەي بىگۇناھ خەلقنى قىرغان. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنى سېلىشتۇرغاندا، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىنىڭ ئالدىدا ھېچقانچە ئىش ئەمەس.

ئىپارخاننىڭ 28 يىللىق ھاياتى مەنچىڭ ئوردىسىدا ئۆتكەن. «ئۇلۇغ چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇراسىم خاتىرىلىرى» دە: چيەنلۇڭنىڭ 53-يىلى 4-ئاينىڭ 19-كۈنى (1788-يىلى 5-ئاينىڭ 24-كۈنى) ئىپارخان "ئالەمدىن ئۆتتى" دەپ يېزىلغان. شۇ يىلى ئىپارخاننىڭ جەسىدى سېلىنغان ئالتۇن ساندۇق "چۇڭخۇي خانىشلار قەۋرىستانلىقى" غا قويۇلغان، ئۇنىڭ ئەرۋاتاختىسى شۇيىي خانىشنىڭ ئەرۋا تاختىسىدىن تۆۋەن قويۇلغان. جياچىڭنىڭ 4-يىلى (1799-يىلى) چيەنلۇڭ خان ئۆلگەندە، ئۇنى يۈيلىڭگە دەپنە قىلغان، چۇڭخۇي خانىشلار قەۋرىستانلىقى يۈيلىڭنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئىپارخاننىڭ جەسەت ساندۇقىمۇ مۇشۇ جايغا قويۇلغان. مەنچىڭ پادىشا جەمەتلىرىنىڭ قەۋرىستانلىقى 3 جايغا سېلىنغان بولۇپ، تارىختا شىمالىي قەۋرىستانلىق، شەرقىي قەۋرىستانلىق، غەربىي قەۋرىستانلىق دەپ ئاتالغان. يۈيلىڭ شەرقىي قەۋرىستانلىق دائىرىسىدە بولۇپ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ زۇنخۇا ناھىيىسىدە.

2. ئىپارخان ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

ئىپارخان دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ قاچان ئوتتۇرىغا چىققانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس. بىراق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى بەزى شەخسلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپارخان توغرىسىدىكى خىلمۇ-خىل رىۋايەتلەر يېزىلغان. ئۇ، ئۆزىنىڭ مەرتىۋىسى ۋە چيەنلۇڭ خانىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئامراقلىقىغا تايىنىپ، جىگدە چېچىكىنى كۆرەتتىم دەپ غەلۋە قىلغان. ئوردىدا ئاجايىپ گۈللەر ۋە غارايىپ گىيالار، ئاجايىپ قىممەتلىك خۇش پۇراق گۈللەر بار بولۇپ، لېكىن جىگدە دەرىخى بولمىغانلىقتىن، خانمۇ 10 مىڭ چاقىرىم يەردىن جىگدە دەرىخى ئەكەلدۈرۈش ئۈچۈن بۇيرۇق چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. "ئىپار" دېگەن بۇ سۆز بەلكى بۇ خانىش كۆرىمەن دەپ غەلۋە قىلغان جىگدە چېچىكىنىڭ ئالاھىدە خۇش پۇرىقى بىلەن باغلىنىشلىق بولۇشى مۇمكىن.

كېيىنكى چاغلاردا ئوردا ئىچىدىكى بۇ سۆزلەر ئاستا-ئاستا سىرتقا تارقىلىپ، ئۇنىڭدىن تېخىمۇ نۇرغۇن كىشىلەر خەۋەر تاپقان. يېقىنقى بىر قانچە 10 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدا دېيىلىپ كەلگەن "ئىپارخان" دېگەن بۇ نامنى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پىشقەدەم بىر ئۇيغۇر ئالىم خەنزۇچە «شياڭفېي» (香妃) دېگەن سۆزدىن تەرجىمە قىلغانمىش. "ئىپار" دېگەن بۇ سۆز ئىسىم بولۇپ سۈپەت ئەمەس، "خان" دېگەن سۆز ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان قوشۇمچىدىن ئىبارەت.

"ئىپارخان" دېگەن بۇ نام، پادىشالىق تۈزۈم ئاغدۇرۇلغان شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن مەشھۇر بولغان. شۇ چاغلاردا نەشر قىلىنغان «مەنچىڭنىڭ غەيرى رەسمىي تارىخى»، «مەنچىڭنىڭ غەيرى رەسمىي تارىخىدىن كۆچۈرمىلەر»، «قەدىمقى ۋە ھازىرقى ئوردىلارنىڭ مەخپىي خەۋەرلىرى»، «چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەيرى رەسمىي تارىخىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى»، «خانىشلار تەزكىرىسى» ۋە «فەن تيەنلۇ مەجمۇئەسى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت غەيرى رەسمىي تارىخ كىتابلىرى ۋە خاتىرىلەردە ئىپارخان ئاجايىپ-غارايىپ شەخس قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. بۇ تەسۋىرلەر بارغانسېرى غەلىتىلىشىپ كەتكەن. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئوخشاش بولمىغان مۇنداق ئىككى خىل تەسۋىر شەكىللەنگەن: بىر خىل ئېيتىلىشتا، ئىپارخان ئىپپەت-نومۇسنى ساقلاپ قۇربان بولغان ئايال، ئۇ، ئەسلى خوجا جاھاننىڭ خانىشى دېيىلىدۇ؛ بەزىلەر: ئىپارخان ئەسلى بۇرھانىددىننىڭ قىزى بولۇپ، تۇغۇلغان چاغدىلا ئۇنىڭ بەدىنىدە خۇش پۇراق بولغان ئىكەن دېيىشىدۇ. بۇرھانىددىن ئاكا-ئۇكا ئىككىسىنىڭ ئىسيانى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تىنجىتىلغاندىن كېيىن، ئىپارخان ئەسىرگە چۈشۈپ بېيجىڭغا ئەۋەتىلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئوردىغا كىرىپ خانىش بولۇپ قالغان، ئۇنىڭ ئائىلە، يەر-زېمىنلىرى خانىۋەيران بولۇپ كەتكەنلىكتىن كۆڭلىدە ئۆچمەنلىك ساقلاپ، ئاتا-ئانىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش خىيالىدا بولغان، ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ يەڭ ئىچىدىن ئونلاپ خەنجەر چىققان. ئۇ، ئىپپەت-نومۇسنى ساقلاپ خانغا بوي بەرمىگەن دېيىدۇ. يەنە بىر خىل ئېيتىلىشتا، ئىپارخان ئەتىۋالىق خانىش بولۇپ، 3000 خانىشنىڭ تاجىسى ئىكەن، شۇڭا باشقا خانىشلار ئۇنى كۆرەلمەي، پادىشانىڭ ئا-

نىڭغا چىقىشتۇرغان. پادىشاھنىڭ ئانىسى چىيەنلۇڭ خاننىڭ سىرتقا چىقىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئىپارخاننى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. چىيەنلۇڭ بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرتېپىپ دەرھال ئوردىغا قايتىپ كېلىپ، ئىپارخاننىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ھۆكۈرەپ يىغلاپ، كۆزى كاردىن چىققان دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەھۋالىق خانىش ئىكەنلىكى راست بولغاننىڭ سىرتىدا، قالغانلىرى يازغۇچىنىڭ خىيالى بويىچە توقۇپ چىقىلغان بولۇپ، قىلچە تارىخىي پاكىتى يوق. قېنى ئېيتايلى، ئادەم تۇغۇلۇش بىلەنلا ئۇنىڭ بەدىنىدە قانداقمۇ بىر خىل ئاجايىپ خۇش پۇراق بولسۇن؟ ئەسىرگە چۈشكەن بىر قىز ئۇتلىغان خەنجەرنى قوينىغا تىقىپ ئىنتايىن قاتتىق مۇداپىئەلەنگەن خان ئوردىسىغا قانداقمۇ كىرەلىسۇن؟ ئىپارخان خوجا جاھاننىڭ بىر جەمەت ھەمشىرىسى بولۇپ تۇرۇقلۇق قانداقمۇ ئۇنىڭ خانىشى بولۇپ قالسۇن؟ چىيەنلۇڭنىڭ ئانىسى بولغان خان ئانىغا كەلسەك، ئۇ، يۈڭچىڭ پادىشاھنىڭ ۋاپادار خوتۇنى بولۇپ، 86 يىل ئۆمۈر كۆرگەن. چىيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) ئۆلگەن. دېمەك، ئىپارخاندىن 11 يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن. روشەنكى، خان ئانا ئىپارخاننى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان دېگەن سۆزنىڭ ئۆيدۇرما ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. ھەتتا خان ئانىنىڭ ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى چىيەنلۇڭ خاننىڭ 2 - خوتۇنى بولغان ئۇلانارا 1766 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن (خانىشنى دەپنە قىلىش قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلىنمىغان) "قايتىدىن خانىمكە تىكلەنمىگەن." تا 1795 - يىلى جياچىڭ ۋەلى ئەھدە قىلىپ تىكلەنگەندە، ئاندىن ئۇنىڭ 20 يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئانىسىغا "ۋاپادار شاھبانۇ" دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، شۇنچىۋالا كۆپ غەيرى رەسمىي تارىخ، خاتىرە، رومانلاردا ئۇرغۇن ھېكايىلار توقۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىپارخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىدى شىنجاڭغا ئاپىرىپ دەپنە قىلىنغان دېگۈچىلەر بولمىغان.

3. خوجىلار قەۋرىگاھى قانداقچە ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى بولۇپ قالدى

ئوردا كىتابلىرىدا ئىپارخان يۈيلىڭدىكى خانىشلار قەۋرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان دېيىلگەن. غەيرى رەسمىي تارىخ كىتابلىرىدىمۇ ئىپارخاننىڭ جەسىدى شىنجاڭغا ئاپىرىپ دەپنە قىلىنغان دېيىلمىگەن. شۇنداق ئىكەن، قەشقەردىكى "ئىپارخان قەۋرىسى" قەيەردىن كېلىپ قالدى؟ "ئىپارخان قەۋرىسى" دېيىلگەن جاي ئەسلى خوجىلار قەۋرىگاھى. 17 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، قەشقەردە ئىسلام دىنىدىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپپاق خوجىنىڭ ئاتىسى مەخمۇت يۈسۈپ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىدى قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر جايغا دەپنە قىلىنغان، ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇمۇ شۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. ئۇلارنىڭ جەمەتىنىڭ تولىسى مۇشۇ جايغا قويۇلغان بولۇپ، دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ۋەخپە ئۆي، يەر - زېمىنلەر بارغانسېرى كۆپەيگەن. يەرلىك خەلق بۇنى "ھەزرەتمازار" دەپ ئاتىشىدۇ، بەزىلەر "ئاپپاق خوجام مازىرى" دەپمۇ ئاتىشىدۇ، بۇ ئىككى خىل ئاتاش تا ھازىرغا قەدەر داۋام قىلىپ كەلمەكتە.

مەنچىلىك قوشۇنلىرى بۇرھانىدىن ئاكا-ئۇكا ئىككىسىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ قەۋرىسىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى توغرىلىق چيەنلۇڭ خانىدىن يوليورۇق سورىغان. چيەنلۇڭنىڭ 25-يىلى (1760-يىلى) چۈشۈرگەن يارلىقتا: توپىلاڭچى خوجا جاھانلارنىڭ ئاتا-بوۋىسى يۇرت سوراپ كەلگەن، ئۇلار گۇناسىز، ھازىر ئۇيغۇرلار يۇرتى (شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى) پۈتۈنلەي تىنجىدى، ئۇلارغا دولەتنىڭ خەيرى-خاھلىقىنى تونۇتۇش ئۈچۈن، قەشقەردىكى بۇرۇنقى خوجىلارنىڭ بارلىق كونا قەۋرىلىرىگە قاراشقا ئادەم قويۇلسۇن، دەل-دەرەخلىرىنى كېسىشكە، بەزىپ قىلىشقا يول قويۇلمىسۇن، بۇزۇلغانلىرى قائىدە-نىزام بويىچە رېمونت قىلىنسۇن، ئىگىدارچىلىق قىلىشقا ئەمەلدار قويۇش كېرەك، دېيىلگەن. بۇ، خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەشقەردىكى خوجىلار قەۋرىگاھىغا دائىر ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرىلەر بولۇپ، بۇنىڭدا رەسمىي ئىسىم يېزىلماي، "كونا خوجىلار قەۋرىگاھى" دەپلا ئاتالغان.

بۇ قەۋرىگاھنىڭ قايسى ۋاقىتتا "خوجىلار قەۋرىگاھى" دەپ قىسقارتىپ ئاتالغانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس. بىراق چيەنلۇڭنىڭ 59-يىلى (1794-يىلى) يېزىلغان «قەشقەر يېڭى شەھەر» دېگەن كىتابتا "خوجىلار قەۋرىگاھى" دېگەن سۆز ئىشلىتىلگەن. بۇ كىتابتا: قەشقەر كونا شەھەر (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) نىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 10 چاقىرىمچە كېلىدىغان جايدا خوجىلار قەۋرىگاھى بار، ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلار ئالاھىدە تاۋاپ قىلىدۇ، تاۋاپ قىلىشقا بارغان ئەر-ئاياللار ئاخۇنلارغا پۇل-ئاشلىق سەدىقە قىلىدۇ، ئاخۇنلار قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ناماز ئوتەپ بولغاندىن كېيىن تارقىلىپ كېتىدۇ؛ دەرۋازا ئالدىغا بىر كول قېزىلغان، ئىبادەت قىلغۇچىلار كولگە سۇ قۇشلىرىنى قويۇپ بېرىدۇ. سىرتتىن كەلگەن كىشىلەر بۇ قۇشلارغا چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ، دېيىلگەن. ئۇ يەردىكى كولنىڭ "شەرۋەت كولى" دەپ ئاتىلىپ قېلىشى ئۇ قۇشماسلىقتىن كېلىپ چىققان. قالغان بايانلار ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يېزىلغان كىتابلاردا، مەسىلەن، شۇي سۇڭنىڭ «غەربىي رايوندىكى ئېقىن-دەريالار»، خې نىڭنىڭ «ئۇيغۇر رايونى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات» قاتارلىق ئەسەرلەردە "خوجىلار قەۋرىگاھى" دېگەن بۇ ئىسىم ئىشلىتىلگەن.

تۇڭجىڭ خاننىڭ 3-يىلى (1864-يىلى)، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان بولۇپ، فېئوداللار شەھەرلەرنى بولۇشۇۋېلىپ ئۆز ئالدىغا ھوكۇم سۈرگەن، ئۆزۈن ئوتمەيلا، ياقۇپبەگ قوقاندىكى باندىتلارنى باشلاپ شىنجاڭ رايونىغا بېسىپ كىرگەن، مانا شۇندىن باشلاپ، شىنجاڭدا 10 نەچچە يىل بولۇنۇش ۋە توپىلاڭ يۈز بەرگەن. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، خوجىلار قەۋرىگاھى توغرىسىدىكى خاتىرىلەردە ئوزگىرىش پەيدا بولغان. گۇاڭ شۈي خاننىڭ 18-يىلى (1892-يىلى) شاۋ شۇڭ يازغان «تىگىيۈەن غەربىي شىنجاڭ تەزمىسى» دېگەن كىتابنىڭ 2-جىلدىدا مۇنداق دېيىلگەن: قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى 5 چاقىرىمچە كېلىدىغان جايدا بىر قەۋرىستانلىق بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ قەۋرىستانلىق بۇرھانىدىن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مازىرى ئىكەن، بۇ مازاردا پەقەت بىرلا قۇرۇق شىپاڭ بار ئىكەن، شىپاڭنىڭ ئۈستى يۇمىلاق ھەم ئۇچلۇق ياسالغان ئىكەن، دېيىلگەن. مانا بۇ يەردە ئاشۇ خوجىلار قەۋرىگاھىنى دىمەكچى بولغانلىقى ئېنىق. شۇ كىتابنىڭ 4-جىلدىدا يەنە: "قەشقەر كو-

شەھەرنىڭ شىمال تەرىپىگە 5 چاقىرىمچە كېلىدىغان يەردە ئىپارخاننىڭ قەۋرىگاھى بار. ئۇنىڭ شەكلى 4 چاسا بولۇپ، ئۈستى يېشىل سىرلىق كاھىش بىلەن يېپىلغان، ئوتتۇرىسى بوش، ئۈستى يۇمىلاق گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان، ئىچىدە يالغۇزلا بىر قەۋرە بولۇپ، رەسىم يوق. ئۇنىڭ 4 ئەتراپى ياپ-يېشىل دەرەخلىق، سۇ باشلايدىغان كولى بار" دېيىلگەن. روشەنكى، بۇ يەردە يازغۇچى خاتالاشقان. بۇ، ئىككى قەۋرە بولماستىن، بىر قەۋرە بولۇپ، بۇ قەۋرە شەھەرنىڭ شەرقىدە ئەمەس، بەلكى شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدا. شەھەرگە 5 چاقىرىم ئەمەس، بەلكى 10 چاقىرىم كېلىدۇ.

شاۋ شۈگىنىڭ تەخەللۇسى تىڭيۈەن ئىستىقامەتچىسى بولۇپ، ئۇ مەنچىڭ قوشۇنىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىدى. تاجاۋۇزچى ياقۇپبەگنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن گۇاڭ شۈي خانىنىڭ 3-يىلى (1877-يىلى) قەشقەرگە بارغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆز يۇرتى خۇنەنگە قايتىپ كەتكەن. گۇاڭ شۈي خانىنىڭ 18-يىلى (1892-يىلى) مۇساپىر بولۇپ چاڭشادا تۇرغان. ئۇ سايىدا يېتىپ ئىچى پۇشۇپ، ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەپ جەمئى 40 نەچچە پارچە شېئىر يېزىپ چىققان. بۇنى 4 جىلد قىلىپ تۈزگەن. ئۇ ئەسلەش داۋامىدا بۇرۇنقى كۆرگەن ئىشلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئۆز خىيالى بويىچىلا "خوجىلار قەۋرىگاھى"، "ئىپارخان قەۋرىسى" دەپ يېزىپ قويغان. دېمەك، بۇ سۆز ئەڭ ئاۋال شاۋ شۈگىنىڭ ئاغزىدىن چىققان. بۇنىڭ شېئىرلىرى «لىڭجەن مەجمۇئەسى» گە كىرگۈزۈلگەن. مىڭگو يىللىرىدا يەنە «گۈەن جۆڭ مەجمۇئەسى» ۋە «مەجمۇئەلەر توپلىمىنىڭ دەسلەپكى قىسمى» غا كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بارا-بارا تارقىلىپ كەتكەن.

شۇندىن كېيىن، خوجىلار قەۋرىگاھىنى ئىپارخان قەۋرىسى دەيدىغان ئەھۋال بارغانسېرى ئومۇملىشىپ كەتكەن. 1920-يىلى شيا بىننىڭ «شىنجاڭغا ساياھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا خوجىلار قەۋرىگاھى تىلغىمۇ ئېلىنمىغان. ئۇ توغرىدىن-توغرا ئىپارخان قەۋرىگاھى ياكى ئىپارخان قەۋرىسى دەپ ئاتىغان. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى (قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، ئۈستى يۇمىلاق، ئاستى چاسا شەكلىدە، تاملىرىنىڭ ھەممىسى يېشىل رەڭلىك گۈللۈك خىش بىلەن ياسالغان...... كەڭ ھەم ھەيۋەتلىكلىكىدە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ۋاڭىنىڭ قەۋرىسىدىن بىر قانچە ھەسسە ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قانچە 10 قەۋرىلەر رەت بويىچە ئايلاندۇرۇپ تىزىلغان. بىز مازارغا قارايدىغان شەيختىن ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى قايسى دەپ سورىساق، ئۇ جاۋاپ بېرەلمىدى. ئۇ، پەقەت قەۋرىلەرنى كۆرسىتىپ چوڭلىرى ئەرلەرنىڭ قەۋرىسى، كىچىكلىرى ئاياللارنىڭ قەۋرىسى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىپارخاننىڭ ئۇرۇق-تۇققان، جەددى-جەمەتلىرىنىڭ قەۋرىلىرى دېگەننىلا ئېيتالىدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئاپتور شيا بىن بۇ قەۋرىنى ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى دەپ قارىغان، ئەمما شەيخ پەقەت بۇ قەۋرىلەرنىڭ ھەممىسى ئىپارخاننىڭ ئۇرۇق-تۇققان، جەددى-جەمەتلىرىنىڭ قەۋرىسى دېگەن، ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى قەيەردە؟ دېگەن سوئالغا جاۋاپ بېرەلمىگەن. 1945-يىلغا كەلگەندە، شۈي لىن يازغان «شىنجاڭنىڭ ئىچكى سىرى» دېگەن كىتابتا: ئىپارخان قەۋرىسىنىڭ شەيخي ئوڭ تەرەپتىكى بۇلۇڭدىكى كىچىك قەۋرە ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى دېگەن، لېكىن يەنەبە-

زى كىشىلەر ئوتتۇرىدىكى چوڭراق قەۋرە ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى دەيدۇ، دەپ يېزىلغان. دېمەك،
ئازاتلىققا يېقىن قالغاندىمۇ، شەيخ يەنىلا ئىپارخاننىڭ جەسىدى ھەقىقەتەن مۇشۇ يەرگە كۆمۈل-
گەن دېگەن قاراشتا بولغان. شۇنداق قىلىپ قەشقەردىكى خوجىلار قەۋرىگاھى ئىپارخان قەۋرى-
سى بولۇپ قالغان. بەزى كىشىلەر بۇنىڭدىن گۇمانلانسىمۇ، لېكىن قەۋرىگاھقا قويۇپ قويۇلغان
كونا ئىشتىن چىققان مەپە شەكلىدىكى تەختىراۋاننى كۆرۈپلا، جىم بولۇپ قېلىشقان.

4. قەشقەرغە ئاپىرىپ دەپنە قىلىنغان زادى كىم؟

چاتاق مانا مۇشۇ تەختىراۋان ئۈستىدە. بۇ تەختىراۋان ئادەتتىكى "جو" غا ئوخشىماي-
دۇ، بۇ خېچىر بىلەن جەسەت ساندۇغىنى توشۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ "تا-
ۋۇت مەپىسى" مۇ دېيىلىدۇ. «تىنگيۈەن. غەربىي شىنجاڭ نەزمىسى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى
شاۋ شۇڭ خوجىلار قەۋرىگاھى ئىچىگە قويۇلغان تەختىراۋاننى كۆرگەن، ئۇنىڭ ئەسلى خاتىرى-
سىدىكى سەۋەنلىكتىنمۇ قانداق، ئۇ ئىپارخان ھايات ۋاقتىدا تۇققان يوقلاش ئۈچۈن شىنجاڭغا
بارغاندا شۇ تەختىراۋانغا چۈشكەن دەپ قارىغان، بۇ شەكسىز خاتا. تېخىمۇ ئورغۇنلىغان كىشى-
لەر بۇ تەختىراۋاننى ئىپارخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىدىنى يۇرتىغا ئاپىرىشتا ئىشلەتـ-
كەن دەپ قارىشىدۇ. بۇ تەختىراۋان سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان خىلمۇ-خىل قىياسلارنىڭ ھەم-
مىسى ئاساسسىز بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ.

مەسىلە تەختىراۋاننىڭ ئۆزىدە ئەمەس، بەلكى شۇ چاغدا شىنجاڭغا يۆتكەپ كېلىنگەن كىشى-
نىڭ جەسىدى ئىكەنلىكىدە. بۇ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا تېگىشلىك مەسىلە. شيەنفېڭ خاننىڭ 7-يى-
لى (1857-يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيا قوقان خانلىقىدا قېچىپ يۈرگەن بۇرھانىددىننىڭ چەۋرىسى
ۋەلىخان قوقان خانلىقىدا يۈرگەن قاچاقلارنى باشلاپ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا بېسىپ
كىرگەن. بۇ چاغدا دۆلىتىمىزگە قارىتا غالجىرلىق بىلەن تاجاۋۇز قىلىش قارا نىيىتىدە بولۇپ
كەلگەن چار روسىيە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، پاروتچىك ۋەلىخانوۋنى سودىگەرچە ياسىتىپ
دۈرۈپ قەشقەرگە يوشۇرۇن كىرگۈزگەن. 1858-يىلى ئۇ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، بۇرھان-
دىننىڭ چەۋرىسى ۋەلىخان ئاللىقاچان شۇ جايدا تۆرۈشلۈك ھەربىي قوشۇن ۋە خەلق تەرىپى-
دىن زەربە بېرىلىپ چېكىندۈرۈلگەن. ۋەلىخانوۋ جەنۇبىي شىنجاڭدا سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەر-
بىي ئىشلار جەھەتتىكى ئاخباراتلىرىمىزنى كەڭ توپلاپ قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، 1859-يىلى
«ئالتە شەھەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان، بۇ كىتابتا يېزىلغان بىر
ئىش بىزنىڭ مۇھاكىمە قىلىۋاتقان مەسىلىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ۋەلىخانوۋ مۇنداق دەپ
يازغان: "قەشقەرلىقلەر: بېيجىڭدا ئاپپاق خوجا جەمەتىدىن بولغان، جەنۇبىي شىنجاڭنى تېچ-
لاندۇرغاندا تېرىك ئەسىرگە چۈشكەن تۆردى خوجىنىڭ ئەۋلاتلىرى بار، دېيىشىدۇ. تۆردى
خوجىغا "گۇڭ" دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن، 1856-يىلى ئۇنىڭ بىر نەۋرىسىنىڭ جەسىدىنى يۆتـ-
كەپ كېلىپ، ئاپپاق خوجا جەمەتىنىڭ قەۋرىگاھىغا دەپنە قىلىنغان. بۇ جەسەتنى يۆتكەپ
كەلگۈچى 'نايىپ' تۈركچە سۆز بىلمەيدىكەن، ئۇ، جوڭگوچە كىيىم كەيگەن ئىكەن". بۇ،
1856-يىلىدىكى ۋەقە بولۇپ، بۇ ئىش 1859-يىلى خاتىرىگە ئېلىنغان، دېمەك، ۋاقىت جە-

ھەلتە خاتا بولمىسا كېرەك. بۇنىڭدىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، شيەنفېڭ خانىنىڭ 6-يىلى بېيجىڭدىكى خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىرىنىڭ ئۆلۈكىنى قەشقەرگە ئاپىرىپ دەپنە قىلغان. لېكىن ئۇ زادى كىم؟ بۇ ھەقتە ئۇچۇق بىر نەرسە يېزىلمىغان. ئەسىرگە چۈشۈپ بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلغىنى بۇرھانىددىننىڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇخالىق، گۇڭلۇق ئۇنۋان بېرىلگىنى بولسا تۇردى. بۇ يەردە ۋېلىخانوۋ بۇ ئىككى ئادەمنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. "ئۇ" ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەنلىكتىن، "ئۇنىڭ بىر نەۋرىسى"نىڭ زادى كىم ئىكەنلىكىنى ئېنىقمۇ بىلگىلى بولمايدۇ.

بۇ مەسىلىنى بىر ئاز ئېنىقلاش ئۈچۈن، تارىخىي پاكىتلارنى ئىزھار قىلىپ ئۆتمەي بولمايدۇ.

ئابدۇخالىق تىرىك ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن، يېشى كىچىك بولغانلىقتىن ئۆلتۈرۈلمەي بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ بېرىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە قۇل قىلىپ بېرىلگەن. ئۇ، داۋگۇاڭ خانىنىڭ 3-يىلى (1823-يىلى) قۇللۇقتىن ئازات قىلىنىپ موڭغۇل ئاق تۇغ قوشۇنىغا كىرگۈزۈلگەن. 40 يىل ئۆتكەندىن كېيىن جاھانگىر خوجا قوقانلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرىش ۋەقەسى يۈز بەرگەن. داۋگۇاڭ خان ئەمىر چۈشۈرۈپ جاھانگىر خوجىنىڭ تاغىسى ئابدۇخالىق ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى، بىر نەۋرىسى، كىچىك خوتۇنى، كېلىن، قىز نەۋرىلىرىنىڭ ھەممىسىنى جەنۇپ تەرەپتىكى ئۆلكىلەرگە پالىۋەتكەن. داۋگۇاڭ خانىنىڭ 12-يىلى (1832-يىلى)، جاھانگىر خوجا ئاللىقاچان قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن ھەم تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ئابدۇخالىقنىڭ بۇ ۋەقە بىلەن چېتىشلىقى بولمىغانلىقتىن، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئائىلىدىكى ھەممە كىشىلىرىنى بېيجىڭغا يوتكەپ كېلىپ يەنە موڭغۇل ئاق تۇغ تەۋەلىكىگە كىرگۈزگەن. بۇ چاغدا ئابدۇخالىق ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى باباق بىلەن جەنۇپتا ئۆلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى بېيجىڭغا يوتكەپ ئەكىلىشكە ئىجازەت قىلىنغان. ئۇلارنىڭ گۇڭلۇق ئۇنۋانى بولمىغانلىقى ھەم مۇشۇنداق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىدىن، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇلارنى ئۆز يۇرتىغا يوتكەپ بېرىپ دەپنە قىلىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرەلمىگەن. بېيجىڭغا كوچۈپ بارغانلاردىن ھۆسەيىن بىلەن تۇردىغا ۋە تۇردىنىڭ جىيەنىگە ئوتتۇرانچى گۇڭلۇق ئۇنۋان بېرىلگەن. تۇردى چيەنلۇڭ خانىنىڭ 44-يىلى (1779-يىلى) ئۆلگەن، ئۇنىڭ بالىسى بولمىغان. بالىسى بولمىغان تۇردىنىڭ جەسىدىنى يوتكەپ ئاپىرىدىغان نەۋرە-چەۋرىلىرى نېمىش قىلسۇن؟

جەنۇبىي شىنجاڭدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردە تۇردىنىڭ جەسىدىنى، تۇردىنىڭ خوتۇنى يەنى ئىپارخانىنىڭ خەنزۇ يەڭگىسى سۇ دەيشاڭ يوتكەپ كەلگەنمىش، بۇ يالغان سۆز-چۆچەك بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى يۈز يىلدىن بۇرۇنقى رىۋايەتلەردە "ئۇنىڭ بىر نەۋرىسى" دېيىلگەن. شۇ چاغدىكى خاتىرىلەر ئەلۋەتتە راست بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇردى ئۆلۈپ ئارىدىن 77 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى يوتكەپ دەپنە قىلىش مۇمكىن بولمىسا كېرەك. چۈنكى ئۇنىڭ خوتۇنى ئۆزىنىڭ ئۆلۈشىگە ئاز قالغان چاغدا ئالغان 15 ياشلىق ياش قىز بولغان تەقدىردىمۇ، 1856-يىلغا كەلگەندە بۇ خوتۇن 92 ياشقا كىرگەن موماي بولۇپ قالىدۇ. بۇ موماي شۇ چاغدا ھاياتمۇ-يوق؟ بۇمۇ بىر گەپ. ئەگەر ھايات بولغان تەقدىردىمۇ، 10 مىڭ چاقىرىم سەپەرنى بېسىپ شىنجاڭغا قانداق بارالىسۇن؟ ئەگەر سۇ دەيشاڭ دېگەن ئايال

ھەقىقەتەن بار بولغان بولسا، ئۇ چەزمەن ئىپارخاننىڭ خەنزۇ يەڭگىسى بولسا، ئۇنداقتا سۇ دەي-
شاڭ باباقىنىڭ خوتۇنى ياكى كىچىك خوتۇنى بولغان بولىدۇ. باباقىنىڭ ئاتىسى فارسا چىيەنلۇڭ
خاننىڭ 55-يىلى (1790-يىلى) ۋاپات بولغان. ئاتىسى فارسانىڭ 3-دەرىجىلىك تەيجىلىك
ئۇنۋانىغا بالىسى باباق ۋارىسلىق قىلغان. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ھوشپىيىننىڭ ئوغلى كاشىن
خوجا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن ئۇنىڭ جىڭگو گۇڭلۇق ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلانغان. ئۇ، بۇ ئۇن-
ۋانغا 1791-يىلى ئوتتۇرانچى گۇڭلۇقتىن ئۆسكەن. بۇ جىڭگو گۇڭلۇق ئۇنۋان باباققا مىراس
قالغان. جيا چىڭ خان (1796 — 1820-يىللىرىچە) دەۋرىگە كەلگەندە، بېيجىڭدىكى 5 ئائىلىلىك
خوجىلاردىن 2 ئائىلىلىكنىڭ بالىسى يوق بولۇپ ئۇلار ئۆلۈپ تۈگىگەن. يالغۇز 3 ئائىلىلىكلا
قالغان. بۇ 3 ئائىلىلىكلەر ئىچىدە باباقىنىڭ ئۇنۋانى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ-
نىڭ سىڭلىسى مەرھۇم پادىشانىڭ ئەتىۋارلىق خانىشى بولغانلىقتىن، ئۆزىگە خاس مەرتىۋىسى ۋە
تەسىرى بار ئىدى. شۇڭا 1856-يىلى كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ دەپنە قىلىنغان جەسەت باباقىنىڭ يا-
كى ئۇنىڭ بىر نەۋرىسىنىڭ جەسىدى بولۇشى ئېھتىمال.

ئەلۋەتتە بۇمۇ بىر قىياستىنلا ئىبارەت. يۆتكەپ كېلىنگىنى زادى كىمنىڭ جەسىدى ئى-
كەنلىكى توغرىسىدا تارىخىي ئاساس بولمىغانلىقتىن، بۇنىڭغا ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. لېكىن
رۇسچە خاتىرىلەردىن قارىغاندا، ئۇ ئايال كىشىنىڭ جەسىدى بولماستىن، ئەر كىشىنىڭ جەسىدى
بولۇش كېرەك. دېمەك، بۇنىڭ ئىپارخاننىڭ جەسىدى ئەمەسلىكىدە شەك يوق.

شۇ چاغدىكى شارائىتتىن ئېيتقاندىمۇ، 10 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايدىن بىر ئۆ-
لۈكنى ئۆز يۇرتىغا يۆتكەپ ئاپىرىپ كۆمۈش ئاسان ئەمەس ئىدى. بۇ چوڭ ئەمەلدار ۋە ئى-
سىلزادىلاردىن غەيرى كىشىنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. بېيجىڭغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان "8 بەگ"
ئادەتتىكى پۇقرا ئەمەس ئىدى. ھەر يىلى شىنجاڭدىن بېيجىڭغا بارغان ۋاڭ-گۇڭ، بەگلەر ئۇ-
لار تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىناتتى. ئۇلارنىڭ قىزلىرىدىن لايىق ئىزلەپ يۇرتىغا قايتقۇچىلارمۇ بول-
غان. مەسىلەن، ھوشپىيىننىڭ قىز نەۋرىسى پەخرىنىسا قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ "شەھەرنىڭ سىر-
تىدىكى خوجىلار قەۋرىگاھىنىڭ يېنى"دا ئولتۇراقلاشقان، كېيىن ئۇ جيا چىڭ خاننىڭ 19-يى-
لى (1814-يىلى) زىياۋۇدۇنغا كىچىك خوتۇنلۇققا نىكالانغان. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى،
بۇ جەمەتلەر بېيجىڭغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتى بىلەن بولغان مۇ-
ناسىۋىتى ئۈزۈلمىگەن. جەسەتنى يۇرتىغا يۆتكەش ئىشى بىرلا قېتىم بولغان ئىشمۇ؟ بۇنىڭغا بىر
نەرسە دېيىش قىيىن. بىراق 1856-يىلدىكىدەك چوڭ ئۇقۇشماسلىق بولغان ئەمەس.

5. ئىپارخاننىڭ سۈرىتى توغرىسىدا

خوجىلار قەۋرىگاھىنى "ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى" دەپ خاتا ئاتىغانغا ئوخشاش، ئىپارخاننىڭ
رەسىمىمۇ راست ياكى يالغان ئىكەنلىكىنى ئايرىغىلى بولمايدىغان بىر مەسىلە بولۇپ كەلدى.

ئىپارخاننىڭ بىر سىزما رەسىمى بولغان، بۇنىسى شەكسىز. چىيەنلۇڭ خان ئىپارخان ئۆ-
لۈپ 3 يىلدىن كېيىن، ئاخىرقى بىر قېتىم ئىپارخان ھايات ۋاقتىدا ئولتۇرغان تولۇنتاي راۋى-
قىغا بېغىشلاپ يازغان شېئىرىدا: "كورۈپ ئۇنىڭ ھۆسنى-جامال سۈرىتىنى، بولدۇم گويا كور-

گەندەك ئۇنىڭ نەسلى قالمىدى» دېگەن. ھازىر تارقىلىپ يۈرگەن ئىپارخاننىڭ رەسىمى ئەنە شۇ سىزما رەسىمنى تەقلىد قىلىپ قايتا ئىشلەنگەن رەسىممۇ ـ ئەمەسمۇ؟ گەپ ئەنە شۇيەردە. ھازىرغىچە تارقىتىلىپ كەلگەن ئىپارخاننىڭ رەسىمى دېيىلگەن رەسىملەردىن كىتاپلاردا كۆرۈلگىنى 3 پارچە بولۇپ، ئۇنىڭ 2 پارچىسى ماي بوياق رەسىم. بۇنىڭ بىرى ياۋروپاچە دوبۇلغا ۋە ساۋۇت كەيگەن ھەربىچە يېرىم بەدەنلىك رەسىم. يەنە بىرى ئۇزۇن كوينەك كىيىپ، مىللىچە ياسىنىپ چۈشكەن پۈتۈن رەسىم. بۇ ئىككى پارچە رەسىمنى كىمنىڭ سىزغانلىقى ۋە كىمنىڭ رەسمى ئىكەنلىكى يېزىلمىغان. جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭ ھەممىسى بۇ رەسىمدىن گۇمانلىنىدۇ. ياپونىيىلىك شىنيەن گەنجۇ: بۇ رەسىم ئىپارخاننىڭ رەسىممۇ ـ ئەمەسمۇ؟ بۇنى تولۇق بىلگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن بۇنى چيەنلۇڭ خان ۋاقتىدا ئىچكى ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان چەتئەللىك رەسسام رومىيرانت دېگەن كىشى سىزغان، دەيدۇ. ئەگەر رومىيرانت سىزغان بولسا، بۇنىڭدا گۇمان بار دەپ قارايدۇ. مېڭ سېنمۇ ھەربىي كىيىم كىيىپ چۈشكەن رەسىم توغرىلىق يازغان ئىزاھاتىدا، ئوردا كىتاپ خاتىرىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، ئىشىنىشكە بولىدىغان يېرى ناھايىتى ئاز دەپ قارىغان. فرانسىيىلىك فوۋل فىئىلليوت ھەربىي كىيىم كىيىپ چۈشكەن رەسىمنى ئىتالىيىلىك رەسسام رومىيرانت سىزغان، ئۇ تاماشا ئوردىسىدا سىزغان دەيدۇ. تاماشا ئوردىسىدا سىزغان بولسا، ئۇ خالىغانچە سىزىلغان ئەرسە بولۇپ، ئۇنى ئىپارخاننىڭ رەسىمى دەپ مۇقىملاشتۇرۇش ناھايىتى قىيىن. رومىيرانت 1766 ـ يىلى بېيجىڭدا ئۆلگەن. ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرى «گۈچاۋيۈەن رەسىملەر توپلىمى» ۋە «شىچۇن باۋجى» دېگەن كىتاپلارغا كىرگۈزۈلگەن، ئۇ ئاخىرقى ئومرىدە شىنجاڭغا دائىر تېمىلاردىمۇ رەسىم سىزغان. لېكىن ئىپارخاننىڭ رەسمىنى سىزغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە يوق. مۇندىن باشقا ھەربىچە ۋە مىللىچە كىيىنگەن رەسىملەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ چىرايىدىن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆرۈنمەيدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى پارچە سىزما رەسىم ئىپارخاننىڭ رەسىمى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش ھەقىقەتەن قىيىن.

يەنە بىر پارچىسى بىر ساياھەتچى تەرىپىدىن يۈيلىنىڭ قەۋرىستانلىقىدا تارتىلغان بولۇپ، مېڭ سېنغا يادىكار قىلىپ ئەۋەتىلگەن. بۇ سۈرەت «ئىپارخان توغرىسىدىكى دېلىللار» دېگەن كىتاپقا بېسىلغان. بۇنىڭ ئىپارخاننىڭ سۈرىتى ئىكەنلىكى توغرىسىدا مېڭ سېنمۇ كېسىپ بىرنەرسە دېيەلمىگەن.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 3 خىل رەسىمنى يەنىمۇ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. مۇندىن باشقا يەنە بىر ئۇيغۇر مويسىپىت كىشى بېيجىڭدا ئىپارخاننىڭ بىر پارچە ماي بوياق بىلەن سىزىلغان رەسىمنى كۆرگەن. بۇ رەسىمدىكى كىشىنىڭ چىرايى ئۇيغۇرلارغا ئوخشايدۇ دېگەن. بۇ رەسىم چيەنلۇڭ خاننىڭ شېئىرىدا تەسۋىرلەنگەن ھېلىقى رەسىممىكىن تاڭ؟ ئەگەر ئۇ كىشىنىڭ ئېيتقىنى راست بولىدىغان بولسا، ئىپارخاننىڭ رەسىمى توغرىسىدىكى گۇمان چوقۇم ئايدىڭلىشىدۇ.

خاتىمە

1. ئىپارخان بولگۇنچىلىككە قارشى تۇرغان باشقا بىر خوجا جەمەتىدىن بولۇپ، ئاتا ـ ئاكىلىرى بىلەن بىللە بېيجىڭغا بېرىپ ئوردىغا كىرىپ خانىش بولغان.

2. ئىپارخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن يۈيلىگەندىكى خانىشلار قەۋرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان. قەشقەردە ئىپارخاننىڭ قەۋرىسى يوق.

3. قەشقەردىكى «خوجىلار قەۋرىگاھى»نى ئىپارخان قەۋرىسى دېيىش پۈتۈنلەي ئۇقۇشماسلىقتىن كېلىپ چىققان. «خوجىلار قەۋرىگاھى» دىگەن بۇرۇنقى ئىسمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك.

4. تەكشۈرۈپ ئەمەلىلەشتۈرۈلمىگەن رەسمىنى ئىپارخاننىڭ رەسمى دېيىش مۇۋاپىق ئەمەس. ئۇنى ئاپارات بىلەن قايتا تارتىپ قەشقەردىكى خوجىلار قەۋرىگاھىغا قويۇشمۇ ئۇقۇشماسلىقتىن بولغان ئىش. يۇقۇرىدىكى ئىككى خىل ئۇقۇشماسلىقنى تۈزىتىش كېرەك.

ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ نەسەپ شەجەرىسى ھەققىدە تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن.

ئابدۇقادىر
جياڭ گۇاڭيۈەن تەرجىمىسى

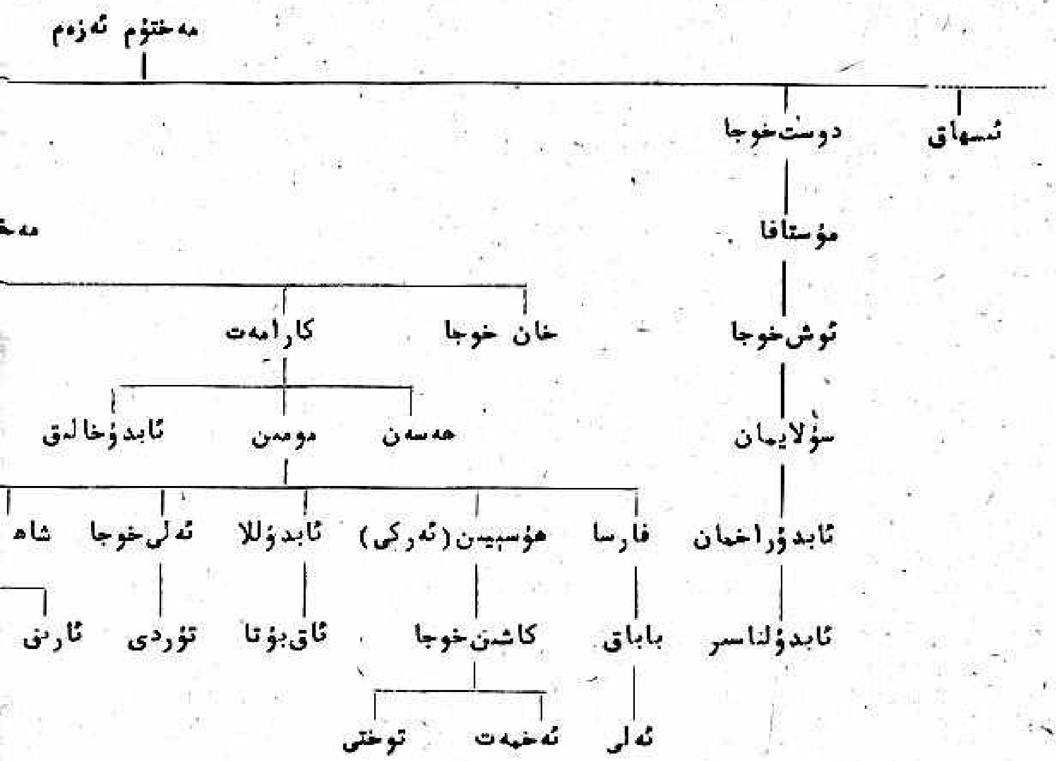
مەختۇم ئەزەم
ئىسھاق
دوستخوجا
مۇستافا
ئوشخوجا
سۇلايمان
ئابدۇراخمان
ئابدۇلناسىر
مەخ
خان خوجا
كارامەت
ھەسەن
مومىن
ئابدۇخالىق
فارسا
ھۈسەيىن (ئەركى)
ئابدۇللا
ئەلىخوجا
شاھ
باباق
كاشىن خوجا
ئاقبۇتا
تۇردى
ئارنى
ئەلى
ئەخمەت
توختى

قوشۇمچە: ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئەۋلاتلىرى

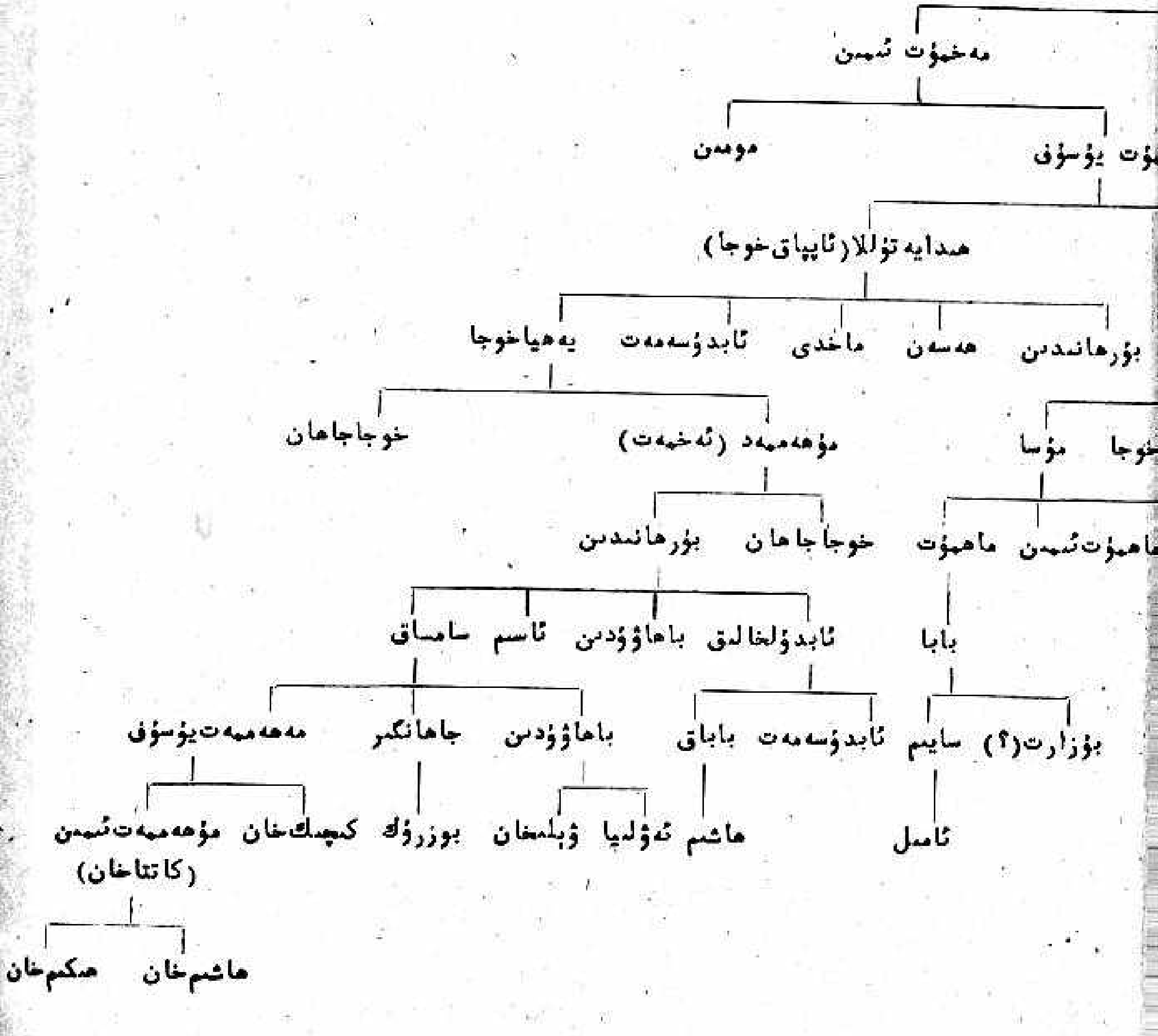

قوشۇمچە: ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئەۋلادلىرى

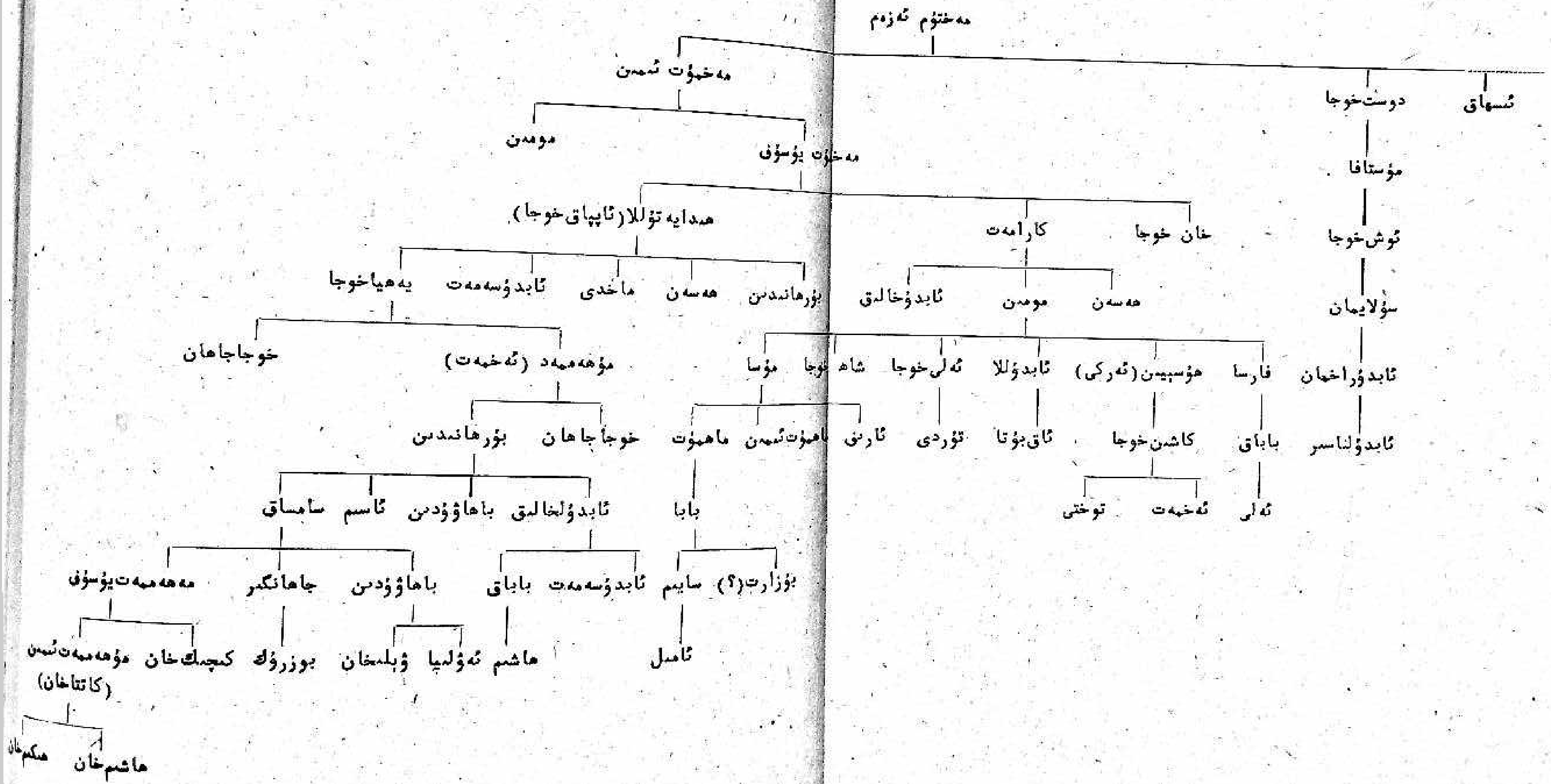

قوشۇمچە: ئاقتاغلىق خوجىلار نىڭ ئەۋلادلىرى

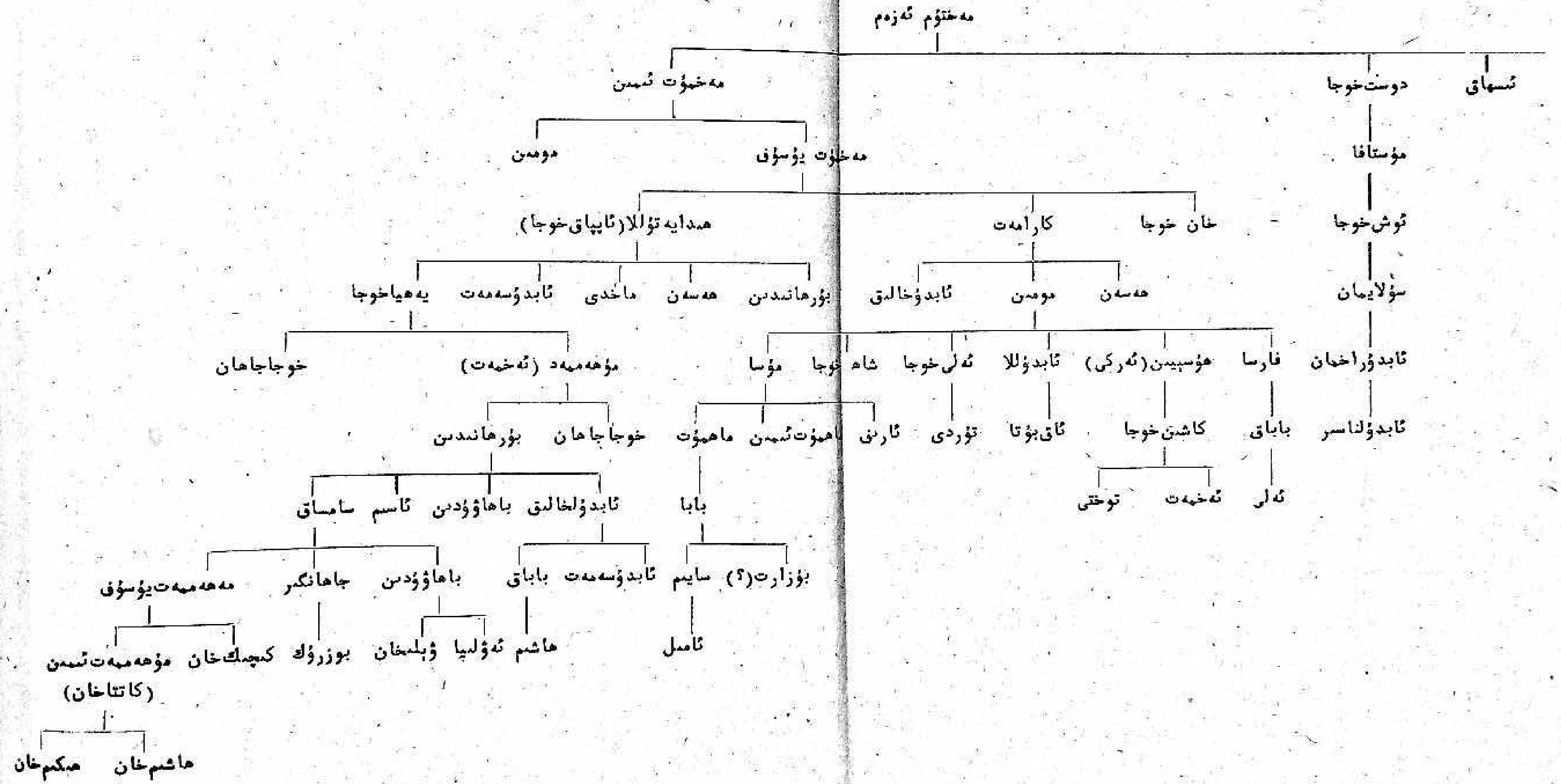

شىنجاڭنىڭ تارىخ تەتقىقاتىنى ئەسلەش ۋە ئۇنىڭغا نەزەر سېلىش

ۋاڭ جىجۈلەي

"4 كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار قىلىنغاندىن بۇيان، تارىخشۇناسلىق ساھەسى ئومۇمىيۈزلۈك شات - خۇراملىققا چۆمدى، ئۇزاق مۇددەتلىك ئەنئەنىگە ئىگە ئىلمىمىزنىڭ تارىخشۇناسلىقى دەپسەندە قىلىنىش، بوزغۇنچىلىققا ئۇچراش، بۇرمىلىنىش ۋە نەزەربەنت قىلىنىشتىن ئىبارەت ئاپەتتىن قۇتۇلۇپ، يېڭى ھاياتقا ئېرىشكەنلىكىنى خۇشاللىق بىلەن تەبرىكلىمەكتىمىز. يولداش خۇاگوفېڭ باشچىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پۈتۈن مەملىكىتىمىز خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، يېڭى ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلانغان چوڭ ياخشى ۋەزىيەتتە، تارىخشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ھەممە خادىملار ۋەتىنىمىزنىڭ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشى ئۈچۈن نىمىلەرنى ئىشلىشىمىز كېرەك دېگەن مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرماقتىمىز.

بىز شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتىمىز، شۇڭا بىز ئاساسەن، شىنجاڭ رايونى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك. 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، بۇ جەھەتتە بەزى خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن بولساقمۇ، لېكىن بىزنىڭ بۇ پەننىڭ ئەھمىيىتىگە ۋە ئۇنىڭ جۇڭگو تارىخشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنى ھەم سىياسىي جەھەتتە ئوينايدىغان رولىغا بولغان تونۇشىمىز بەكمۇ يېتەرسىز بولۇپ كەلدى. قىسقىسى، بىزنىڭ خىزمىتىمىز ناھايىتى ئارقىدا قالدى، نەتىجىلىرىمىز ئانچە چوڭ بولمىدى. بىز ئارقىدا قالغانلىقىمىزنى ئېتىراپ قىلىشىمىز، تېزدىن قوغلاپ يېتىشىۋېلىشىمىز، ۋەتەنگە، خەلققە، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا تۆھپە قوشۇش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

ئىلىم - پەن نۇقتىنەزىرىدىن قارىغاندا، شىنجاڭ توغرىسىدىكى تەتقىقات جۇڭگو تارىخى ۋە جۇڭگو تارىخشۇناسلىق تارىخىغا ئوخشاشلا ئۇزاق تارىخقا ئىگە. چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىنىڭ غەربىي رايونلار توغرىسىدىكى بايانلىرى ھەققىدە ۋاقىتىنچە ئېغىز ئاچماي تۇرايلى، ئېلىمىزنىڭ تۇنجى ئومۇمىي تارىخىنىڭ ئاپتورى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ تارىخشۇناس سىماچيەن ئۆزىنىڭ دەۋر بۆلگۈچ ئەسىرى «تارىخنامە»دە بىر پارچە «فەرغانە تەزكىرىسى»نى يېزىپ قالدۇرغان. بۇنىڭدا جاڭچيەننىڭ غەربىي رايونغا كېلىپ قايتقاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىغا سۇنغان دوكلادى يېزىلغان، شۇنداقلا شۇ چاغدا بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونى ۋە ئۇنىڭغا خوشنا بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران قاتارلىق جايلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى، مىللەتلەرنىڭ تارقىلىشى، ئىقتىسادىي ۋە مە-

دىنىيەت ئەھۋاللىرى ھەمدە خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بايان قىلىنغان. بۇ، پادىشا خەنۋۇدىنىڭ چەت دۆلەتلەرنىڭ غەيرى ئەھۋاللىرىدىن خەۋەردار بولۇش ئارزۇسىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ غەربىي رايوننىڭ ئەھۋالىنى ئىگەللەش، غەربىي رايونلارغا قارىتا سىياسەت بەلگىلەشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئىدى. جاڭ چيەننىڭ دوكلادى ۋە سىماچيەن تۈزگەن تەزكىرە شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ بالدۇر رەتلەپ چىقىپ، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مۇكەممەل ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، «فەرغانە تەزكىرىسى»نى جۇڭگو تارىخشۇناسلىق تارىخىدىكى تۇنجى غەربىي رايون تەزكىرىسى دېيىشكە بولىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخشۇناس بەنگۇ ئۆزىنىڭ «خەن سۇلالىسى تارىخى»دا تۇنجى قېتىم «غەربىي رايون تەزكىرىسى»نى يېزىپ چىققان. بۇ تەزكىرە جاڭ چيەننىڭ ماتېرىياللىرىنى ئاساس قىلىپ، شۇنىڭدەك خەنۋۇدىنىڭ تەيچۇ دەۋرىدىن كېيىن، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ غەربىي رايونلارنى چۈشىنىشىگە ھەمدە ئۇنىڭ ئىنىسى بەنچاۋنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇز بەگلىرىنىڭ دوكلاتلىرىغا ئاساسەن، "ئۆتكەن ئىشلار ھەققىدە ئەسلىمىلەر قالدۇرۇپ، كۆرگەن - بىلگەن ئىشلار توغرىسىدا كىتاب يېزىش" يۈزىسىدىن يېزىپ چىقىلغان. بۇ كىتاب مەزمۇن جەھەتتە، «تارىخنامە. فەرغانە تەزكىرىسى»گە قارىغاندا خېلى ئىلگىرىلىگەن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يېزىش ئۇسۇلى جەھەتتىمۇ رايونلار، دۆلەتلەر بويىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا بايان قىلىنغان، مەسىلەن، بۇنىڭدا يوللار، ئاھالىلار، ئەسكىرىي كۈچلەر، ماددىي بايلىقلار، سىياسىي تۈزۈملەر، سۇلالىلەر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلىنىشكە تېگىشلىك بولغان ھەققىي ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بىر قاراپلا چۈشەنگىلى بولىدۇ، دېمەك، كېيىنكى ئەۋلات ئوردا تارىخچىلىرىنىڭ «غەربىي رايون تەزكىرىسى»نى تۈزۈش ئۈچۈن ئۈلگە تىكلەپ بەرگەن. شۇنداقلا بۇ بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزنىڭ مۇھىم ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» ئىلمىمىزنىڭ تارىخ كىتابلىرى ئۈچۈن نەمۇنە يارىتىپ بەردى. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، تارىختا ئۆتكەن سۇلالە ئەمەلدارلىرى ۋە شەخسلەر يازغان تارىخلار، ئاساسەن، رەسمىي تارىخ دەپ ئاتالغان 24 تارىخ («تارىخنامە» ۋە «خەن سۇلالىسى تارىخى»نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، بۇ تارىخلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك «غەربىي رايون تەزكىرىسى» بار. بۇلار ئوخشاشلا پادىشا، ۋەزىر ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن قامۇس خىلىدىكى ئەسەرلەردۇر، مەسىلەن، «تەيپىڭ شاھى ئوقۇيدىغان كىتاب»، «پادىشا كىتابخانىسى»، تارىختا ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ «خاتىرىسى»، «ۋېنتوڭ تەفسىراتى»، «قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان كىتابلار مەجمۇئەسى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە، مۇستەسناسىز ھالدا، «غەربىي رايون» توغرىسىدىكى مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، پادىشا ياكى شەخسلەرنىڭ باش تەھرىرلىگىدە، «غەربىي رايون تەفسىراتى»، «شىنجاڭ ھەققىدە چۈشەنچە»،

«غەربىي چېگرىدىكى ئومۇمى ئىشلار ھەققىدە بايان»، «جەنۇبىي شىنجاڭ تەفسىراتى» قاتار-
لىق شىنجاڭ توغرىسىدا مەخسۇس توختالغان كىتابلار بارلىققا كەلدى. شىنجاڭ توغرىسىدىكى
تەتقىقات ئىلمىمىزنىڭ تارىخشۇناسلىق تارىخىدا نېمە ئۈچۈن شۇنچىۋالا ئۇزاق داۋام قىلىپ
ھەم كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ كەلدى؟ بۇنى بىر ئېغىز سۆز بىلەن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن،
ئۇ بولىمۇ تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمرانلار ئۇنىڭغا مۇھتاج، خەلق ئۇنىڭغا مۇھتاج، ۋەتىنىمىز
ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۇنىڭغا مۇھتاج.

بىز جۇڭگولۇقلار ئەزەلدىنلا تارىخنى تەتقىق قىلىپ ئادەتلەنگەن. تارىختا
مەيلى قايسى بىر سۇلالىنىڭ فېئودال پادىشالىرى، لەشكەر بېشى، ۋەزىرلىرى بولسۇن، ئۇلار
غەربىي رايون مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەندە ۋە ئۇنى ھەل قىلغاندا، ھامان غەربىي رايونغا
مۇناسىۋەتلىك ئارخىپ ھۆججەت ۋە بۇرۇنقى سۇلالىلار تارىخنامىلىرىنىڭ غەربىي رايون ھەق-
قىدە يېزىلغان خاتىرىلىرىنى كۆرۈپ چىقاتتى. ئۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، شىن-
جاڭ رايونى جۇڭگونىڭ زېمىنى قىلىپ ئېنىق بەلگىلەنگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتنى چۈشەن-
گەچكە، بارلىق كۈچى بىلەن جۇڭگونىڭ بۇ بىر قىسىم زېمىنىنى قوغداپ كەلگەن ئىدى. ھەر
مىللەت خەلق ئاممىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېخىمۇ شۇنداق بولۇپ كەلگەن ئىدى. پېشقە-
دەملەردىن ئېغىز ئاچماي، مەن ئۆزەمنى مىسالغا ئالسام، باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقىنىمدا،
تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكىدە جاڭچيەننىڭ غەربىي رايونغا بارغانلىقى ۋە بەنچاۋنىڭ قە-
لەمنى تاشلاپ، ئەلەمنى تۇتقانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايىنى ئاڭلىغان ئىدىم. ئۇ زامانلاردا
ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ بۇ ئىككى قەھرىماننى ۋە شىنجاڭنىڭ قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ زېمىنى
ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتنى بىلەتتى. قارىماققا بۇ بىر تارىخىي ساۋاتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما بۇ تارى-
خىي ساۋات بىز جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى يېتىشتۈردى. بىز بۇ نۇقتىدىن تارىختا ئۆت-
كەن تارىخشۇناسلارنىڭ شىنجاڭغا ئائىت ساۋاتلارنى يىغىشقا، توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، دۆ-
لەتكە، مىللەتكە پايدا يەتكۈزگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ ساۋاتلار تېخى بەكمۇ تولۇقسىز،
پارچە - پۇرات بولۇپ، بەزى تارىخنامىلاردا پەقەت بۇرۇنقى كىشىلەر يېزىپ قالدۇرغانلىرى
ئەپلەپ - سەپلەپ كۆچۈرۈپلا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋالقى «غەربىي رايون تەزكىرىسى»-
دىمۇ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى رايونلارنىڭ بۆلۈنۈشى ئېنىق يېزىلمىغان، مەسىلەن، بە-
زىلىرىدە ھازىرقى ئىران، ئەرەب قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ «غەربىي رايون تەزكىرىسى»گە
كىرگۈزۈپ قويۇلغان. بۇلارنى غەربىي رايون توغرىسىدىكى ھەقىقىي بىر ئىلىم دەپ ھېساپ-
لاشقا بولمايدۇ.

ئىلمىمىزنىڭ چېگرا رايون تارىخى ۋە جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىش بولسا، 19 - ئە-
سىردىن كېيىن تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان ئىدى. ئەگەر شىنجاڭنىڭ يەرلىك تەزكىرىسىنى تۈ-
زۈشكە قاتناشقان ئالىملارنى ھېساپقا ئالمىغاندا، «غەربىي رايون سۇ يوللىرى خاتىرىسى»
نىڭ ئاپتورى شۈي سۇڭنى بۇرۇنقى كىشىلەردىن ئېشىپ چۈشكەن ئىجادكار دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ-
نىڭ تۆھپىسى — ئۆزى بىۋاستە تەكشۈرگەن بىلىملەرنى تولۇقلاش ئارقىلىق ھۆججەتلەرنى تۈ-
زۈپ خاتىرىلىگەنلىكىدە ھەمدە كونا تارىخلارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق جۇغراپىيىلىك تەرەققى-

ياتجەريانىنى شەرھلىگەنلىكىدە بولۇپ، ئۇنىڭ بىزنىڭشىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا بولغان پايدىسى ناھايىتى زور.

داۋگۇاڭ ۋە شيەنفېڭلاردىن كېيىن، شىنجاڭتوغرىسىدىكى تەتقىقات، ئاساسەن، چاررۇسىيە قاتارلىق جاھانگىرلارنىڭ ئېلىمىزنىڭغەربىي شىمال چېگرا رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان. ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا باتۇرانە قارشىلىق كۆرسەتكەن مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر لىن زېشۈي شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنىپ، بىر نەچچە يىل تۇرغاندىن كېيىن، جۇڭگوغا ئاساسىي تەھدىت چاررۇسىيەدىن كېلىدىغانلىقىنى بايقىغان. «دېڭىز قىرغاقلىرىدا مالىمانچىلىق يۈز بەرسە، ئۇ چاغدا ئېنگلىزلاردىن ئەندىشە قىلالايتتۇق. لىن زېشۈي بولسا، "رۇسلار جۇڭگوغا بالايى - ئاپەت كەلتۈرىدۇ" دېگەن ئىدى. كېيىنكى ئەمەلىيەت ئۇنىڭسۆزىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.» («چىڭ سۇلالىسى تارىخى. لىن زېشۈي تەزكىرىسى») بۇ كۆز قاراش بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا توغرا بولۇپ چىقتى.

چاررۇسىيە جاھانگىرلىكى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىنى پەيدىن - پەي يۇتۇۋېلىۋاتقان ئېغىر ۋەزىيەتتە، ئېلىمىز زىيالىيلىرى چېگرا رايون مەسىلىسىنىڭ مۇھىملىقىنى ۋە غەربىي شىمالنىڭ تارىخى، جۇغراپىيەسىنى ھەققىي تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. شۇ زاماندىكى ئادەت يەنىلا ئەڭ ئاۋال تارىخىي خاتىرىلەردىن دەلىل تېپىش ئىدى. يەنە كېلىپ تارىختىكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ يەر - زېمىنلىرى ئەڭ كەڭ بولغاچقا، خاتىرىلەردە غەربىي شىمالدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە چېتىشلىق بولغانلىرى بىر قەدەر كۆپ بولغاچقا، شۇ زاماندىكى غەربىي شىمالنىڭ تارىخ ۋە جۇغراپىيەسىگە دائىر بىلىملەر موڭغۇل ۋە يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخىغا دائىر تەتقىقات بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى. بۇ ساھەدە بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەردىن جاڭمۇنىڭ «موڭغۇللارنىڭ كۆچمە - چارۋىچىلىق خاتىرىسى»، ۋېي يۈەننىڭ «دېڭىز بويلىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ تەزكىرىسى»، خې چيۇتاۋنىڭ «شىمالىي رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى باشقۇرۇش ھەققىدە»، لى ۋېنتيەننىڭ «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخىغا ئىزاھات»، خوڭجۈننىڭ «يۈەن سۇلالىسى تارىخىنىڭ تەرجىمىسىگە بېرىلگەن قوشۇمچە ھوججەت» قاتارلىق ئەسەرلەر، شۇنىڭدەك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن تۇجى، كې شاۋۋېن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرى بار. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدىن كېيىنكى ئاپتورلارنىڭ بۇرۇنقى كىشىلەردىن ئېشىپ كەتكەن جايلىرى شۇ يەردىكى: ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭەيگەن بولۇپ، چەتئەللىكلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولغاچقا، بۇ چاغدا كىشىلەر ئۆز دۆلىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەللەرنى تەتقىق قىلىشقىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. بۇ، چېگرا رايوننىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيەسىنى تەتقىق قىلىشتا، شۈبھىسىزكى، كەم بولسا بولمايدۇ. مەسىلەن، ۋېي يۈەننىڭ «دېڭىز بويلىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ تەزكىرىسى» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن «يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا غەربىي شىمالدىكى چېگرا رايونلارنىڭ يەر - زېمىن ئۆزگىرىش خەرىتىسى»، «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايوننى بويسۇندۇرۇش ھەققىدىكى تەكشۈرۈش» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش بىلەن مۇنا-

سۈەتلىك، ئۇندىن باشقا، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كېلىش مەنبەسى كېڭەيگەن. بەزى ئاپتورلار مەسىلەن، خۇلۇگجۇن تاشقى ئىشلار ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكتىن، ئۇ تەرجىمان ئارقىلىق چەت ئەللەردىكى ئەسەرلەرنى كۆرۈش ۋە چەتئەل يېزىقىغا تەرجىمە قىلىنغان پارىسچە، ئەرەبچە، تۈركچە يېزىقلاردىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن، يەنە كېلىپ، بۇرۇنقى كىشىلەر كۆرۈپ باقمىغان تېخىمۇ توغرا سىزىلغان خەرىتىلەرنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شۇڭا ئۇ، ئومۇمى ۋەزىيەتنى چۈشىنىش، تارىخىي پاكىتلارنى تولۇقلاش، جاي ئىسىملىرىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاش، ھەقىقىلىرى بىلەن ساختىلىرىنى پەرق ئېتىش قاتارلىق جەھەتلەردە بۇرۇنقى كىشىلەردىن خېلىلا ئېشىپ چۈشكەن.

ۋاھالەنكى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي شىمالنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار بەزى جەھەتلەردىن يەنىلا چەكلىمىگە ئۇچرىغاچقا، تېخىمۇ قانائەتلىنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشەلمىدى. بۇ خىلدىكى چەكلىمىلەر شۇكى: ئۇلارنىڭ تەتقىقات ئۇسۇللىرى ئاۋالقى كونا ئۇسۇل بولۇپ، بۇرۇنقى كىشىلەرگە ئوخشاشلا، ئۇلارمۇ ئاساسەن تارىخىي ماتېرىياللارنى قېزىپ سېلىشتۇرۇش ۋە يەر - جاي ئىسىملىرىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاش بىلەن شۇغۇللاندى. نۇرغۇن كىشىلەر شىنجاڭغا كەلمىگەن، يەنە كېلىپ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى بىلمەيدۇ، شىنجاڭلىقلار بولسا، قەدىمقى يەر ئىسىملىرىنى بىر قاراپلا چۈشىنەلەيدۇ، يۇقۇرقىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، كوپ مىقداردا قەلەم ۋە سىيا سەرپ قىلىش ئارقىلىق تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ، ھەتتا تەكشۈرۈپ ئىسپاتلانغانلىرىنىڭ كوپ قىسمى يەنىلا مۇھىم نۇقتىلىرىنى ئىگىلىيەلمىگەن بولىدۇ. ئۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بەرمىگەن، شۇڭا بۇ خىل يېزىقتىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە ھەر قايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشقىمۇ ئەھمىيەت بەرمىگەن. ئۇلار شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەرنى يېزىشتا، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارنى كۆپرەك ئىگىلىگەنلىرى تەپسىلىي سۆزلىگەن، ئەكسىچە بولغاندا قىسقارتىۋەتكەن، ھەتتا خاتا قىلىپ قويغان. ئۇلار شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى تارىخىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ باققانمۇ ئەمەس. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي شىمالنىڭ تارىخ — جۇغراپىيە ئىلمىنى يەنىلا شىنجاڭ تارىخى ئۈستىدىكى ئىلمىي تەتقىقات دەپ ھېسابلاشقا بولمايدۇ. ئۇلار توپلىغان ماتېرىياللارمۇ تولۇق ئەمەس.

غەربىي شىمالنىڭ تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ شىنجاڭ تارىخشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنى، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى جەھەتتىن ھەمدە يۇقۇرىدا ئېيتىلغان بىر قانچە تەرەپلەردىن كونا تارىخشۇناسلىقتا قىلىنغان بوسۇپ ئۆتۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق بوسۇپ ئۆتۈش بۈگۈنكى كۈندە يەنىلا تولۇق بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ زامانلاردا ھەقىقەتەن قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. بىز ئالدىنقى كىشىلەرنىڭ نەتىجىلىرىنى ۋە شىنجاڭ توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى يەكۈنلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭغا مەلۇم ئورۇن بېرىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە.

چار روسىيە ۋە غەربىي ياۋروپادىكى يېقىنقى زامان ئالىملىرىنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى تەتقىقاتىدىن بىزنىڭ ئۆلگە ئېلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان نۇرغۇن جايلىرى بار (ھەجمى چەكلىك بولغاچقا، بۇ ماقالىدا ئۇنىڭ بارلىق نەتىجىلىرىنى تەپسىلى بايان قىلىشقا ئىمكان بولمىدى).

19 - ئەسىردىن كېيىن، چار روسىيە سىبىرىيىنى يۇتۇۋېلىش ئاساسىدا، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ قازاقىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ، 60 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئۇنى تامامەن ئىشغال قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن چار روسىيە ئۆزىنىڭ شەرققە تاجاۋۇز قىلىش نەزەرىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. شۇنداقلا ئۆزىنىڭ شەرقشۇناسلىقىغا دائىر بىر مۇنچە پايدىلىق شەرت - شارائىتلارغا ئېرىشتى. تۈرك، موڭغۇل، پارس تىللىرىدا سۆزلەيدىغان نۇرغۇن مىللەتلەر رۇسلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، روسىيىلىكلەرنىڭ بۇ مىللەتلەرنىڭ تىلى، تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مىللەتلەرنىڭ زىيالىيلىرىمۇ روسىيىگە بېرىپ تەربىيە ئالغانلىقى ئۈچۈن، بۇلار چار روسىيىنىڭ ئىلىم - ئەھلىلىرى ساھەسىگە قوبۇل قىلىندى. يۈز يىل داۋامىدا، چار روسىيىدە رادلوپ، ۋېسىلوۋىسكىي، رۇسون، مىلئورانسكىي، بارتولد، مالوپ قاتارلىق پارس، ئەرەب ۋە تۈرك تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان ئالىملار مەيدانغا چىقتى. سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىكى چار روسىيىنىڭ شەرقشۇناسلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ھەر قايسى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر ۋە ئۆزىگە خوشنا بولغان شىنجاڭ، ئافغانىستان، ئىران ۋە غەربىي ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئەللەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنى كۈچەيتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، ئىچكى جەھەتتە رۇسلاردىن غەيرى مىللەتلەرگە بولغان ھوكۇمرانلىقىنى كۈچەيتىش، سىرتقا قارىتا ئاغدۇرمىچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، جەنۇپ بىلەن شەرققە تاجاۋۇز قىلىش ئېھتىياجىنى قامداشتىن ئىبارەت. بىزنىڭ تارىخنى تەتقىق قىلىشتىكى مەقسىتىمىز ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. لېكىن، بىزنىڭ شىنجاڭدىمۇ ئوخشاشلا يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان پارس، ئەرەب، تۈرك ۋە موڭغۇللارنى تەتقىق قىلىشقا بولىدىغان شەرت - شارائىتلىرىمىز بار، شۇنداقلا مۇنەۋۋەر، ئۇزاق تارىخقا ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە ئاز سانلىق مىللەتلىرىمىز بار. بىز بۇ پايدىلىق شەرت - شارائىتلاردىن پايدىلىنالىدۇقمۇ - يوق؟ ئازاتلىقتىن ئىلگىرى، چىڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى مىنگوغا قەدەر بولغان فېئودال ئوردىدىكى تارىخشۇناسلىرى بۇ نۇقتىغا ئەھمىيەت بەرمىگەن، بۇ ئاجىز بۇرژۇئازىيىنىڭ بۇنى ئورۇنلىيالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مېنىڭ قارىشىمچە، ھازىرغا كەلگىچە بىزنىڭ تارىختا شىنجاڭ بىلەن زىچ ئالاقىدار بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننى تەتقىق قىلىشىمىز يېتەرسىز بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا ئۆزىمىزنىڭ قېرىنداش مىللەتلىرىمىزنىڭ تارىخنى ۋە شىنجاڭ تارىخنى تەتقىق قىلىشىمىزمۇ ئىنتايىن يېتەرسىز بولۇپ كەلدى. بۇ ھال ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ تۇتقان ئورنىغا مۇناسىپ كېلەمدۇ؟ ھازىر سوۋېت سوتسىيال - جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق، ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرى قەدەممۇ - قەدەم يېقىنلىشىۋاتقان ۋە بارغانسېرى ئالجىرلىشىۋاتقان ئېغىر ۋەزىيەتتە، شىنجاڭنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلىش خىزمىتىدىكى بۇنداق ئاجىز ھالەتكە يول قويغىلى بولامدۇ؟

غەربىي ياۋروپادىكى ئالىملارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخولوگىيىسى جەھەتتىكى نەتىجىلىرى غەربىي رايون ئىلمىنىڭ قىياپىتىگە يېڭى بىر تۈس كىرگۈزدى. ۋاڭ گوۋېي: يېڭى كەشپىيات يېڭى ئىلىمنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، جۇڭگونىڭ كىتاۋىي بىلىملىرى كۆپ ھاللاردا يەر ئاستىدىكى بىلىمگە تايىنىدۇ، دەپ قارايدۇ. مۇشۇ ئەسىردىن بۇيان، ئەنگلىيىلىك ستەيىن، فرانسىيىلىك پېللىيوت، گېرمانىيىلىك لىكاك، ياپونىيىلىك ئوتانى قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن ئىلىمىزنىڭ دۇنخۇاڭ، تۇرپان، خوتەن ھەمدە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا ئارخولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇلار تاپقان يادىكارلىقلار: دۇنخۇاڭ قەلئەسىدىكى ۋە غەربىي رايوننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تارشا پۈتۈكلەر، دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيدە قويۇلغان تاڭ دەۋرىدىكى كىشىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان ٦٠ سولالىغا دائىر، كالتەككە ئورالغان يوگىلىمە كىتاپلار، جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى قەدىمقى مىللەتلەرنىڭ يېزىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (ۋاڭ گوۋېي: «يېقىنقى 20 - 30 يىل ئىچىدە جۇڭگودا يېڭىدىن پەيدا بولغان ئىلىم»غا قارالسۇن). مانا بۇلارنىڭ تېپىلىشى جۇڭگونىڭ قەدىمقى يازما خاتىرىلىرىنى يېڭى دەلىللەر بىلەن تولۇقلاپلا قالماستىن، بەلكى تەتقىقات ساھەلىرىنى كېڭەيتتى. مەسىلەن، كىشىلەر دەسلەپتە غەربىي رايوندىكى قەدىمقى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى، يىپەك يولى ۋە جۇڭگو بىلەن غەرپنىڭ قاتناش ئالاقىلىرىنى، شەرق بىلەن غەرپنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى، قەدىمقى غەربىي رايوننىڭ گۈللىنىپ تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەت - سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشقا باشلىغان ئىدى، كېيىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. روسىيىلىكلەرنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيىدە ئېلىپ بارغان ئارخولوگىيىلىك تەكشۈرۈشى ھەمدە ئۇنىڭ قەدىمقى تۈرك يېزىقىنى تېپىشى ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشىمۇ مۇشۇ خىلغا كىرىدۇ. بۇ ئارخولوگىيىلىك كەشپىياتلارنىڭ تېپىلىشى تارىخ تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولۇپلا قالماستىن، يازما خاتىرىلەر بىر قەدەر ئاز بولغان شىنجاڭ تارىخى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ چەتئەللىك ئارخولوگلارنىڭ بەزىلىرىدە يامان غەرەزلىك سىياسى مەقسەت بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە يەنىلا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

چەتئەللىك ئالىملار قەدىمقى زاماندىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆچكەن يېزىقىنى تەتقىق قىلغاندىن باشقا، يەنە ئوتتۇرا ئەسىردە غەربىي رايونلاردا ياشىغان مىللەتلەر ئىشلەتكەن پارس يېزىقى، ئەرەپ يېزىقى ۋە تۈرك يېزىقىنىمۇ بىر قەدەر كۆپرەك تەتقىق قىلدى. مەسىلەن، گېرمانىيىلىك ئالىم مۇللېر، نولدېكې، بروسكېلمان قاتارلىقلار ئەرەپ يېزىقىنى ۋە ئەرەپ يېزىقىدا يېزىلغان جۇغراپىيە ۋە تارىخىي ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغان، ئەنگلىيىلىك ئالىم روسس قاتارلىقلار پارس يېزىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلغان، فرانسىيىلىك ئالىم كۇرتاي بابۇرنىڭ چاغاتاي يېزىقىدىكى تەرجىمىھالىنى تەرجىمە قىلغان، دېمېزون ئەبۇلغازىنىڭ «تۈرك - موڭغۇل تارىخى» قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلغان. دانىيىلىك تارىخشۇناس تامسېن قاتارلىقلار تۈرك يېزىقىدىكى قەۋرە تېشىغا ئويۇلغان يادنامە قاتارلىقلارنى

ئوقۇپ ئىزاھلىغان. بۇلار بىزنى يېڭى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەپ، خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. بىراق بۇرۇنقى غەربىي ياۋروپادىكى ئالىملارنىڭ كۆپ قىسمى رۇسچىنى بىلمىگەچكە، روسىيىلىكلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئانچە كۆپ قوبۇل قىلالمىغان ئىدى.

ئازاتلىقتىن ئىلگىرى، ئېلىمىزدە شىنجاڭنى تەتقىق قىلىشتا نەتىجە قازانغان ئالىملار ئىچىدە چەتئەلدە ئوقۇغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە چىقىپ ئوقۇغان، شۇڭلاشقا ئۇلار روسىيىلىكلەرنىڭ تەتقىقاتىدىن ئانچە خەۋەرسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئەرەبچە، پارسچە ۋە تۈركچە يېزىقلارنى ۋە تارىخىي ماتېرىياللارنىمۇ تەتقىق قىلمىغان. مۇشۇنداق چەكلىمىگە ئۇچراشتىن باشقا، يەنە جۇڭگونىڭ تارىخشۇناسلىق ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئۇلار ئۆز تەتقىقاتىدا پەيدىن - پەي جاي ئىسىملىرى ياكى تارىخىي ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈپ دەلىللەشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىپ (ئەلۋەتتە بۇنداق دەلىللەشمۇ زۆرۈر)، جەمئىيەت، ئىقتىسات، مەدەنىيەت، مىللەت توغرىسىدىكى تەتقىقاتقا كەمرەك ئەھمىيەت بەرگەن.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە بىزگە قالدۇرۇلغان يادىكارلىقلار ئانچە كۆپ ئەمەس. ئازاتلىقتىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خىزمىتى ناھايىتى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. يېڭىدىن تېپىۋېلىنغان يازما ھۆججەت، ماددى نەرسىلەرنىڭ سانى ئازاتلىقتىن ئىلگىرى چەتئەللىكلەر شىنجاڭدىن ئوغرىلاپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ ئومۇمىي سانىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئېلان قىلىنغان تەتقىقات دوكلاتلىرى ناھايىتى ئاز بولدى. بۇ بىزنىڭ تەتقىقات خىزمىتىمىزگە ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ بەردى. شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى 1956 - يىلى قۇرۇلغاندىن بېرى، شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى باشلىغان ئىدى. بۇنىڭغا ھازىر 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت بولدى. بىز «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى 1963 - يىلى يېزىشقا باشلىغان ئىدۇق، جەمئى 18 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 1 - ۋە 2 - قىسمىنى ئىشلەپ تاكى 1979 - يىلغا كەلگەندە ئاندىن تاماملىدۇق. بۇ مەزگىلدە لىن بياۋ، "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ كاشىلىسى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، ئەمەلىيەتتە تەتقىقات خىزمىتىمىز بىر مەزگىل توختاپ قالدى. بىزنىڭ بۇ خىزمىتىمىز قانداق خاراكتېرلىق خىزمەت؟ مېنىڭچە بۇ، ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى خىزمەت، يەنى بۇ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىشتىن مەقسەت كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە شىنجاڭ توغرىسىدىكى تارىخىي بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە پايدىلىنىشقا بولىدىغان تەتقىقات نەتىجىلىرى (جۈملىدىن مەخسۇس تېمىلار بويىچە يېزىلغان ئىلمىي ماقالىلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك دوكلاتلار) كەم بولغانلىقتىن، بىزنىڭ بۇ تارىخنى يېزىپ چىقىشىمىز ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقى ۋە چەت تىل يېزىقىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى مەخسۇس تېمىلار بويىچە تەتقىق قىلىش ياكى توپلاشقا كەڭتاشا ۋاقىت بولمىدى ۋە ئىقتىدارىمىز كەم بولدى. ھالبۇكى، مېنىڭچە، بۇنداق ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئاساس سېلىش خىزمىتى تامامەن زۆرۈر ئىدى، ئۇنداق قىلمىغاندا يەنىمۇ

ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇيۇشتۇرۇش ياكى مەخسۇس تەتقىق قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىز ۋاقىتنىڭ ھەممىسىنى تەتقىقاتقا سەرپ قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن مەلۇم يېزىقلارنى قايتىدىن تەتقىق قىلىشقا ئىمكانىيەت بولماي قالدى، شۇنداقتىمۇ كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ يۇقۇرى پەللىگە چىقىشى ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردۇق دېيىشكە بولىدۇ، مېنىڭچە مۇشۇنداق قىلىشقىمۇ ئەرزىيدۇ.

شىنجاڭ ئۇستىدىكى تەتقىقاتنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش، جۈملىدىن تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش، مەخسۇس ئىشلار بويىچە تەتقىق قىلىش ۋە تېخىمۇ يۇقۇرى سەۋىيىلىك شىنجاڭ تارىخىنى يېزىپ چىقىش ئىنتايىن زورۇر. سوۋېت سوتسىيالىزىملىق جاھانگىرلىكنىڭ شىنجاڭ توغرىسىدىكى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى بىر مۇنچە ئەللەر ئۇستىدىكى تەتقىقاتى ناھايىتى تەپسىلىي، ناھايىتى چوڭقۇر بولغانىدى، ئۇلارنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق، تاجاۋۇزچىلىق ھەركەتلىرىمۇ شۇنچە غالجىرلاشتى. بىزنىڭ تەتقىقاتىمىزنىڭ مەقسىدى ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت. ئەگەر بىز مۇشۇ جەھەتتە بىر ئاز ياخشى رول ئوينىيالىساق، ۋەتىنىمىزنىڭ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان بولىمىز.

ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى بىلىشى پەيدىن - پەي چوڭقۇرلىشىدۇ، بىلىم ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا توپلىنىپ بارىدۇ، ئىلمىي تەتقىقات ئىلگىرىكىلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئاساسىدا ئۇسۇپ بارىدۇ، ھازىر بىز تېخى كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغىۋەتكىدەك نەتىجىلەرگە ئېرىشتۇق دەپ ئېيتالمايمىز، لېكىن كەلگۈسىگە نەزەر سالغىنىمىزدا بۇنىڭغا ئىشەنچىمىز كامىل. پارتىيىنىڭ توغرا لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شىنجاڭ تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى بۇرۇنقى نۇرغۇن بوشلۇقنى چوقۇم پەيدىن - پەي تولدۇرۇپ، تېخىمۇ كۆپلىگەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى جەزمەن بارلىققا كەلتۈرىمىز. شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى ۋەتىنىمىزنىڭ پەن تەتقىقات باغچىسىدا قىپ - قىزىل گۈل بولۇپ، پورەكلەپ ئېچىلغۇسى.

مۇھەممەت ھاشىم تەرجىمىسى

يىپەك يولى

چېن خۇا

قەدىم ئەييامدىمۇ شۇنداق ئىدى ئاي،
ئەزەلدىنلا چىرايلىق ئىدى بۇ جاي.
كۆئېنلۇندىن نەزەر سالسا كىشى گەر،
كورەر گۈلزارنى گويا مۇندا، ئايھاي!

ئون ئوقنىڭ ① ئەزىمەت باتۇر ئەرلىرى
تيانشاندا زەپەر قىلقاچقا ھەر دەم،
غەربىي يۇرت كارۋانلىرى ئەندىشە چەكمەي،
يىپەك يوللىرىدا قاتنايتتى خۇررەم.

بۇگۈن بۇ گۈل دىيار شۇنچە گۈزەلكى،
نەلەردە قالدى ئۇ قەدىمقى چاڭئەن②.
يېڭىدىن بىر ئۇزۇن سەپەر باشلانغاچ،
چاقناشتۇرماقتا كوزنى نۇرى بىرلەن.

گۈرۈلدەر ماشىنا يوللاردا تىنماي،
نەلەرگە كەتتى ئۇ توگە - قوڭغۇراق.
بەل باغلاپ چوققىغا ئورلىمەكتە ئەل،
ئىقبالى كۈن كەبى نۇرلۇق ۋە پارلاق.

ئا. ت. ئۇتكۇر تەرجىمىسى

---

① ئون ئوق — بۇ يەردە شىنجاڭدا ياشىغۇچى تۈركى تىللىق ھەرمىللەت خەلقلىرى كوزدە تۇتۇلغان. ت.

② چاڭئەن — ھازىرقى شىئەن. قەدىمقى چاغلاردا مەملىكەتنىڭ پايتەختى ئىدى. ت.

بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى

چىڭ خۇيشىڭ

يىخېتۇەن ھەركىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى، «شىنچۇ شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى جۇڭگونى پۈتۈنلەي يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ گىرداۋىغا ئېلىپ كەلدى. ئىنقىلاۋىي ئىرادىتىسىنىگە باي جۇڭگو خەلقى، جاھانگىرلىك ۋە فېئوداليزمنىڭ ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا چىداپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇلار بۇ خىل ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيەدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن داۋاملىق ئىنقىلاۋىي ۋاستىلارنى قوللىنىشى مۇقەررەر ئىدى. لېكىن ئىنقىلاپنىڭ كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ بولغان تەجرىبە-ساۋاقلىرى جۇڭگو خەلقىنى چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە قىلدى. ئۇلار ئازاپ - ئوقۇبەت ئىچىدە دۆلەتنى قۇتقۇزۇش، خەلقنى قۇتقۇزۇش يولىنى ئىزلىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىنقىلاپنىڭ ۋەزىيىتى، مىللەتنى مۇنقەرىزلىك خەۋپىدىن قۇتقۇزۇش، خەلقنى ئېزىلىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش ئورنىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى، ئەلۋەتتە بىر يېڭى سىنىپنىڭ ئىنقىلاپنىڭ سىياسىي يېتەكچىلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشىنى تەلەپ قىلاتتى. لېكىن ئەينى ۋاقىتتا "جۇڭگو پرولېتارىياتى تېخى ئاڭلىق، مۇستەقىل سىنىپىي كۈچ سۈپىتىدە سىياسىي سەھنىگە چىقمىغان ئىدى، ئىنقىلاپقا تېخى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەگەشكۈچىسى سۈپىتىدە قاتناشقان ئىدى."① شۇڭلاشقا، كىشىلەر يەنىلا ئۇنىڭغا ئېتىۋار قىلمىدى، ئۇنىڭ ئىنقىلاپنىڭ سىياسىي يېتەكچىسى ئىكەنلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلمىدى. يېقىنقى زامان سانائىتىنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مىللىي بۇرژۇئازىيە تەرەققىي قىلىپ زورايدى. سۇن جۇڭشەن ۋەكىللىكىدىكى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابچىلىرى كاڭ يۇۋېي، لياڭ چىچاۋ قاتارلىق بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ ئورنىنى بېسىپ، دېموكراتىك ئىنقىلاپنىڭ سىياسىي يېتەكچىلىك مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر قەدەر ئېنىق بولغان بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى سۇن جۇڭشەن ئەپەندىدىن باشلاندى.

سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو تۇڭمېڭخۇيى، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئىنقىلاپنىڭ ئوتىنى ياقتۇردى، ھەممە يەردە ئىنقىلاۋىي تەشۋىقات يۈرگۈزدى، ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتلارنى قۇردى، قوراللىق قوزغىلاڭ قىلدى، بۇنىڭغا مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىستىخىيىلىك كۈرەشلىرى قوشۇلۇپ، جاھانگىرلىككە، فېئوداليزمغا قارشى قاينام - تاشقىنلىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىي ھەركىتىگە ئايلىنىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۈچىنچى قېتىملىق ئىنقىلاۋىي دولقۇننى شەكىللەندۈردى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئىنقىلاپ جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلغان يېڭى ۋەزىيەتتە، بۇر-

---

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى 624 - بەت.

ژۇئا ئىنقىلابچىلىرى 1911 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭ خانلىقىنىڭ 3 - يىلى) 10 - ئاينىڭ
10 - كۈنى، ۋۇچاڭدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ھەربىي ھۆكۈمەت قۇردى. چىڭ ھۆكۈ-
مىتىنى ئاغدۇرۇپ، خانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، جۇڭخۇا مىنگونى قۇردى،
بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى مەملىكەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا پۈتۈنلەي مۇۋاپىق كەلگەن-
لىكى ئۈچۈن، ھەر قايسى ئۆلكىلەر ئارقا - ئارقىدىن ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىغا ئاۋاز
قوشتى، 1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ھەر قايسى ئۆلكىلەر ۋەكىل سايلاپ، نەنجىڭگە
ئەۋەتىپ، جۇڭخۇا مىنگونىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى رەسمىي قۇردى، سۇن جۇڭشەن
ۋاقىتلىق رەئىس جۇمھۇر بولۇپ سايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم
سۈرگەن جۇڭگونىڭ فېئوداللىق ئىستىبدات تۈزۈمىگە خاتىمە بېرىلگەنلىكى جاكالاندى.

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ناھايىتى تېزلىكتە شىنجاڭغا يېتىپ كەلدى. شىنجاڭنىڭ
بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەركىتى تېخىمۇ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتىرىلدى. شىنخەي ئىن-
قىلابىدىن خېلى بۇرۇنلا، شىنجاڭدا ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرىنىڭ ھەركىتى بار ئىدى، لې-
كىن ئۇلارنىڭ كۈچى ئەينى. ۋاقىتتا يەنىلا بىر قەدەر ئاجىز ئىدى. شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي
پارتىيە كىشىلىرى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىدىن ئىلھاملىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي قە-
دىمىنى تېزلىتىپ، ئىنقىلابىي ھەركەتلەرنى پائال قانات يايدۇردى. ئىنقىلابىي تەشۋىقات يۈر-
گۈزدى، ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى تەرەققىي قىلدۇردى. ئىنقىلابىي پارتىيە پۈتۈن مەملىكەتتىكى
ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرىگە ماسلىشىپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى كۈتۈۋالدى.

ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە كۆرەش ئەۋج ئېلىپ، ئىجتىمائىي زىددىيەت
ناھايىتى كەسكىنلەشكەن ئىدى، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى قىل ئۈستىدە
تۇرغان ئىدى، ئېگىز كەتسىلا ئىنقىلاب پارتلاپ كېتىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى.
شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدە 1909 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭ خانلىقىنىڭ تۇنجى
يىلى) 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەرلىرىنىڭ خوڭشەن ئاغزىدا سودىگەر-
لەرنى باستۇرۇش ۋەقەسى يۈز بەردى، نەتىجىدە چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەرلىرى 7 - 8 دىن
كۆپرەك سودىگەرلەرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. 1910 - يىلى (شۈەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى) 7 -، 8 -
ئايلاردا چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەرلىرى ئاتلىق قىسىمنىڭ يېڭىجاڭ تىيەنشىنيەن "مۇھاپىزەتچى"
قىسىملارنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، بۇ ھال ۋاڭ گاۋشىڭنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرىدە ئادەم يىغىپ ئوت قويۇش
ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، "شەھەر ئىچىدىكى دۇكان ئالدى ئۆيلەر كۆيۈپ تۈگىدى"①.
بولغان زىيان 394،500 سەر كۈمۈشكە يەتتى.② ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، "ئۆلكىدە تۆ-
رۈشلۈق قورۇقلۇق ئارمىيىسى گازارمىدىن بىر قەدەممۇ سىرتقا چىقالمايدىغان بولۇپ قال-
دى". خەلقنىڭ غەزىۋىنى بېسىش ئۈچۈن، ھەربىي مەمۇرىي ۋالىي ليەن كى تيەن شىنيەننى
ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى ھەم "100 مىڭ تەڭگە پۇل ئاجرىتىپ سودىگەرلەرگە نەپىقە بەردى"③.

① ياڭ زېڭشىننىڭ «سەھۋەنلىكتىن ئىبرەت ئېلىش ھوجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلەر» A توپلام 57- بەت.
② «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 160 - جىلد، تەكلىپنامە 16.
③ ياڭ زېڭشىننىڭ «سەھۋەنلىكتىن ئىبرەت ئېلىش ھوجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلەر» A توپلام 57- بەت.

بۇ ئىجتىمائىي زىددىيەت ئىجتىمائىي كرىزىسنى قوزغىدى، "بىر كىشى مۇشت كۆتەرسە ھەممە قوشۇلىدىغان" ① ۋەزىيەت شەكىللەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، "ئىنقىلاۋىي پارتىيىنىڭ ئادەملىرى ئۇچقۇندىن يالقۇن چىققاندەك ھەركەتكە كەلدى"②.

دەل شىنجاڭدىكى ئىجتىمائىي كرىزىس كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلاشقان ۋاقىتتا، ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرىدىن ليۇ شيەنجۈن ئۈرۈمچىگە كەلدى. ئۇ خۇنەن نىڭشياڭلىق بولۇپ، ياپونىيىنىڭ سىرژانتلار مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئىدى. ئۇ شىنجاڭدا ئىنقىلاۋىي ھەركەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، تاغىسى ئاۋسىنجيا ئارقىلىق يۈەن داخۇا بىلەن مەخپىي تونۇشتى. لېكىن يۈەن داخۇا ليۇ شيەنجۈنگە ئىشەنمىگەنلىكتىن ئۇنى ھەربىي تەلىم-تەربىيە باشقارمىسىنىڭ ئادەتتىكى كىچىككىنە مەشق ئەمەلدارى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ بۇنىڭغا خاپا بولۇپ بۇ خىزمەتنى رەت قىلدى، شۇنىڭدەك يۈەننىڭ ئۇنىڭغا سوغا قىلغان پۇل خىراجىتىنىمۇ قوبۇل قىلماي ئۈرۈمچىدە يوشۇرۇنۇۋېلىپ ئىنقىلاۋىي ھەركەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ تاڭ شياۋيۈن، چېن گۇاڭمو قاتارلىق ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە، بىر تەرەپتىن شەنشىدىكى ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت باغلاپ، بىر-بىرىنى قوللىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئۈرۈمچىدە ئىنقىلاۋىي تەشكىلات ئۇيۇشتۇرۇپ ئىنقىلاۋىي ھەركەت ئېلىپ باردى. ئۇلار ئۈرۈمچىدىكى خۇنەن، ئەنخۇي يېڭى ئارمىيىسى ئىچىدە زور مىقداردا تەشۋىقات ۋە تەشكىلىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەرنى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇشقا رىغبەتلەندۈردى؛ شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئۈرۈمچىدىكى گېلاۋخۇيىنىڭ ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئۆز كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇردى، ئۇلارنى تەشكىللەپ ئىنقىلاپ سېپىگە قاتناشتۇردى. ئەنچاڭ قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرى بۇنىڭغا ئارقا-ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى، "ھەر بىر ئۆلكىنىڭ مۇستەقىللىق ياراتقانلىرى ھەممىلا يەردە تەشۋىق قىلىندى"، "شىئەندە قوزغىلاڭ بولۇپ، خەۋەرلەر تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ تۇردى" شىنجاڭنىڭ "مەركىزىي شەھىرىمۇ زىلزىلىگە كەلدى" ③ ئىنقىلاپنىڭ بۇ يېڭى ۋەزىيىتى، شىنجاڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنىڭ دولقۇنىغا تېخىمۇ تۈرتكە بولدى. ليۇ شيەنجۈن قاتارلىق ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرى، بۇ يېڭى ئىنقىلاۋىي ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىنىڭ قەدىمىنى تېزلەتتى.

بۇ ۋاقىتتا، ئۈرۈمچىدە ناھايىتى كەسكىن ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى، ئۆلكە مەركىزىدىكى ھەربىي-خەلقلەر "جاھان ئۆزگىرىش ئالدىدا تۇرىدۇ" دەپ ئەنسىرىدى. "پىتنە-پا-

① جۇڭ گۇاڭشېڭ «شىنخەي. شىنجاڭدىكى ۋەقەنى تېچلاندۇرۇش خاتىرىسى» جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى «شىنخەي ئىنقىلاۋى» 7-قىسىم، 441-بەت.

② ئەن ۋېنخۇي «يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيان شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر» «تىيانشان» ژورنىلى خەنزۇچە 1-سان.

③ جۇڭ گۇاڭشېڭ: «شىنخەي. شىنجاڭدىكى ۋەقەنى تېچلاندۇرۇش خاتىرىسى» جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى «شىنخەي ئىنقىلاۋى» 7-قىسىم 442-بەت.

ساتلار يامراپ كەتتى»، «ئاھالىلار چوچۇپ كەتتى»①. شەھەر ئاھالىسى ئارقا - ئارقىدىن سەرراپخانىغا بېرىپ چەكنى نەق پۇلغا ئالماشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن «يوللار توسۇلۇپ كەتتى»، «تيەنجىنلىك 8 چوڭ سودىگەرنىڭ ئىشىكى تېخىمۇ تىخىا - تىخىاق بولدى»②. شۇڭا ئەسكەرلەر چىقىپ تەرتىپ ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى تېخىمۇ تەشۋىشكە چۈشۈپ ئالاقزادە بولۇپ، دەرھال ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ، ئادەم يەيدىغاندەك ئەلپاز بىلەن «قوزغىلاڭ قىلغۇچىلار، ئىسيانكارلار دەپ قارىلىپ ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىدۇ»③ دەپ جاكالىدى. باستۇرۇش ۋاستىسى بىلەن ئىنقىلاۋىي كۈچلەرنى يوقىتىش غەرىزىدە بولدى. يۇەن داخۇا گەرچە باستۇرۇش ۋاستىسىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىنى توساپ قالالمىدى.

ليۇشيەنجۈن قاتارلىق ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرى ئاكتىپلىق بىلەن ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىغا تەييارلىق قىلىۋاتقان جەددىي پەيتتە ئىنقىلاۋىي پارتىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن خائىن چىقتى، ئۇ ھەربىي مەمۇرى مەھكىمىگە بېرىپ «تەسلىم بولۇپ، ئىسىملىكلەرنى سۇندى»④. شۇنىڭ بىلەن ھەربىي مەمۇرى ۋالىي يۇەن داخۇا ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتىكى كونكرېت پىلانىنى قولغا چۈشۈردى. يۇەن دەرھال مۇھاپىزەتچى قىسىملارنى يىغىپ، ئەكسىلئىنقىلاۋىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئېلىپ باردى ھەمدە ئاۋال قول سېلىشتەك ئەكسىلئىنقىلاۋىي ۋاستە بىلەن تاڭ شياۋيۈن، چېن گۇاڭمو قاتارلىق ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ ئۆلتۈردى. ئىش باشقا كەلگەندىلا ليۇشيەنجۈن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىنى ئاشكارا قىلىپ قويغان ئادەم بارلىقىنى بايقىدى، شۇڭلاشقا ئۇ ئالدىراپ - تېنەپ ئەسلىدىكى قوزغىلاڭ پىلانىنىڭ ۋاقتىنى ئۆزگەرتىپ، مۇددەتتىن بۇرۇن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى بەلگىلىدى.

ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى 1911 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى (شۈەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) يۈز بەردى. شۇ كۈنى ئاخشىمى ليۇشيەنجۈن يۈزلىگەن قوزغىلاڭچى ئاممىغا باشلامچىلىق قىلدى، سول بىلىكىگە ئاق لاتا باغلاشنى بەلگە قىلىپ، ھەرقايسى ئۆز مىلتىقىنى تۇتقان ھالدا، كېچىسى چارلىغۇچى ئەسكەرلەر قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ليۇ ئىشتاۋۇنغا ھۇجۇم قىلدى، ئاندىن ليۇنىڭ شەرقىي گازارمىسىغا دەھشەتلىك ھۇجۇم قىلدى. ئەسلىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي گازارمىدىن بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشقۇچى بولۇپ، قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ ليۇ ئىشتاۋۇنى ئېلىشىغا ماسلاشماقچى ئىدى، لېكىن چىڭ ئارمىيىسىنىڭ باستۇرۇشى بىلەن، ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىش پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى، قوز-

① جوڭ گۇاڭشېڭنىڭ «شىنخەي. شىنجاڭدىكى ۋەقەنى تېپىلاندۇرۇش خاتىرىسى» جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى «شىنخەي ئىنقىلاۋى» 7 - قىسىم 442 - بەت.

② يۇقۇرقىغا ئوخشاش.

③ يۇقۇرقىغا ئوخشاش.

④ يۇقۇرقى كىتاپ 443 - بەت.

غلاڭچى ئامما ھە دىگەندىلا ئۈگۈشسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئولكىلىك چېگرا مۇداپىئە مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي سېپىلىنىڭ سىرتىدا، چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچى قىسىملىرى بىلەن ئۇچراشتى، ئىككى تەرەپ كەسكىن ئېلىشتى، قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ شەرقىي گازارمىنى ئېلىش پىلانى ئۈگۈشسىزلىكتە ئۇچرىدى. لىۋشيەنجۇن دەرھال پىلانىنى ئۆزگەرتتى، ھۇجۇم قىلىش نۇقتىسىنى قۇرۇقلۇق ئارمىيە زەمبىرەكچى يىڭىغا قاراتتى، ئۇنىڭ مەقسىدى ئاۋال زەمبىرەكنى قولغا كەلتۈرۈپ، سېپىلگە چىقىپ، ھەر قايسى مەھكىمە ۋە ھەربىي قورال - ياراق ئىدارىسىنى توپقا تۇتۇپ، شۇنىڭ بىلەن چىڭ ئەسكەرلىرىنى تەسلىم قىلىش ئىدى. باشلىنىشىدا ئۇلار يە- نىلا قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ توپچى يىڭىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئالدىغا ئۇچرىغان ئەمەلدارلارنى قىرىپ، ئولكىلىك چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىڭ ئوفىتسېرى دىڭ يۈيشەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئۆلت- ۈردى. بەختكە قارشى، قوراللىنىپ چارلاشقا چىقىش ئالدىدا تۇرغان 30 نەچچە توپچى قى- سىم ئەسكەرلىرىگە ئۇچرىشىپ قېلىپ كەسكىن سوقۇشتى، قوزغىلاڭچى ئامما نەچچە قېتىم ئىل- گىرىلەپ، نەچچە قېتىم چېكىنىپ غەلىبە قىلالمىدى. لىۋشيەنجۇن دۈشمەننىڭ تەييارلىقتا تۇرغان- لىقىنى بىلىپ، پىلانىنى يەنە بىر ئۆزگەرتىپ، ساقچىنىڭ 1 - رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. قوزغى- لاڭچى ئامما دالىدا ئىشىك ئالدىدا مۇئاۋىن ۋالى سۇڭ جىڭشىنىڭ بېشىنى يارىدار قىلدى، ساقچى خو بىڭشېڭ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى. رايون ئەمەلدارى جۇرۇيلىن بىر تەرەپتىن ساق- چىلارنى نازارەت قىلىپ سۇڭ جىڭشىنى قۇتۇلدۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ساقچىلار بىلەن قوز- غىلاڭچى ئاممىنىڭ كەسكىن جەڭ قىلىشىغا قوماندانلىق قىلماقتا ئىدى،شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ ھۇجۇمى يەنە بىر ئۈگۈشسىزلىكتە ئۇچرىدى. لىۋشيەنجۇننىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغى- لاڭچى ئامما بىراقلا ئۈچ ئورۇنغا ھۇجۇم قىلدى، دۈشمەننىڭ تەييارلىقى بولغانلىقتىن ھەممى- سىدە ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭ قىلىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى، لىۋشيەنجۇن لىۋئىشتابىغا چې- كىنىشكە مەجبۇر بولدى، بىر تەرەپتىن كۈرەشكە داۋاملىق قوماندانلىق قىلدى، يەنە بىر تە- رەپتىن قايتىدىن كۈچ تەشكىللەپ، قايتىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلاندى. بۇ ۋاقىتتا، يۈەن داخۇا جىددىيلىك بىلەن قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ ئاتلىق قىسمىنى شەھەرگە يۆتكەپ، لىۋ ئىشتاۋنى قورشىدى، مۇھىم جايلارنى ئىگەللەپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. بۇ ئىككى تەرەپنىڭ شىددەتلىك ئۇرۇشى 2 - كۈنى چۈشكىچە داۋام قىلدى، لىۋشيەنجۇن قوماندان- لىقىدىكى قوزغىلاڭچى ئامما ئاخىرى دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي، ئېچىنىشلىق ھالدا مەغلۇپ بولدى.

بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يۈەن داخۇا قوزغىلاڭچى ئاممىنى دەھشەتلىك باستۇردى، نەچچە ئونلىغان كىشىلەرنى ئۆلتۈردى، لىۋ شيەنجۇن، چېن جۇيفاڭ قاتارلىق قوزغىلاڭ مەسئۇللىرىمۇ ئۆلتۈرۈلدى. لىۋ ئىشتابى بىلەن ھەربىي مە- مۇرى مەھكىمىنىڭ شەرقىي گازارمىدىكى ئەسكەرلەرگە تازىلاش يۈرگۈزدى، 200 دىن ئوشۇق كىشىنى تارقىتىۋەتتى، بىر قىسمىنى بۇيرۇق بىلەن ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى جايلارغا بوز يەر ئېچىشقا ئەۋەتتى، بىر قىسمىنى چېن جىستاڭنىڭ تەشەببۇسى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قاراشەھەر، كۇچار، ئاقسۇ قاتارلىق جايلىرىغا يالاپ ئاپىرىپ يېڭى ئارمىيىنىڭ تولۇق-

لىندى، بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاۋىي كۈچنى پارچىلاپ تاشلىدى ھەم يوقاتماقچى بولدى، ھالبۇكى، ئىنقىلاۋىي كۈچنى يوقىتىپ بولمايتتى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۈرۈمچىدىكى ئىنقىلاۋىي پارتىيىنىڭ مەسئۇلى ليۇخەيجياڭ، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، باشقا يەرگە قېچىپ كېتىپ داۋاملىق ئىنقىلاۋىي ھەركەت بىلەن شۇغۇللاندى؛ ئىنقىلاۋىي پارتىيىنىڭ يەنە بىر خادىمى جياخۇڭجۇن مەخپىي ھالدا ئىلىغا بېرىپ، بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىكىدىكى ئىلى قوزغىلىڭىغا قاتناشتى؛ جەنۇبىي شىنجاڭغا يالاپ ئېلىپ بېرىلغان بىر قىسىم قوزغىلاڭچى ئامما، تەن چاڭگۇنىڭ رەھبەرلىكىدە تەرەققىي قىلىپ زورايدى، ئۇلار كېلاۋخۇيىنى قوزغىتىپ، ئىلى قوزغىلاڭچى ئارمىيىگە قاتناشتى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، يۈەن داخۇاڭ زىڭشىنلارنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا بىۋاستە تەھدىت سالدى.

ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى بولۇپ، ئۇ شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ئاستىدىكى، بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابچىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق ئىنقىلاۋىي قوزغىلاڭ ئىدى. گەرچە ئۇنىڭ كۆلىمى كىچىك، ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. شىنجاڭدىكى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىي ھەركىتىدە ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى بىرىنچى توپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئىلى قوزغىلىڭىمۇ ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن يۈز بەرگەن.

ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەپلىرى ناھايىتى كۆپ، لېكىن ئۇنىڭكى مەسىلە، ئۇ كەڭ كۆلەمدىكى ئىشچى - دېھقان ئاممىسىنى ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي كۈچى دەپ ھېسابلىمىغان، ليۇشيەنجۇن ئۈرۈمچىدە ئىنقىلاۋىي ھەركەت بىلەن شۇغۇللانغاندا، شەھەر كەمبەغەللىرى ئىچىگە چوڭقۇر چۆكۈپ بىر قەدەر پۇختا، ئىنچىكە تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن تەشكىلىي خىزمەتلەرنى ئېلىپ بارمىغان، شۇنداقلا يېزىلاردىكى نامرات دېھقانلار ئاممىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەت ئورناتمىغان، ئۇ ئاساسەن يېڭى ئارمىيە بىلەن كېلاۋخۇي ۋە ئىنقىلاۋىي پارتىيىگىلا يۆلەنگەن، بىر قىسىم سودىگەرلەر بىلەن ئالاقە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇلار ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي كۈچى ئەمەس ئىدى، جىددىي پەيتتە ئۇلار ھەمىشە ئىنقىلابنى سېتىۋېتەتتى. مەسىلەن، ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرى ئۈرۈمچىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ھارپىسىدا سودىگەرلەر "ئىنقىلاپتىن ۋاز كەچكەنلىكىنى ھەممىدىن ئاۋال ئېلان قىلدى"①.

يۈەن داخۇا ئىشتىن بۇرۇن ئىنقىلاۋىي پارتىيە خادىملىرىنىڭ قوزغىلاڭ قىلىش پىلانىنى بىلىۋالغانلىقتىن، ئۇنىڭ تەييارلىقى تولۇق بولۇپ، ئەكسىلئىنقىلاۋىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى بىمالال ئېلىپ باردى. نەتىجىدە قوزغىلاڭچى ئامما ھەربىي مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ شەرقىي گازارمىسىغا، قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ زەمبىرەكچى يىڭىغا ھەم ساقچى 1 - رايونغا ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتتا، داۋاملىق ئۇتۇقسىزلىققا يولۇقتى. بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابچىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىقتىسادىي ئورنى ئۇلارنىڭ ئاجىزلىقىنى بەلگىلىگەنلىكتىن، ئىشچى - دېھقان ئاممىسىنى قوزغىتىشتا ئۇلاردا تولۇق غەيرەت يوق ئىدى. يولداش ماۋزېدۇڭ «بارلىق ئىنقىلاۋىي يولداشلار بىلىشى كېرەككى، مىللىي

① جوڭ گۇاڭشېڭ: «شىنخەي. شىنجاڭدىكى ۋە قەنى تېپىلاندۇرۇش خاتىرىسى» جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى «شىنخەي ئىنقىلاۋى» 7 - قىسىم 442 - بەت.

ئىنقىلاپ يېزىلاردا بىر ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشىغا مۇھتاج، شىنخەي ئىنقىلاۋى ۋاقتىدا مۇشۇنداق ئۆزگىرىش بولمىغان ئىدى، شۇڭا ئۇ مەغلۇپ بولدى"① دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئۈرۈمچى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرىمۇ شۇنداق قىلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىنقىلاپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

قوزغىلاڭنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، ئىشتىن ئاۋالقى پىلان پۇختا بولمىدى، تەييارلىقمۇ تولۇق بولمىدى، قوزغىلاڭ پىلانى پاش بولغاندىن كېيىن، ئالدىراپ - تېنەپلا قوزغىلاڭ قىلدى؛ قوزغىلاڭ باشلانغاندىن كېيىن، ئىشتىن ئاۋال ھۇجۇم قىلىشقا تاللىغان ھەربىي - مەمۇرى مەھكىمىنىڭ شەرقىي گازارمىسىدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقتىن، قوماندانلىقتا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىشكە باشلىدى، پىلان قايتا - قايتا ئۆزگىرىپ تەشەببۇسكارلىقنى يوقىتىپ قويغانلىقتىن، پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، زەربە يېدى، ليۇ شيەنچۈن قاتارلىق مەسئۇللار، بۇ خىل پاسسىپ ھالەتنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆزگەرتىپ كېتەلمىدى، دۈشمەننىڭ ئاجىز نۇقتىسىنى تاللاپ، ئۈزلۈكسىز كۆرەش قىلىپ، ئاساسىي نۇقتىنى بوسۇپ ئۆتەلمىدى، نەتىجىدە ۋاقىتنى ئۇزارتىۋەتتى، دۈشمەنگە ئەسكىرىنى يىغىۋېلىش پۇرسىتىنى بېرىپ قويدى، دېھقانلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتمىغانلىقتىن، يېزىدا خىزمەت ئاساسى يوق ئىدى، چېكىنىشنى ئويلىسىمۇ ھېچقانداق تەمىنلەنگەندەك ئورۇننى تاللىيالمىدى. قوزغىلاڭ رەھبىرى بولغان ليۇشيەنچۈن ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ ئۈرۈمچىگە كەلگىنىگە ئەمدىلا ئىككى ئاي بولغان ئىدى، ئەھۋالنى ياخشى ئۇقمايتتى، يەرلىك ئامما بىلەن يېقىن ئالاقە باغلاشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي قالدى، ئۇ پەقەت مەملىكەتتىكى چوڭ ياخشى ۋەزىيەتنىلا كۆرۈپ، يۈەن داخۋانىڭ كۈچىنى تولۇق مۆلچەرلىيەلمىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنقىلاۋى تەشكىل تارقاق ئىدى، قوزغىلاڭغا قاتناشقۇچىلارنىڭ تەركىۋى مۇرەككەپ بولۇشىمۇ قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىنىڭ بىر ئامىلى بولۇپ قالدى.

ئەلۋەتتە، دۈشمەن كۈچىنىڭ بەك كۈچلۈك بولۇشىمۇ ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى بىر مۇھىم سەۋەپ ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا يۈەن داخۋانىڭ ئۆلكە مەركىزىدە تۇرۇشلۇق ناھايىتى كۈچلۈك ئەكسىيەتچى ئارمىيىسى بار ئىدى، بۇ قوشۇننىڭ ئىچىدە يۇقۇرى لۈيجاڭ، تۇەنجاڭدىن تارتىپ، تۆۋىنى لىيەنجاڭ، پەيجاڭغا ئوخشاش ئوفىتسېرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىچكى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ چىققان ئىشەنچلىك كىشىلىرى ئىدى، ھەممىسى ئۆلسىمۇ نىيىتىدىن يانمايدىغان، ئۇنىڭغا سادىق غالچىلار ئىدى. ليۇشيەنچۈن ئۈرۈمچىدە ئىنقىلاۋى ھەرىكەت ئېلىپ بارغان چاغدا، پەقەتلا خۇنەن ئارمىيىسى بىلەن ئەنخۇي ئارمىيىسىنىڭ زىددىيىتىدىن پايدىلاندى، بىر بولۇم جەڭچىلەر بىلەن ئالاقە قىلىپ ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىغا قاتناشتۇردى، لېكىن "قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئەگىشىپ كەتمەيتتى" ② "چۈنكى قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ ئوفىتسېرلىرى كۆپىنچە ھەربىي مەمۇرى ۋالىي يۈەننىڭ يېقىنلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى ئۆزگە تارتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى" ③ شۇنىڭ ئۈچۈن قوز-

① ماۋزېدۇڭ: «تاللانما ئەسەرلەر»، 1 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 31 - بەت.

② زېڭ ۋېنۋۇ «جوڭگونىڭ غەربىي رايوننى باشقۇرۇش تارىخى» 482 - بەت.

③ ياڭ زېڭشىن «سەھۋەنلىكتىن ئىبرەت ئېلىش ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلەر» A توپلام. دەسلەپكى قىسمى 57 - بەت.

غىلاڭچى ئامما ھەربىي مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ شەرقىي گازارمىسىغا ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتتا، ئەسلى بىر بۆلۈم ئەسكەرلەر "ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشماقچى ئىدى، لېكىن بارلىق كۈچى بىلەن باستۇرغانلىقتىن، قولىدا نۇرغۇن ئادەم بولسىمۇ، قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى"①. ۋاڭ پېيلىيەن، ساۋيۈك يۈي، دېڭ يۈيشەن، ۋۇ شىنخې، خاۋ بىڭشېڭ، جۇ رۇيلىن قاتارلىق ئوفىتسېرلارنىڭ ھەممىسى يۈەن داخۇانىڭ يېقىنى بولۇپ، ئۇلار قوزغىلاڭچى ئامما بىلەن كەسكىن سوقۇشتا، يۈەن داخۇانى جېنىنىڭ بېرىچە قوغداپ، قوزغىلاڭچى ئامما بىلەن قەتئىي دۈشمەنلەشتى، ھەتتا ئۆزىنىڭ ھاياتىنى قۇربان قىلىشتىنمۇ يانمىدى، يۈەن داخۇا مۇشۇ بىر بۆلۈم ئادەملەرگە يۆلىنىپ، بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىكىدىكى "ئۈرۈمچى" قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك باستۇردى. ياڭ زېڭشىن بۇ بىر تارىخىي ئەھۋالنى ئەسلىگەن چېغىدا "يۈەن داخۇا شىنجاڭدا ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىي" بولغىنىدا، "لۈيجاڭ، تۈەنجاڭ، ليەنجاڭ، پەيجاڭغا ئوخشاشلار، ئىچكىرىدىن بىللە ئەكەلگەن ئۆزىنىڭ ئادەملىرى ئىدى، ۋەزىپىنى قولغا ئېلىپ ئىككى - ئۈچ ئايدىلا، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرلىرىنى يەڭگۈشلەپ بولدى" دەپ ئېتىراپ قىلغان ئىدى. "ئەگەر يۈەن ۋەزىپىنى قولغا ئالغان ۋاقىتتا، قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ كونا ئوفىتسېرلىرىنى ئالماشتۇرمىغاندا، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ھەربىيلىرىنى ساقلاپ قالالمايتتى. لىۋشيەنجۇن ئېنىقتۇرمىسىمۇ ھەربىي مەمۇرىي باشلىق يۈەن خەتەرلىك ئورۇنغا چۈشۈپ قالاتتى" ②.
ياڭ زېڭشىن گەرچە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ بۇ بىر بۆلۈم تارىختىن خۇلاسە چىقاردى، لېكىن ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى بەزى ئەمەلىي ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، تارىخ تەرەققىي قىلدى، ئىنقىلاپ ئالغا باستى، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت كۆز قارىشى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى. بۇ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسى قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىغان تارىخىي ئېقىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۈەن داخۇا گەرچە ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىنى باستۇرغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى قۇتقۇزۇپ قالالمىدى. ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ 10 كۈندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىكىدىكى ئىلى قوزغىلىڭى پارتلىدى. ئىلى قوزغىلىڭى ئۈرۈمچى قوزغىلىڭىغا ئوخشىمايتتى، ئۇ ۋاقىتلىق غەلىبە بىلەن ئاخىرلاشقان ئىدى، بۇ قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋەتتى. ئۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەش تارىخىدا شەرەپلىك سەھىپە قالدۇردى.

مۇھەممەدئىن ۋېلىم تەرجىمىسى

---

① جۇڭ گۇاڭشىڭ «شىنخەي. شىنجاڭدىكى ۋەقەنى تىنچلاندۇرۇش خاتىرىسى» جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى «شىنخەي ئىنقىلاۋى» 7 - قىسىم، 442 - بەت.

② ياڭ زېڭشىن: «سەھۋەنلىكتىن ئىبرەت ئېلىش ھوجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلەر» A توپلام، دەسلەپكى قىسمى 57 - بەت.

1830 - يىلدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەقەسىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا

سەي جىنسۇڭ

1830 - يىلى 9 - ئايدىن 12 - ئايغىچە (داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 8 - ئايدىن 11 - ئايغىچە) يەنى چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنجىتىپ 2 يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى تۆت شەھەردە يەنە بىر قېتىم غايەت چوڭ ئىجتىمائىي پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. 30 مىڭ قوقانلىق باستۇرۇپ كىرىپ، قەشقەر، يېڭىسارنىڭ كونا شەھەرلىرىنى (ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى) بېسىۋالدى. ئاندىن بۇ ئىككى يەردىكى يېڭى شەھەرلەرنى (خەنزۇ شەھەرلىرىنى) ۋە يەركەننىڭ كونا شەھىرى (ئۇيغۇر شەھىرى) بىلەن يېڭى شەھىرى (خەنزۇ شەھىرى) نى قورشىۋالدى؛ چىغاۋۇل قىسمى تۈپ - توغرا ئاقسۇ، خوتەنگە قىستاپ باردى. 3 ئاي داۋام قىلغان يېغىلىقتا يېزا - قىشلاقلار تالان - تاراج قىلىندى، خەلق ئازاپ - ئوقۇبەت ئىچىدە قالدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى 30 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر يۆتكەپ، 8 مىليون سەر كۈمۈش خەجلەپ، يېغىلىقنى بېسىقتۇردى. شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى جۇڭگولۇق ۋە چەتئەللىكلەردە بۇ قېتىمقى ۋەقەنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان 3 خىل نۇقتىنەزەر مەيدانغا كەلدى. بىر خىل نۇقتىنەزەردىكىلەر، بۇ قېتىمقى ۋەقە جاھانگىر خوجا ۋەقەسىنىڭ داۋامى، جاھانگىر خوجا رەھبەرلىك قىلغان، "يەرلىك ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مىللىي زۇلۇم ۋە يەرلىك ئاھالىنى كەمسىتىش سىياسىتىگە قارشى قوزغىلاڭ" دېيىشتى (تىخۋىنسكى: «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخى»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى، 120 - بەت). بىز بۇ قاراشنى "خەلق قوزغىلىڭى" دېيىلگەن نۇقتىنەزەر دەپ يىغىنچاقلايمىز. يەنە بىر خىل نۇقتىنەزەردىكىلەر بۇ ۋەقەنى يۈسۈپ خوجا توپىلىڭى دەپ قارايدۇ. 3 - خىل نۇقتىنەزەردىكىلەر بۇ ۋەقەنى قوقاننىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقى دەپ قارايدۇ.

ئىلمىي - پەندە ئوخشاش بولمىغان نۇقتىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە مۇنازىرە قىلىش ئىلمىي - پەننى راۋاجلاندۇرىدۇ ۋە گۈللەندۈرىدۇ، لېكىن تەتقىقات خىزمىتىدە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى بولۇشقا، تارىخىي پاكىتلارغا ئەقەللىي دەرىجىدە بولسىمۇ ھۆرمەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىكىنىڭ ياللانما ئالىملىرى 1830- يىلدىكى ۋەقەنى جاھانگىر خوجا ۋەقەسى بىلەن ئوخشاش خاراكتېردىكى "خەلق قوزغىلىڭى" دېۋالدى، بۇ، غەرەزلىك بۇرمىلاش. جاھانگىر خوجا ۋەقەسىنىڭ خاراكتېرى زادى قانداق؟

جاھانگىر خوجا (1790 - 1828 - يىللار) چوڭ خوجا بۇرھانىدىننىڭ نەۋرىسى، سام-

ساق (1755 - 1811 - يىللار) نىڭ ئىككىنچى ئوغلى. بۇرھانىددىن خوجا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ بۆلگۈنچىلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، سامساقتىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇخارا، قوقان قاتارلىق جايلىرىغا قېچىپ بېرىۋالغان خوجا ئەۋلادلىرى ئىرىلىش مەقسىتىدىكى توپىلاڭچىلىقنى زادى توختاتمىدى. سامساق 1763 - يىلى بۇخارادا ئەكسىيەتچى دىنىي ئىتتىپاق تۈزدى، 1784 - يىلى قەشقەرگە مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، قەشقەر بەگلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، توپىلاڭغا تەييارلاندى. 1797 - يىلى سامساقنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ خوجا (؟ — 1836 - يىللار) جەنۇبىي شىنجاڭغا چېقىلىپ، ئىشى ۋۇجۇتقا چىقمىدى. 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن باشلاپ جاھانگىر خوجا كۆچ توپلاشقا كىرىشتى، 1820 -، 1824 -، 1826 - يىللىرى ۋە 1827 - يىلىنىڭ ئاخىرى بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدا 4 قېتىم توپىلاڭ قوزغىدى. ئۇنىڭ مەقسىتى "قەدىم جايىمنى قايتۇرۇۋېلىش"، "ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئىشلىرىنى ئونتۇماسلىق" ئىدى. («ئۇيغۇر زېمىنىنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» 2 - كىتاب 14 -، 17 - بەتلەر). قىسقىسى، چوڭ - كىچىك خوجىلار (بۇرھانىددىن، خوجا جاھان خوجىلار — ت) نىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئەكسىيەتچى يانچىدارلار، ئاخۇنلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى، سىياسىي بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ئىسلام دۆلىتى قۇرۇش ئىدى. شۇڭا جاھانگىر خوجا ۋەقەسىنىڭ خاراكتېرى ناھايىتى روشەنكى، تارىخ ئېقىمىغا قارشى بولغان بىر خىل ئىرىلىش ھەرىكىتى ئىدى. دىنىي تەسىر ئىنتايىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان جەنۇبىي شىنجاڭدا، خەلقنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا ۋە بەگلەرگە بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلىنىپ، پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقىپ بىر مەزگىل ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇۋېلىش — بۇ تامامەن چۈشىنىشلىك ئىش. بۇنىڭلىق بىلەنلا ئۇنى "خەلق قوزغىلىڭى" دېيىشكە بولمايدۇ. تارىخ بىزگە ئۇقتۇردىكى، جاھانگىر خوجا توپىلاڭچىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى، خەلق ئاخىر ئۇلاردىن ۋاز كەچتى. سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىكىنىڭ ياللانما ئالىملىرى كۆزلىرىنى يۇمۇۋېلىپ مۇنداق بىر پاكىتنى كۆرمىدىكى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش داۋامىدا ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ، ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى بىلەن دىنىي زاتلارنىڭ قوللىشىغا ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشتى. بۇلارنىڭ كۈچى بولمىغاندا، ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇشتا غەلىبە قىلىش مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. ھەر مىللەت خەلقى، خۇسۇسەن ئۇيغۇر خەلقى ئۇرۇش يۈكىنى ئۈستىگە ئالدى، ئۇلار ھۇجۇمغا ئۆتۈپ دۈشمەننى قىردى، ئاخبارات يەتكۈزۈپ بەردى، دۈشمەن ئەھۋالىنى چارلىدى، ئات، ئاشلىق، يەم - خەشەك، ھارۋا، پاختىلىق كىيىم ئىئانە قىلدى، يول، كۆۋرۈك ياسىدى، قۇدۇق قازدى، ھەربىي ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراق توشۇدى ۋە بۇ ئىشلاردا ئىنتايىن باتۇرلۇق، جىدادىملىق كۆرسەتتى.

ھەر قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلاردىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇن جەڭگە قاتناشتى. مەسىلەن، جاھانگىر خوجا 3 - قېتىم بېسىپ كىرگەندە، شاياردا 250 ئۇيغۇر ئەسكەر ئىساق بەگنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى. قۇمباش دەرياسى بويىدىكى ئۇرۇشتا (1826 - يىل و - ئاي) ئۇيغۇر خەلقى دۈشمەننى باتۇرلۇق بىلەن قىردى. ئۈچتۇرپان يېنىدا ئىسيانچىلار-

نى تازىلاش جەريانىدا قالدى – قاتتىق دۈشمەننى تۇتتى؛ قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەنلەرگە يۈرۈش قىلغاندا، ئۇيغۇرلار دۈشمەن ئۈستىدىن پايلاقچىلىق قىلدى، چىڭ قوشۇنىغا يول باشلىغۇچى بولدى؛ جاھانگىر خوجا چېگرىدىن قاچقاندا، 600 ئۇيغۇر قوشۇن تۈزۈپ جەڭگە چىقتى؛ ئاخىرىدا جاھانگىر خوجىنى تىرىك تۇتۇشتا، دۈشمەنگە ھەممە بىردەك نەپرەت ياغدۇرۇپ، دۈشمەنگە باتۇرلۇق بىلەن قوغلاپ زەربە بېرىپ، توپىلاڭنى تارمار قىلىش قەتئىي ئىرادىسىنى تولۇق نامايان قىلدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دۈشمەنگە ئەسىر چۈشۈپ قالغاندا، دۈشمەننىڭ زورلۇق – زومبۇلۇقلىرىنى قاتتىق سۆكۈپ، ئادالەتنى تەكىتلەپ، ئۆلسىمۇ دۈشمەنگە تىز پۈكمىدى. بەزىلىرى دۈشمەنگە سېتىلماي، ئالدانماي، جاھانگىر خوجىنىڭ ئەكسىيەتچى خەت – چەكلىرىنى مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلدى ھەتتا بىر نەچچە قېتىم جاھانگىر خوجىنى مەخپىي ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش ۋەقەسىمۇ يۈز بەردى. خوتەن، يەركەنلەردە جاھانگىر خوجىنىڭ ئىشەنچلىك ئاكابىرلىرىنى تىرىك تۇتۇش، توپىلاڭچىلارنى ئۆلتۈرۈش، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن توپىلاڭ كۆتىرىلدى.

قەشقەردە جىلىن، جياڭشى، گۈيجۇ، سەندۇڭ، فۇجەن، خېنەن، خۇنەن، خۇبېي، گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى، جېجىياڭ، سەنشى، شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىن كەلگەن مىڭدىن ئوشۇق سودىگەر شەھەرنى قوغداش ئۈچۈن قۇربان بولدى.

جاھانگىر خوجا 3 – قېتىم باستۇرۇپ كىرگەن ۋاقىت تازا ياز كۈنلىرى ئىدى. بۇ چاغدا قاراشەھەردىكى تورغۇت، خوشۇت قەبىلىلىرىدىكى چارۋىچىلار يايلاۋدا ئىدى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، شەھەردىن 500 چاقىرىم يىراقتىكى يۇلتۇزدىن قايتىپ كېلىپ، ئۆزلىرى ئات، قورال – ياراق تەييارلاپ، مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ موڭغۇل ئەسكەرلەر قىزىلباش دەرياسى بويىدىكى ئۇرۇشتا ئىنتايىن باتۇرلۇق كۆرسەتكەچكە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى.

جاھانگىر خوجا چېگرىدىن قېچىپ چىققان مەزگىلدە، قىرغىز، قازاق خەلقلىرىمۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئىسيانچىلارنى تۇتۇشىنى قوللىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ياردەملىشىپ جاھانگىر خوجىنىڭ ئىزىنى چارلىدى ۋە ۋاقتىدا خەۋەر قىلدى؛ بەزىلىرى تەھدىتتىن قورقماي، ئالدانماي، جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەر، ئات ئېلىش ئالۋىڭىغا قارشى چىقتى. 1826 – يىلى 4 – ئايدا جاھانگىر خوجىنىڭ يېقىن كىشىلىرى ئادەم، ئات يىغىش ئۈچۈن جول ساياق قەبىلىسىگە كىرىۋاتقاندا، ساغىر – ساياق قەبىلىسى كىشىلىرى تەرىپىدىن تىرىك تۇتۇۋېلىندى. 5 – ئايدا جاھانگىر خوجا توققۇزتارا ئەتراپىدا كۈن كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ، چوڭ باغىش قەبىلىسىگە خوشنا بولغان بايار دېگەن جايدا ئىبرىق – ئۇستەڭ چېپىپ يەر ئېرىشقا ئادەم ئەۋەتكەن ئىدى، ئۇنىڭ يېقىن كىشىسى شۇ يەردە تۇتۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

مەملىكىتىمىزنىڭ پامىر رايونىدىكى قىرغىز خەلقىمۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھەمكارلىشىپ، جاپا – مۇشەققەت، خېيىم – خەتەرلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئىسيانچىلارنى قوغلاپ تۇتۇپ، ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

ھەر مىللەت خەلقى يەنە ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ،

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاقسۇدىكى 30 مىڭ ئەسكىرىنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلدى. بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى بۇ قېتىمقى ئىسياننى بېسىقتۇرۇشقا كېتىدىغان ھەربىي ئاشلىق - تەمىنات ئۈچۈن ئۈرۈمچىدە ساقلانغان ئاشلىق بىلەن ئىلىدىن سېتىۋېلىنغان ئاشلىقنى ئىشلىتىپ، ئېچكىرىدىن توشۇلىدىغان ئاشلىقنىڭ كوپ قىسمىنى تېجەپ قېلىشنى قارار قىلدى. ئىلىدىن ئاقسۇغا كېلىشتە تيانشان تېغىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئىككى رايوننىڭ ئارىلىقى 1300 چاقىرىمدىن ئۇزاق بولۇپ، 14 ئۆتەڭ بار ئىدى. كوكچاغايدىن تامغاتاشقىچە بولغان 140 نەچچە چاقىرىم ئارىلىق مۇز داۋان بولۇپ، يول خەتەرلىك تېيىلغاق ئىدى، ئۇلاق تەستە ماڭاتتى. ئۇيغۇر خەلقى ھەربىي تەمىنات ئاشلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن 2 مىڭ كىشى چىقاردى، ھەر بىر كىشى 50 جىڭدىن ئاشلىقنى يۈدۈپ، جاپا - مۇشەققەت، خەۋپ - خەتەرگە قارىماي مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ، ئاشلىقنى يەتكۈزۈپ بەردى. كۇچار خەلقى ئۈرۈمچىدىن كەلتۈرۈلگەن ئاشلىقنى يۆتكەش ئۈچۈن مىڭ ئادەم چىقىرىپ، 200 ھارۋا، 500 ئات، 1500 كالا، مىڭ ئېشەك ئىئانە توپلاپ ئاشلىق توشۇدى.

دەسلەپتە جاھانگىر خوجا تەرىپىدىن قايمۇقتۇرۇلغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ تېز ئويغاندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى كېلىشى بىلەنلا، تەرەپ - تەرەپتە دۈشمەننى قىرىپ، چىڭ قوشۇنىغا ئەل بولدى. جەڭدە كۈچ چىقارغان ۋە خىزمەت كورسىتىش يولىدا ھاياتىنى قۇربان قىلغانلار تېخىمۇ كوپ بولدى. جاھانگىر خوجىنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا بەكرەك ئۇچرىغان دولانلىقلارمۇ ئاق تاغلىقلار، خوجىنىڭ چاكارلىرى بولۇپ، كوپچىلىكى (يەر تېرىش، ئات بېقىش، قارا قۇش بېقىش بىلەن شۇغۇللىناتتى) جاھانگىر خوجىدىن باش تارتىپ، ئۇزلىرى ساقلىغان قورال - ياراقلارنى تاپشۇرۇپ، ئىسيانچىلاردىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەنلىكىنى بىلدۈردى.

تارىختا ھەممە ئادەمنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغان مۇشۇنداق "خەلق قوزغىلىڭى" بولغانمۇ؟ مۇشۇنداق خەلقنىڭ قوللىشغا شۇ قەدەر ئېرىشكەن "خەلق قوزغىلىڭى"نى باستۇرغان ھەربىي ھەركەت كورۈلگەنمۇ؟ سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىكى ياللانما ئالىملىرىنىڭ مۇشۇنداق پاكىتنى قانداق چۈشەندۈرىدىغانلىقىنى بىلمەيمىز. لېكىن تارىخ بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىسياننى بېسىقتۇردى دېگەندىن كورە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى جاھانگىر خوجىنىڭ ئىسيانىنى تارمار قىلدى دېگەن تۈزۈك.

دەرۋەقە، بىزنىڭ جاھانگىر خوجا ئىسيانىنى "خەلق قوزغىلىڭى" دەپ قارايدىغان نۇقتىئىنەزەرنى بىردەك "ئەكسىيەتچى" دەپ سوكۈش نىيىتىمىز يوق، ئوخشاش بولمىغان نۇقتىئىنەزەر ئۈستىدە ئۇزاققىچە مۇنازىرىلىشىشكە بولىدۇ. بۇنداق نۇقتىئىنەزەر سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىكى ياللانما ئالىملىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەرىنىڭ خاراكتېرىدىن كەسكىن پەرق قىلىدىغان باشقا بىر خىل ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر. سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىكىنىڭ ياللانما ئالىملىرى جوڭگوغا قارشى تۇرۇشنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ ئۇزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچى تارىخشۇناسلىق سېستىمىسىنى تىكلىگەندىن باشلاپ، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتى بارلىق ئەكسىيەتچى نەرسىلەرنى شەرتسىز ھالدا مەدھىيىلەش ۋە كوككە كوتىرىشتە ئىپادىلىنىپ كەلدى. جوڭغارلارنىڭ ھوكۈمران تەبىقىسى، چوڭ - كىچىك خوجىلار، ساماق، جاھانگىر خوجىلاردىن تارتىپ يۈسۈپ خوجا قاتارلىقلار

قوزغىغان بىر قاتار ئىسيانلارنىڭ ھەممىسىنى بىردەك «مىللىي ئازاتلىق»، «خەلق قوزغىلىڭى» دېيىشتى. بۇنىڭدىن كىشىلەرنىڭ ئاسانلا كۆرۈۋالالايدۇكى، تارىختا ئۆتكەن توپىلاڭلارنى مەدھىيىلەش ۋە ئاقلاشتىن مەقسەت — ئەمەلىيەتتە خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قارشى تۇرۇپ، بۇ ھاكىمىيەتكە دۈشمەن بولغان بارلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى قوللاش. «بىزنى يوقىتىش نىيىتىدىن يانمىدى» دېگەن ئەنە شۇ، پۈتۈنلەي چۈشكۈنلىشىپ، دۇنياغا خوجا بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش قورالىغا ئايلىنىپ قالغان بۇنداق تارىخشۇناسلىقنى ئۈزۈل - كېسىل پاش قىلىشىمىز ۋە تەنقىت قىلىشىمىز لازىم.

1830 - يىلدىكى ۋەقەنىڭ خاراكتېرى ھېچقانداق «خەلق قوزغىلىڭى» ئەمەس ئىكەن، ئۇنداق بولسا، ئۇ زادى قانداق ۋەقە؟ خوجىلار توپىلىڭىمۇ؟ ياكى قوقانلىقلارنىڭ تاجاۋۇزىمۇ؟ ياكى ھەر ئىككىسىنىڭ قېتىشمىسىمۇ؟ ئەگەر ھەر ئىككى تەركىب بار دېيىلسە، قايسىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؟ مېنىڭ نۇقتىنەزىرىمچە، 1830 - يىلدىكى ۋەقە قوقان ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئىبارەت تېرىلىش كۈچلىرىنى توپلاپ ئېلىپ بارغان ھەربىي تاجاۋۇزچىلىق. بۇ نۇقتىنەزىرىمنى تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپتىن ئىسپاتلايمەن.

1. ۋەقەنىڭ سەۋەبى

1830 - يىلى قوقانلىقلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش سەۋەبى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن قوللانغان تاشقى ئىشلار تەدبىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك.

توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى جاھانگىر خوجىغا 1828 - يىلى 6 - ئايدا بېيجىڭدا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. لېكىن، توپىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ كۆپچىلىكى بۇرۇندىن تارتىپ خوجا ئەۋلادلىرى توپىلاڭ ئۇيۇشتۇرۇپ كەلگەن بازىغا — قوقانغا قېچىپ بېرىۋالغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوقان دائىرىلىرىدىن توپىلاڭچىلار كاتتىۋاشلىرىنى ۋە قوقانغا ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كېتىلگەن غەرپتىكى تۆت شەھەر ئاھالىسىنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. داۋگۇاڭنىڭ 8- يىلى 2- ئاينىڭ ئاخىرىدا (1824 - يىلى 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا) دۆلەت كاتىۋى چاڭ لىڭ قاتارلىقلار قوقان، بۇخارا دائىرىلىرىگە ئۇقتۇرۇشنامە ئەۋەتىپ: ئەگەر «يۇسۇپنى ۋە ئىسيانچى جاھانگىر خوجىنىڭ بالا - چاقىسىنى قايتۇرۇپ بەرسەڭلار، كۆپ ئىنئام بەرگەنىنىڭ ئۈستىگە ئۇلۇغ خاقانىمىز قوقانلىقلارنىڭ يەنە بۇرۇنقىدەكلا سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ، بۇخارالىقلارغىمۇ بەدەخشان ئارقىلىق كېلىپ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ ھەم باج ئېلىنمايدۇ. قايتۇرۇپ بەرمىسەڭلار، سودا قىلىشىڭلارغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ» دېگەن («چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 2 - جىلد). ئۇزاق ئۆتمەي، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە قوقان دائىرىلىرىدىن مەجبۇرىي ئەگەشتۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن ئەسكەر ۋە خەلقنى قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. قىسقىسى يۇسۇپ خوجىنى ۋە جاھانگىر خوجا ئائىلىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋە ئەسىر قىلىپ كېتىلگەن ئەسكەر، خەلقنى قايتۇرۇپ بېرىشتە سودا بېجى ئالماسلىقنى شەرت قىلدى. لېكىن قوقان دائىرىلىرى مەككارلىق بىلەن ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. داۋگۇاڭنىڭ 8- يىلى 5 - ئايدا، قوقان

دائىرىلىرى ئەلچى ھەم سودا كارۋىنى ئەۋەتتى. قوقان ئەلچىسى جەنۇبىي شىنجاڭدا ۋەقەدىن كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولغان خان ئەلچىسى نايەنچەڭگە ئېلىپ كەلگەن خەتتە "جاھانگىر خوجىنىڭ قولغا چۈشۈشى خۇدانىڭ تەقدىرىدۇر، بۇنىڭ ئۈچۈن مۇھتەرەم جاڭجۈنلەرنى مۇبارەكلەيمىز. ئەسىر چۈشكەن قالدى ئەسكەر ۋە سودىگەرلەرنىمۇ قايتۇرىمىز. لېكىن قۇرئاندا خوجىلارنى قايتۇرۇش ھەققىدە ئايەت يوق" دېيىلگەن. يەنى بىر تەرەپتىن، دوستانە قىياپەتتە بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ توپىلاڭنى بېسىقتۇرغانلىقىنى تەبرىكلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ماھىيەتلىك مەسىلىدە ئۆزلىرى ئىزچىل قوللاپ كەلگەن توپىلاڭ باشلىقلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى رەت قىلغان. دىنىي نۇقتىدىن تەھلىل قىلغاندا، قوقان دائىرىلىرىنىڭ پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ ئاتالغان خوجىلارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى رەت قىلىشىنىڭ سەۋەبى بار، لېكىن بۇنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يەنە تېخىمۇ چوڭقۇر سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى خوجىلارنى دەسمى قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىگە پوپوزا قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىقتىسادىي، سىياسىي ئىمتىيازلىرىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئىدى.

قوقان دائىرىلىرى ئاسىيلارنى تاپشۇرۇشنى رەت قىلغانلىقتىن، نايەنچەڭ قوقان دائىرىلىرىگە كەسكىن تەدبىر قوللاندى: ئەنئەنىۋى رەسمىي - يوسۇنىنى بۇزۇپ، ئەلچىنى قوبۇل قىلمىدى ۋە ئۇنىڭغا ئىنئام بەرمىدى، ئۇنى قاتتىق ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ "ئەنجانغا بېرىۋالغان ۋە بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن ئالاقە قىلىشىغا رۇخسەت قىلمىدى، سودا - سېتىق قىلىشىغىمۇ رۇخسەت قىلمىدى"، 80 ئەسكەرنى بويرۇپ ئۇنى چېگرىدىن چىقىرىۋەتتى. بۇ ھەركەت چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى. داۋگۇاڭخان نايەنچەڭنى تەقدىرلەپ، "قىلغىنىڭ ناھايىتى يوللۇق، مېنىڭ كۆڭلۈمدىكىدەك بوپتۇ، ناھايىتى ماختاشقا ئەرزىيدۇ" دېگەن ھەم مۇبارەك قەلىمى بىلەن گۈل چەككەن يەلپۈگۈچ، يەلپۈگۈچ قېپى، ئېپار - زەپەر خالتىسى ئەۋەتىپ، غەمخورلۇق بىلدۈرگەن.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوقان بىلەن سودا مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشى (بۇ ئىش ئەمەلىيەتتە داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلىدىن باشلانغان) قوقان ئۈچۈن قاتتىق زەربە ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، قوقان خانلىقىنىڭ بايلىق مەنبەسى ئاجىز ئىدى، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا، تۈزۈككىنە ئىگىلىكى يوق بولۇپ، خۇددى نايەنچەڭ ئېيتقاندەك "قوقانغا قاراشلىق ئەنجاننىڭ سودا - سېتىقتىن باشقا مۇقىم بايلىقى يوق" ئىدى («مەرىپەتلىك جەسۇر بەگ نايەنچەڭنىڭ خانىغا سۇنغان مەلۇماتى» 80 - جىلد، 36 - بەت). ۋېي يۈەننىڭ: "قوقان خانلىقىنىڭ ئىقتىسادى ئاجىز، يەرلىك مەھسۇلاتى ئاز بولۇپ، پۈتۈنلەي بازارغا كىرگەن سودا ماللىرىدىن ئېلىنىدىغان باج بىلەن خانلىقنىڭ خىراجىتىنى قاپلايدۇ" دېگەن. دېمەكچىكى، ئۇنىڭ بىردىن بىر جان تومۇرى تاشقى سودا بولۇپ، دۆلەتنىڭ مالىيە ئىقتىسادى، خان ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقىم بولۇشى، ئاساسەن، سودىدىن ئېلىنىدىغان باجغا باغلىق بولغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بولغان سودىنى ئۈزۈپ قويۇشى ئۇنىڭ مالىيە مەنبەسىنى ئۈزۈپ تاشلىغانلىق بىلەن باراۋەر بولۇپ، قوقان بۇنىڭغا تاقەت قىلالمايتتى، قورال كۈچى ئىشلىتەي ئامالى يوق ئىدى، شۇڭا سودىنى ئۈزۈپ تاشلاش قوقان دائىرىلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىكى بىرىنچى ۋە بىۋاستە سەۋەب ئىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى يەنە قوقان دائىرىلىرىنى يىشىم قالدۇرۇش ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىش بويىچە بىر قاتار نىزامنامىلەرنى يولغا قويدى. مەسىلەن، ئۇنىڭدا چاي، رەۋەن ئېكسپورتىنى مەنئى قىلىش، شىنجاڭدا 10 يىلدىن ئارتۇق تۇرغان ئەنجانلىقلارنى ھەيدەپ چىقىرىش بەلگىلەنگەن، 10 يىلدىن ئاشقانلارغا "بىردەك ئۇيغۇر ئاھالىسى قاتارىدا قارىلىپ ئالۋان - ياساق قويۇلىدۇ، دېخانچىلىق قىلىشقىلا يول قويۇلۇپ، سودا - سېتىق قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ؛ چېگرىدىن چىقىپ كېتىشكە ئىلتىماس سۇنسا، رۇخسەت قىلىنىدۇ، لېكىن يەنە قايتىپ كېلىشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ بالا - چاقىلىقلار قاچان كۆپەيسە ياكى ئازايسا، ۋاقتىدا مەلۇم قىلىدۇ؛ پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن نىكاھلىنىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ بالا - چاقىسىزلارنىڭ بالا - چاقىلىق بولۇشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ ئۆي مۈلكى بارلارنىڭ يەنە ئۆي سېلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ تېرىلغۇ يېرىنى 100 مودىن ئاشۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، بۇ ساندىن ئېشىپ كەتكىنى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. ئەمر - پەرمانغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ۋە مەنئى قىلىنغان نەرسىلەرنى يوشۇرغۇچىلار ھەيدەپ چىقىرىلىدۇ" دېيىلگەن. (يىڭۇقۇرقى كىتاب، 80 - جىلد، 87 - بەت).

شۇ چاغلاردا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق چەتئەللىكلەر ئەنجانلىق دېيىلەتتى، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەيدەپ چىقارماقچى بولغان ئەنجانلىق، ئاساسەن، قوقانلىقلار ئىدى، ئۇزاق ۋاقىتلار مابەينىدە شىنجاڭدا تۇرغان ئەنجانلىقلارنىڭ سودا - سېتىق، دېخانچىلىق، جازانىخورلۇق بىلەن شۇغۇللانغانلىرى ئاز ئەمەس ئىدى، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى شىنجاڭدا تەئەللۇق توپلاپ، ئۆيلىنىپ، پەرزەنتلىك بولۇپ، پەيدىن - پەي بىر خىل ئىجتىمائىي كۈچ بولۇپ قالغان ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەنجانلىقلارنى ھەيدەپ چىقىرىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب شۇكى، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى جاھانگىر خوجا توپىلىڭىغا مەدەت بەرگەن ياكى قاتناشقان ئىدى، دېمەك ئەنجانلىقلار بىر خىل ئىچكى ئاپەت بولۇپ، ئۇلارنى ھەيدەپ چىقارمىسا، ئاپەت تۈگىمەيتتى. نايەنچىڭ بۇ تەدبىرنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرگەندە مۇنداق دېگەن: ئەنجانلىقلار "ئۇزاقتىچە بىزنىڭ تەۋەيىمىزدە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئەھۋالىمىزنى ياخشى بىلىدۇ، سىرت بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ، ئەھۋال ئۇقتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئاسىي جاھانگىر خوجا چېگرا سىرتىدىكى ئەنجانلىقلارنى قول - چوماق، بۇيەردە قالغان ئەنجانلىقلارنى تايانچ قىلغان، ئۇ توپىلاڭ قوزغاش بىلەنلا تارمار بولۇپ كەتتى. ئاسىي جاھانگىر خوجا توپىلىڭى بىزنىڭ قاشا رولىنى ئۆتەپ تۇرغان بۇيرۇتلارنى رەنجىتىپ قويغىنىمىزدىن، شۇنىڭدەك ئەنجانلىقلارنىڭ ئىچكى - تاشقى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشقا پېتىنغانلىقىدىن ۋۇجۇتقا چىققان. ئەگەر يەنە يول قويۇلىدىغان بولسا، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەنە زور ۋەقە تۇغۇلۇشى مۇمكىن." دېمەك، ئەنجانلىقلارنى ھەيدەپ چىقىرىش ئۆتكەندىكى تەجرىبە - ساۋاقنى قوبۇل قىلغانلىق بولۇپ، تارىختىكى مەغلۇبىيەت يولىغا قايتا قەدەم قويۇشتىن ساقلىنىش ئىدى.

داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا ئەنجانلىقلارنى ئېنىقلاش ۋە ھەيدەپ چىقىرىش ئىشى باشلاندى. ئىلى جياڭجۈنى دې يىڭئا ئىلى، تارباغاتاي شەھەرلىرىدە

ئىنقىلاپ چىقىلغان ئەنجانلىق سودىگەرلەر بېسىۋالغان 38 مىڭدىن ئارتۇق قارا چاي، 4 مىڭ
200 جىڭدىن ئوشۇق رەۋەندىنىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلدى ھەم 18 سودىگەرنى چېگرىدىن
ھەيدەپ چىقاردى. («چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار»
داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 2 - جىلد). داۋگۇاڭنىڭ 9 - يىلى 2 - ئايدا، نايەنچېڭنىڭ مەلۇماتىغا ئاسا-
سەن، جياچىڭنىڭ 24 - يىلى (1819 - يىل)، 25 - يىلىدىن داۋگۇاڭنىڭ 9 - يىلىغىچە (1829 -
يىل). ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئەنجانلىقلاردىن چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال بولۇپ 1463 كىشى
تۈركۈم بويىچە چېگرىدىن چىقىرىۋېتىلدى. («ئۇيغۇر زېمىنىنى تىنجىتىش تەدبىرى» 78 - جىلد،
1 - بەت). بۇلارنى ئائىلىگە سۇندۇرۇپ، ھەر بىر ئائىلىنى ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن 5 كىشى
دەپ قارىغاندا 300 گە يېقىن ئائىلە ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىنقىلاش دائىرىسى تېخىمۇ
كەڭ بولۇپ، 7 شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. كۇچار، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، يەركەن، خوتەن،
قەشقەر، يېڭىسارىدىن ئىبارەت 7 شەھەردىن ئېلىنغان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ئەنجانلىق
سودىگەرلەر بېسىۋالغان 9400 جىڭدىن ئوشۇق رەۋەن، 69 مىڭ جىڭدىن ئوشۇق قارا چاي
(56 مىڭ سەردىن كۆپ كۆمۈشكە توغرا كېلىدۇ) ئاقتۇرۇپ مۇسادىرە قىلىنغان، 10 يىلغىچە
تۇرغان ئەنجانلىقلاردىن 289 ئائىلە ھەيدەپ چىقىرىلغان، بۇ، 7 شەھەردىكى جەمئى 1783 ئا-
ئىلە ئەنجانلىقنىڭ 16 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. دەرۋەقە، نايەنچېڭنىڭ سانلىق مەلۇماتى ئانچە دىگۈدەك
توغرا بولمىغانلىقىنىڭ ئۈستىگە ئىلگىرى - ئاخىرقى سانلىق مەلۇماتىدىمۇ توخشىماسلىق بار.
(«مەرىپەتلىك جەسۇر بەگ نايەنچېڭنىڭ خانغا سۇنغان مەلۇماتى» 80 - جىلد، 83 -، 84 -
ۋە 86 -، 87 - بەتلەر؛ «ئۇيغۇر زېمىنىنى تىنجىتىش تەدبىرى» 69 -، 75 - جىلد). پەقەت
يۇقۇرىدىكى سانلاردىنلا قارىغىنىمىزدا، ھەيدەپ چىقىرىلغانلار سان جەھەتتىن ئانچە كۆپتەك
قىلمىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەيدەپ چىقىرىلغانلار ئاز ئەمەس ئىدى. داۋگۇاڭنىڭ 9 - يىلى 9 -
ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر سەنزەن داچېنى زالۇڭئانىڭ چېگرا سىرتىدىكى ئەھۋالنى مەخپى
بايان قىلغان مەلۇماتىدىن قارىغاندا، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان
ئەنجانلىقلار 2 مىڭ ئائىلىچە بولغان. دېمەك، ئەمەلىي سان مەلۇم قىلىنغان ساندىن 3 ھەس-
سىدىن جىق. بۇ ھال ھەيدەپ چىقىرىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقۇرىدا
ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، نىزامنامە بويىچە ھەيدەپ چىقىرىلىدىغانلار 10 يىلغىچە تۇرغان ئائىلىلار
بىلەنلا چەكلىنەتتى. 10 يىلدىن ئاشقانلار ھەيدەپ چىقىرىلمايتتى، بۇ پىرىنسىپ ئىدى. بۇ،
ئەمەلىيەتتە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىر تەدبىرلا بولۇپ، ئەنجانلىقلارنى توگەل ھەيدەپ چىقىرىش
يەنىلا ئۇنىڭ نىشانىسى ئىدى. نايەنچېڭ داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلى 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى
مەلۇماتىدا ناھايىتى ئوچۇق ئېيتقان: "10 يىلغىچە تۇرغانلار ۋە ھازىر مەنئى قىلىنغان نەر-
سىلەرنى ساتقانلارنىڭ ھەممىسى ئاۋال ھەيدەپ چىقىرىلىدۇ. قالغانلىرىنىڭ تۇرۇۋېرىشىگە ھا-
زىرچە رۇخسەت قىلىنىپ، ئۇلار خاتىرجەم قىلىنىدۇ. كېيىن قاراچاي، رەۋەنلەرنى ئوغرىلىقچە
چېگرىدىن چىقارغانلىقى ياكى مەنئى قىلىنغان نەرسىلەرنى بېسىۋالغانلىقى تەكشۈرۈش ئارقى-
لىق مەلۇم بولۇپ قالسا ياكى باشقىلار تەرىپىدىن ئەرز - شىكايەت قىلىنسا، قىمىسى، جىنا-
يەت ئۆتكۈزسىلا ھەيدەپ چىقىرىلىدۇ. بۇ ئىشنى چاندۇرماي داۋاملاشتۇرۇلسا، بىر نەچچە يىل-

دىن كېيىن بىرنى قويماي ھەيدەپ چىقىرىۋەتكىلى بولىدۇ" («مەرىپەتلىك جەسۇر بەگنىڭ خانغا سۇنغان مەلۇماتى»، 73 - جىلد 32 - بەت). نىزامنامىنىڭ توپ نۇقتىسى "بىرنى قويماي ھەيدەپ چىقىرىش"قا مەركەزلەشكەن. بۇ نىزامنامە ئىجرا قىلىنىش داۋامىدا، بۇخارا، كەشمىر، بەدەخشان، ۋاخان، بالتىستان قاتارلىق مەملىكەت ۋە رايونلارنىڭ بىرمۇنچە سودىگەرلىرىمۇ ھەيدەپ چىقىرىلغان، بۇلارنىڭ سانى ھەتتا ھەيدەپ چىقىرىلغان ئەنجانلىقلارنىڭ سانىدىن ئېشىپ، 341 ئائىلىگە يەتكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە يالغۇز يەركەندىكىلەر 306 ئائىلىگە يەتكەن.

شۇڭا چىڭ سۇلالىسى ئەنجانلىقلارنى ھەيدەپ چىقىرىشتا زەربە بېرىش دائىرىسىنى تولىمۇ كېڭەيتىۋېتىپ، ئۆزى ئۈچۈن دۈشمەننى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپەيتىۋالدى. ئالايلۇق، ئەنجانلىقلارنىڭ ھەممىسىلا توپىلاڭغا قاتناشمىغان ئىدى، نەتىجىدە كۆپچىلىكى ھەيدەپ چىقىرىلدى؛ ھەيدەپ چىقىرىلغانلارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ ھەممىسى مۇسادىرە قىلىندى، بالا - چاقىلىرى ئۇلاردىن ئايرىۋېتىلىپ شىنجاڭدا قالدۇرۇلدى. بۇ ئادەملەرنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇنداق سىياسىتىدىن قاتتىق نارازى بولۇشى مۇقەررەر ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى 1830 - يىلى قوقانلىقلار باستۇرۇپ كىرگەندە، بۇ ۋەقەنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىلىرى بولۇپ قالدى. 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قەشقەر يېڭىشەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇلار توپ - توپ بولغان ھالدا سېپىل خەندىكىنىڭ بويىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، قوغلاپ چىقىرىلغانلىقى ئۈچۈن بۇ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە قاتناشقانلىقى توغرىسىدىكى ئەلەمنى بايان قىلىپ مۇنداق دېيىشكەن: "بىز چيەنلۇڭ، جياچىڭ يىللىرىدىن باشلاپ مال - تاۋار ئەكىلىپ سودا - سېتىق قىلىپ كەلگەن، ئۇلۇغ خاقاننىڭ زور مەرھەمىتىگە مۇيەسسەر بولغان...... 6 - يىلى جاھانگىر خوجا ئىسيان كۆتەردى، بىزنىڭ بۇ ئىش بىلەن ئالاقىمىز يوق ئىدى، ھېچ سەۋەبسىزلا بىزنى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىۋەتتىڭلار، چاي، رەۋەنلىرىمىزنى مۇسادىرە قىلىۋالدىڭلار. بىز سودا - سېتىق قىلىشاق دەپ ئادەم ئەۋەتسەك، چېگرىدىن كىرىشكە رۇخسەت قىلمىدىڭلار، ئۇنىڭ ئۈستىگە دارۋاسلار، بەدەخشانلىقلار، غالچىلارنىڭ چېگرىدىن كىرىشىگە رۇخسەت قىلدىڭلار، ئۇلارنى ناھايىتى ئىززەت - ئىكرام قىلىپ كەتتىڭلار، ئۇلار بىزنىڭ چاكارلىرىمىز ئىدى، بىز غەزەپتىن ئۆزىمىزنى باسالماي سىلەر بىلەن ئۇرۇشتۇق" («فولوڭئانىڭ ئىقرارنامىسى»).

قىسقىسى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەنجانلىقلارنى ھەيدەپ چىقىرىش سىياسىتىنىڭ، مەيلى ئەمەلىي ئىجرا قىلىنىش داۋامىدا بولسۇن ۋە ياكى ئۇنىڭ ئاقىۋىتىدە بولسۇن، زەربە بېرىش دائىرىسى بەك كەڭ بولۇپ كەتكەن. دولەت تەۋەلىكىدىن ئېيتقاندا، يالغۇز قوقانلىقلار بولۇپ قالماستىن، قوقانلىق ئەمەسلەرمۇ خېلى بار ئىدى. ۋاقىت جەھەتتىن ئېيتقاندا، 10 يىلغىچە تۇرغانلارمۇ بار ئىدى، 10 يىلدىن كۆپ تۇرغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى؛ ھەيدەپ چىقىرىلغانلارنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، توپىلاڭغا قاتناشقانلارمۇ بار ئىدى، توپىلاڭ بىلەن مۇناسىۋەتسىزلەرمۇ بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، چەتئەللىكلەر شىنجاڭدا سودىگەرچىلىك قىلغان ئىكەن، ھامان ئۇلارنىڭ بېسىلىپ تۇرغان ماللىرى بولىدۇ، ھېچبىر سۈرۈشتۈرمەيلا ھەممىنى قارا قويۇق مۇسادىرە قىلىشمۇ ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتكەنلىك. شۇڭا 1830 - يىلى قوقانلىقلارنىڭ

ياتقۇزۇپ كىرىشىدىكى ئىككىنچى بىۋاستە سەۋەب چىڭ سۇلالىسىنىڭ ماللارنى مۇسادىرە قىلىنغانلىقى ۋە ئەنجانلىقلارنى ھەيدەپ چىقارغانلىقى بولغان. بۇ ھەقتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ ئۆزىنى بىر مۇنچە تەكشۈرگەن. مەسىلەن، داۋگۇاڭ مۇنداق دەپ قارىغان: "قوقانلىق، ئەنجانلىق ئىسيانچى ئۇيغۇرلارنىڭ چېگرىدىن ئۆسۈپ كىرىپ ۋەقە تۇغدۇرۇشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇلارنىڭ ماللىرى مۇسادىرە قىلىنىپ ئۆزلىرى ھەيدەپ چىقىرىلغاچقا، قوساقىدا غۇم ساقلاپ، ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈرۈۋېلىشقان" («داۋگۇاڭ دەۋرىدىكى چىڭ سۇلالىسى تارىخى» 184 - جىلد، 12 - بەت). چاڭ لىڭمۇ مۇنداق دەپ قارىغان: "ئەنجانلىقلار ھەيدەپ چىقىرىلغاچقا تىرىكچىلىك قىلىشقا ئامال قىلالماي، بىر نەچچە رەت ئىلتىپات تىلىگەن، زالۇگىيا بولسا ئەھۋالغا قاراپ يۇقۇرىغا مەلۇمات سۇنمىغان. كۈندىن-كۈنگە ئۇلارنىڭ غەزىۋى ئېشىپ، قوقانلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، بۇرۇتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. بۇ قېتىم چېگرىدىن بېسىپ كىرىپ ۋەقە تۇغدۇرۇشىنىڭ سەۋەبى دەل ئەنە شۇ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇقسان يوق" («مەرىپەتلىك مەدەنىيەتكار گۇڭچاڭلىڭنىڭ ئۆزى تۈزگەن يىلنامە» 4 - جىلد، 11 - ، 12 - بەتلەر). زالۇگىيامۇ بۇ سىياسەت "ئەسلىدە ئېچكى سۈيىقەستنى تىنجىتىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى، ئەكسىچە سىرتتىكىلەرگە مەدەت بېرىپ قويىدى" دەپ قارىغان. بۇ تەھلىل ۋە باھالار شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ سىياسىتىدىن پۈتۈنلەي ئەكسىچە ئۈنۈم كېلىپ چىققانلىقى دەسلەپتە ئويلىنىلمىغان.

يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن ئىككى تەرەپنى يىغىنچاقلىغاندا، قوقانلىقلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىكى بىۋاستە سەۋەب ئىككى بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرسى ئۇلار بىلەن بولغان سودىنى ئۈزۈپ قويۇش، ئىككىنچىسى مال - مۈلۈكنى مۇسادىرە قىلىش ۋە ئەنجانلىقلارنى ھەيدەپ چىقىرىش ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. لېكىن مەسىلە بۇلا ئەمەس. بىۋاستە سەۋەبلەر تەسادىپى ئامىلدىنلا ئىبارەت. قوقانلىقلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدە مۇقەررەرلىك بارمۇ؟ تۈپ سەۋەب بارمۇ؟ ئۇرۇش — سىياسەتنىڭ داۋامى. قوقان دائىرىلىرىنىڭ شىنجاڭغا قارىتقان سىياسىتىنى بىرقۇر سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەك، دەل ئۇلارنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرىشتىكى ھەقىقىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ بولغانلىقىنى بايقىۋالىمىز.

قوقان ئەسلىدە بۇخارا خانلىقىغا قارايدىغان دولەت ئىدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، پەرغانىلىك ئۆزبېكلەردىن بولغان شەرىپبەگ (؟ — 1721 - يىللار) ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى پەيدىن - پەي مۇستەھكەملىدى، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئېردەنى بەگ (1757 - 1770 - يىللار) دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ پەرغانىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مۇستەقىل قوقان ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. لېكىن ئېردەنى تېخى «خان» ئاتالمىغان ئىدى. چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، ئېردەنى پەرغانە ئويمانلىقىدىكى قوقان، مەرغىلان، ئەنجان، نەمەنگان قاتارلىق تۆت شەھەرنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە چىڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ۋە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسىغا تارتۇق - خىراج تولەيدىغان دولەت بولغان. 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئالىم (1798 - 1809 - يىللار) تەختكە ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى «خان»

دەپ ئاتىدى، ئۆز ئىسمى يېزىلغان تىللا قويدۇرۇشقا باشلىدى، قوقان شۇنىڭدىن تارتىپ "خانلىق" دەپ ئاتالدى. ئۆمەرخان دەۋرىدە (1809 - 1822 - يىللار) قوقان خانلىقى تېخىمۇ تەكەببۇرلىشىپ كەتتى. مۇھەممەت ئېلى (1822 - 1842 - يىللار) دەۋرىگە كەلگەندە، قوقاننىڭ كۈچى يۇقۇرى پەللىگە يەتتى. مۇھەممەت ئېلى ئەتراپقا ئۈزلۈكسىز كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزدى، شىمال تەرەپتە ئىلى دەرياسى، چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى ۋادىلىرىغا، غەرپ تەرەپتە ئۇيىروتلارغا، جەنۇپ تەرەپتە قاراتېكىن، دارۋاسلارغا، شەرق تەرەپتە بويىروتلارنىڭ يايلاقلىرىغا ئۈزلۈكسىز تاجاۋۇز قىلىپ تۇردى. ئۇنىڭدىن ئېشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۈزلۈكسىز كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزۈش سىياسىتىنى قوللاندى. قوقان خانلىقى شىنجاڭنىڭ بۇخارا، دارۋاس، كەشمىر، بەدەخشان ئوتتۇرىسىدىكى سودىسىنى ئۆز ئالدىغا تارتىۋالدى. قوقان سودىگەرلىرى پاراپىرىش ئارقىلىق شىنجاڭدا باج تۆلىمەي سودا قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە چوڭ پومەشچىك، چوڭ سودىگەر، جازانىخورلار ھەدەپ جۇڭگو پۇقرالىرىنى بوزەك قىلاتتى، ئەنە شۇنداق يوللار بىلەن شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلىرىگە ئۈزلۈكسىز تەسىر يەتكۈزۈپ تۇردى. ئۇلارنىڭ خۇدايىدات دەپ ئاتىلىدىغان سودا ئىشلىرى ۋەكىلى بار ئىدى (خۇدايىدات مانجۇتىلى بولۇپ، سودا - سېتىق ئاقساقىلى دېگەن بولىدۇ).، قوقان دائىرىلىرى سودىگەرلەرنى چىڭ سۇلالىسىگە باج تاپشۇرماسلىققا دالالەت قىلىپ، قوقان خانلىقىغا باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلاتتى، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۆز ئالدىغا خۇدايىدات تىكلەش تەلىۋىنى قويدى. بۇلاردىن باشقا، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك، قوقان دائىرىلىرى پۇرسەت كەلسىلا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئىبارەت تىرىلىش كۈچلىرىنى قوللاپ، ئۇلارنىڭ بېسىپ كىرىپ توپىلاڭ قىلىشىغا ياردەم قىلاتتى. شۇڭا بەزى چەتئەل ئالىملىرى قوقان دائىرىلىرىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان كېڭەيمىچىلىك ھەركىتىنى "مۇستەملىكىچىلىك ھەركەت" دېگىنىنىڭ مەلۇم ئاساسى بار ئىدى. يۇقۇرىقىدەك ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇشىغا، بىر تەرەپتىن، قوقان دائىرىلىرىنىڭ سىياسىتى سەۋەپ بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، چيەنلۇڭدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى دۆلىتىنىڭ بارا - بارا زەئىپلىشىپ كېتىۋاتقانلىقى ۋە شىنجاڭدا سىياسىنىڭ چىرىكلىشىپ كەتكەنلىكىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

شۇڭا ۋەقەنىڭ خاراكتىرىنى ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەۋى ئارقىلىق تەھلىل قىلغاندا، ئەينى زاماندىكى ئاساسىي زىددىيەت خوجىلاردىن ئىبارەت تىرىلىش كۈچلىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولماي، بەلكى قوقان خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خوجىلار تەرەپتىن ئېيتقاندا، جاھانگىر خوجىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن، يۈسۈپ خوجا بۇخاراغا قېچىپ كەتكەن، شۇ چاغدا تىرىلىش ئۈمىدى بولسىمۇ، لېكىن تىرىلىش ئۈچۈن كۈچ يوق ئىدى، قوقان دائىرىلىرىنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان كېڭەيمىچىلىك سىياسىتى دەل ئۇنىڭ بېسىپ كىرىشىدىكى تۈپ سەۋەپ بولغان، چىڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭنى باستۇرغاندىن كې-

يېڭى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش تەدبىرلىرى بولمىغاندىمۇ، قوقانلىقلارنىڭ بىۋاستە بېسىپ كىرىشى ياكى خوجىلار توپىلىڭىنى قوللىشى مۇقەررەر ئىدى.

2. ئۇزۇندىن پىلانلانغان

1830 - يىل ۋەقەسىنىڭ خاراكتېرىنى يەنىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، قوقان دائىرىلىرىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى، ئاساسەن، 1827 - يىلدىن 1830 - يىلىنىڭ دەسلەپكى دېۋرىمىغىچە بولغان جەريانىدا قانداق كېڭەيمىچىلىك قىلغانلىقىنى كونكرېت قاراپ چىقىپ، 1830 - يىلدىكى بېسىپ كىرىش ئۇنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى يەنىمۇ چۈشەندۈرۈپ ئۆتمەكچىمەن.

1822 - يىلى قوقان خانى ئۆمەر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئېلى تېخى 14 - 15 ياشلىق گودەك بالا ئىدى، شۇڭا چوڭ ھوقۇق مىڭ بېشى (ۋەزىر) مۇھەممەت شېرىپنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. مۇھەممەت شېرىپ چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئالغاندىن كېيىن ئىنتايىن تەكەببۇرلىشىپ كېتىپ، چىڭ سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلىشىپلا تۇردى ھەم ئەتراپتىكى قەبىلىلەرگە خوجايىن بولۇۋالدى. نايەنچىڭ ئېيتقاندەك، ئۇ "ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تەگرىقۇتقا قارشىلىق كۆرسەتكەن. ئۆز يېرىنىڭ بېگى بولغان مۇھەممەت ئېلىنى ئالدىغان، سىرتقا قارىتا خوشنا قەبىلىلەرگە تەھدىت سالغان، ھەيۋە كۆرسىتىش يولى بىلەن ئۆز ئابرويىنى مۇستەھكەملىگەن" نەرسە ئىدى («چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 2 - جىلد). 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن تارتىپ، قوقان خانلىقىنىڭ كۈچى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى ئېلىمىز رايونلىرىدا كېڭىيىشكە باشلىدى.

1. قوقان خانلىقىنىڭ شەرققە قاراپ كېڭىيىشىدىكى بىرىنچى قەدىمى ئېلىمىزنىڭ قىرغىز مىللىتىنى تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە تەۋە بولۇشقا مەجبۇر قىلىش بولدى. مەسىلەن، قەشقەرنىڭ غەربىدىن تاكى ئوش يېنىغىچە بولغان جايلاردا كۆچمەنلىك قىلىپ كەلگەن ئېلىمىزنىڭ ئادىگىنا قەبىلىسىنى قوقانلىقلار خېلى بۇرۇنلا بېسىۋېلىپ، ھەر يىلى ئۇلارغا ئەسكەرلىككە ئالۋاڭ قويغان، ئۇلار يەنە ئېزىلىشكە ئۇچرىغان، "ئالۋاڭ - ياساق، قاقتى - سوقتى دەستىدىن ھەممىسى كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان". («چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 2 - جىلد). قوقان خانلىقىنىڭ ئېلىمىزنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزۈشى ئۇزۇن مۇددەتلىك، مۇرەككەپ بىر جەريان: ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەل - يۇرتىنى قوغداش ئۈچۈن قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن، ئاجىزلىق قىلغان چاغلاردا بىرلىشىپ دۈشمەنگە ئورتاق تاقابىل تۇرغان ياكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ياردەم سورىغان. كۆرەشتە يېڭىلسە، قورۇللىرىمىز ئەتراپىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان ياكى قورۇللىرىمىزدىن بۇياققا ئۆتۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن قوغداشنى تەلەپ قىلغان. ئۇلۇغيۈز قازاقلىرىنىڭ بېگى ئابدۇللانىڭ قەبىلىسى "قوقانلىقلار ئۇلاردىن قارا مال بېجى تۆلەشنى قايتا -

قايتا تەلەپ قىلغاندا، ئۇلار ماقۇل دېيىشكە پېتىنالماي ھەم قوقانلىقلارنىڭ ئۆكتەملىك قىلىشىدىن قورقۇپ، قورۇلمىمىزغا يېقىن يەرگە كېلىۋالغان" (يۈيلىنلارنىڭ مەلۇماتى «قوشۇنىمىزنىڭ ئۈيغۇر شەھەرلىرىنى ۋە قەشقەر قاراۋۇلىنىڭ سىرتىدىكى بۇيرۇت قەبىلىلىرىنى چارلاش ئەھۋاللىرى توغرىسىدا بايان» داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تەستىقلانغان) ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئارغۇ چولى قورۇلى ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەن. قىرغىزلارنىڭ تېيىت قەبىلىسىمۇ قوقانلىقلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغان. "بەزىدە 40 - 50 ئەنجانلىق چارلاپ كېلىپ، يىلقا - كالىلارنى تارتىۋالىدىكەن، بۇ يەردىكى نايمانلار ئاشۇنداق پاراكەندىچىلىككە ئۇچراپ تۇرغاچقا، ھەممىسى تاغ - تاققا قېچىپ كېتىشكەن" (داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى زالۇڭئانىڭ مەلۇماتى «ئەنجانلىق باسمىچىلارنىڭ قورۇلمىمىز ئەتراپىدا چارلاش ئېلىپ بارغانلىقىدىن ئاگاھلانغانلىرىم»). يەنە چېلەكتىكى نايمانلار "بۇ يىل (داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى) باھاردا ئات بېشى دىگەن يەرگە كۆچۈپ كەلدى. قوقانغا يېقىن يەردىكى بۇيرۇتلەر بىر نەچچە نۆۋەت قوقانلىقلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغاچقا، ھازىر ھەممىسى قوشقار دىگەن يەرگە كۆچۈپ كەلدى" (داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى زالۇڭئانىڭ مەلۇماتى «چېگرا سىرتىدىكى بۇيرۇتلارنىڭ جەمجەتلىقى، ئىلىدىن چېكىنگەن قوشۇنىنىڭ بىخەتەرلىك قىلغانلىقى»). بۇ ئەھۋال قوقان كۈچلىرىنىڭ ئېلىمىزنىڭ قازاق، قىرغىز قەبىلىلىرى ئۈستىگە داۋاملىق باستۇرۇپ كېلىپ، بۇ قەبىلىلەرنىڭ بىر تەرەپكە ئىچكىرىلەپ كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، بىز يەنە شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قوقانلىقلارغا قارشى كۈرىشى ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ تۇرغان، قوقانلىقلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان بەزى قەبىلىلەر يەنە جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەن ياكى ئىچكى جەھەتتىن جۇڭگوغا تەۋە بولۇشنى تەلەپ قىلغان، بۇ ئەھۋاللارمۇ قوقانلىقلارنىڭ بۇ يەرلەردىكى كۈچىنىڭ ئانچە مۇستەھكەم بولماي، ۋەزىيىتىنىڭ داۋالغۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئادىگىنا قەبىلىسىنىڭ 20 مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلى قوقانلىقلاردىن ئايرىلىپ جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەن، ئۇلار تېرەك داۋان ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. "قوقان خانلىقىغا بېقىنىپ كەلگەن تومى كاتار، سۇلتان نايمان، بۇريات، بېكۋاتلارمۇ بىزگە تەۋە بولۇشنى تەلەپ قىلغان" (يۇقۇرقى كىتاپ). ساردون نايمانلار بىراقلا قوقانلىقلارنى بۇلاپ، چۇ دەرياسى بويىدا، تالاستا قورغان سالدۇرۇپ، ئۇي ياستىۋاتقان قوقانلىق بەگلەر دەرھال قايتىپ كېلىپ ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. سۇلتان نايمان، سارباغىش نايمان قەبىلىلىرى خوشنا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، نارىن كۆۋرۈكى دىگەن يەردە قۇرئان تۇتۇپ: "ھەممىمىز ئۇلۇغ خاقاننىڭ چېگرىدىكى قوشۇنلىرىغا تايىنىپ، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، قوقانلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز" دەپ قەسەم ئىچىشكەن (داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى خان تەستىقلىغان يۈيلىن مەلۇماتىدىن پارچە)

2. قوقان دائىرىلىرى ئېلىمىزنىڭ چۇ دەرياسى بويىدا، تالاس، توققۇزتارا، پىشكەت قاتارلىق جايلىرىدا قورغان سالدۇرۇپ، ئۇي ياستىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەردىن زورلۇق بىـ

لەن باج ئالغان. قوقان دائىرىلىرىنىڭ ئېلىمىزنىڭ پەشكەت دېگەن يېرىدە قورغان سالدۇرغان ۋاقتى 1827 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى)غا توغرا كېلىدۇ. پەشكەت — ھازىرقى فرونزې. قورغان سالدۇرغان ئەھۋالنى ئەڭ ئاۋال قازاقلارنىڭ كۆكى (بېگى) ئابدۇللائىلى جاڭجۈنى دې يىڭئاغا مەلۇم قىلغان. داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى 8 - ئايدا يۇقۇرىغا مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: "قازاقلارنىڭ بېگى ئابدۇللانىڭ مەلۇم قىلىشىچە، بۇ يىل ئۇ چارۋىچىلىقتىن كۆزلۈك ھوسۇل ئالغاندىن كېيىن غەرپكە كۆچكەندە، قوقان بەگلىرىنىڭ پەشكەتتە قورغان سالدۇرۋاتقىنىنى كۆرگەن. بۇ بەگلەر ئۇنىڭغا قازاقلار شۇ يەرلەرگە كېلىپ چارۋىچىلىق قىلسۇن دەپ خەت ئەۋەتكەن. لېكىن ئۇ ئۇنىمىغان". ئىككىنچى يىلىنىڭ 2 - ۋە 4 - ئايلىرىدا، دې يىڭئا بىلەن قەشقەردىكى سەنزەن داچېن ۋۇلۇڭئالار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇ يەرلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرتكەن. تەكشۈرۈش دوكلادىدا مۇنداق دېيىلگەن: "پەشكەتنىڭ ئوت - سۈيى ئوبدان بولغاچقا، بۇرۇتلار بۇرۇندىن مۇشۇ ئەتراپتا چارۋىچىلىق قىلغان. قوقان دائىرىلىرى ئۇ يەردە بۇرۇتلاردىن باج ئالغان. بۇرۇتلار بەزىدە قوقانلىقلارنىڭ چارۋىلىرىنى بۇلاپ كېتىدىكەن. شۇڭا ئۇلار بۇ يەرگە قورغان سالدۇرغان. قورغان سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى بىر جاڭ، ئۇزۇنلۇقى بىر چاقىرىمچە كېلىدىكەن. ئىچىدە بىر قانچە يەردە چەللىبارالك ئۆي بولۇپ، قوقانلىق، ئەنجانلىقلاردىن ئالاھەزەل 100 چە ئادەم تۇرىدىكەن. ئەسلىدە بۇ بۇرۇتلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قۇرۇلغان ئىكەن" («چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 2 جىلد). بۇ دوكلات بىلەن ئابدۇللانىڭ مەلۇماتى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، 1. پەشكەت بۇرۇندىن ئېلىمىزدىكى قىرغىز مىللىتى چارۋىچىلىق قىلىپ كەلگەن يەر؛ 2. قوقان دائىرىلىرى كېڭەيمىچىلىك قىلغاچقا، قىرغىز خەلقى قارشى چىققان؛ 3. 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قوقان خانلىقىنىڭ كۈچى ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىگە يېتىپ كىرىپ، ئۇ يەردە قورغان پەيدا بولغان ھەم قورغاننى ساقلايدىغان قوراللىق كۈچ بولغان؛ 4. قوقان دائىرىلىرىنىڭ باج ئېلىش نىشانىسى نارىن دەرياسى ۋە ئىسسىق كۆل بويلىرىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان قىرغىزلارلا بولۇپ قالماي، بەلكى باج ئېلىش دائىرىسىنى ئۇلارنىڭ شىمالى ۋە شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى شاغىراق قازاقلىرىغىچە كېڭەيتىشكە ئۇرۇنغان.

بۇنىڭدىن باشقا، قوقان دائىرىلىرى 1830 - يىلى ئېلىمىزنىڭ چۇ دەرياسى بويى، تالاس ۋە قارابەل قاتارلىق يەرلىرىگە بېسىپ كىرگەن ھەم چۇ دەرياسى بويى، تالاستىن ئىبارەت ئىككى يەردە 5 قورغان سالدۇرغان. چۇ دەرياسى بويى، تالاسلار ئەزەلدىن ئىلى جاڭجۈنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلگەن، 1763 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ يەرگە خاتىرە تاش ئورناتقان. بىزنىڭ قازاق ۋە قىرغىز چارۋىچىلىرىمىز بۇ يەرلەردە چارۋىچىلىق قىلغان ھەم چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئاتلارنى ئىجارىگە بەرگەن. قوقان دائىرىلىرى بۇ يەرلەردە قورغان سالدۇرغاندىن كېيىن، ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنى "500 كالا بىلەن ياغاچ ئېلىپ كېلىپ، بۇ يەردە ئۆي سالسۇن" دەپ مەجبۇر قىلغان. كېيىن يەنە قىرغىزلارنىڭ ساياق قەبىلىسىنىڭ توققۇزتارا دېگەن يېرىدە

قورغان سالدۇرغان. («قوقانلىقلارنىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلمىدىغانلىقى توغرىسىدا بۇيرۇت بېگى ئولجىباينىڭ بەرگەن مەلۇماتى»)

3. قوقانلىقلار نارىن كوۋرۈكى يېنىدا چېگرىنى گۈزەت قىلىۋاتقان ۋە قاراۋۇل ئالماشتۇرۇشقا چىققان چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە توساپ زەربە بەرمەكچى بولغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى مۇداپىئە قىسىملىرىنى ئالماشتۇرۇش يولى مۇنداق ئىدى: 1798 - يىلى (جياچىڭنىڭ 3 - يىلى)دىن كېيىن، قوشۇن ئىلىدىن چىقىپ، سىنتاش تېكەستىن ئۆتۈپ، تېمۇرتىنۇر (ئىسسىق كول)نىڭ جەنۇبىدىكى بارخان چوققىسىدىن ئېشىپ، نارىن كوۋرۈكىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كېلەتتى. لېكىن داۋگۇاڭنىڭ 9 - يىلى قوقان خانلىقىنىڭ قوش بېگى (ھەربىي قوماندان) يەنى جاھانگىر خوجا بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرگەن ئەنجان شەھىرىنىڭ مۇھاپىزەت سىلىڭگى ئەيسا «نەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن نارىن كوۋرۈكى ئەتراپىدا قەشقەرگە مۇداپىئە قىسمىنى ئالماشتۇرۇش، ئۇچۇن ئۆتكەنلەرنى بۇلاش ئۈچۈن كۈتۈپ تۇرغان». ئۇنىڭ كونكرېت ھەركەت قەدەم - باسقۇچى مۇنداق بولغان: ئۇلار «ئىلى، قەشقەردىكى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى ئالمىشىدىغان ۋاقىتنى كۈتكەن، بۇ ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنى 2 مىڭچە بار دەپ پەرەز قىلىشقان» (نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن: ھەر يىلى ئالماشتۇرۇلىدىغان مۇداپىئە قىسىم تەخمىنەن 250 كىشىدىن كۆپرەك بولۇپ، چېگرىنى چارلىغۇچى 200 چە ئەسكەرنى قوشقاندا جەمئىي 450 نەچچىگە يېتەتتى)، ئاۋال خۇدادىن يامغۇر تىلەپ، «ھۆكۈمەت قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە يامغۇر - بوران تەڭلا كەلسە، يول تايغاق، كوۋرۈك تار بولغاچقا، ئۇلار پاتپاراق بولۇپ كېتىدۇ»، شۇ پۇرسەتتە قول سالماقچى بولغان. (يۇقۇرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى يۈي لىن مەلۇماتىدىن پارچىلار). شۇڭا، داۋگۇاڭ ئىلى جياڭجۈنى يۈي لىننىڭ ئىلتىماسىنى تەستىقلاشقا مەجبۇر بولۇپ، 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (1830 - يىلى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى) بۇ يىل جەنۇبتا قوشۇن ئالماشتۇرۇشنى ۋاقتىنچە بىر يىل توختىتىپ تۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن («چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 2 - جىلد).

4. قوقان دائىرىلىرى بۇخاراغا قېچىپ بېرىۋالغان مۇھەممەت يۈسۈپنى ئوغرىلىقچە قوقانغا تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر، قىرغىز خەلقى ئارىسىدىكى تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى بېسىپ كىرىش قورالى قىلغان. قۇتلۇق دېگەن قوقانلىق كىشىنىڭ ئىقرارىدىن قارىغاندا، قوقان بەگلىرى داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 6 - ئايدا، جاھانگىر خوجا تۇتۇلغاندىن كېيىن قوقانغا قېچىپ كېلىۋالغان ھەسەن پاكار، رەھمىتۇللا دېگەن ئىككى قەشقەرلىقنى ساراڭ قىياپىتىگە كىرگۈزۈپ يۈسۈپ خوجىنى ئوغرىلىقچە قوقانغا ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇغان، يۈسۈپ خوجا قوقانغا كېلىش بىلەنلا، قوقان بەگلىرىنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى جەھەتتىكى ياردىمىگە ئېرىشكەن.

5. جىددىي پىلانلاپ، كۈچ توپلاپ، بېسىپ كىرىشكە تەييارلانغان. خاتىرىلەردىن قارىغاندا، 1829 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 9 - يىلى) يازدا، قوقان بەگلىرىدىن ھەسەن قاتارلىقلار 4 مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ، ئاتلارغا يېڭى تاقا قاقتۇرۇپ، چېگرىدىن بېسىپ كىرمەك-

چى بولۇپ ئالاي تېغىدا تۇرۇشقان». قوقان دائىرىلىرى بىلەن يۈسۈپ خوجا تەڭ ھەركەت قىلىشىپ، «8 - ئايدا يېڭى ئاي چىقىش بىلەنلا» قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشنى بەلگىلىگەنلىكى توغرىسىدا ھەرقايسى قىرغىز قەبىلىلىرىگە خەت ئەۋەتكەن. سارباغىش قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى تاشتان بەگكە (بۇ ئادەم جاھانگىر خوجا توپىلىڭىغا قاتناشقان) ئەۋەتكەن خېتىدە ئۇنى قوترىتىپ مۇنداق دېگەن: «تاشتان بەگ، سەن بولساڭ باتۇر ئادەم، نېمىشقا ئاۋال ئىلىمدىكى يېيىقسىن يەرلەرگە بېرىپ بويرۇتلارنىڭ يىلقىلىرىنى بۇلاپ قايتىپ كەلمەيسەن؟ بىز ساڭا ياردەمگە ئادەم ئەۋەتىمىز، ئىلىنى ئالساق، ياخشى ئەمەسمىدى؟» جەنۇبىي شىنجاڭدا جاھانگىر خوجا توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى بۇ يەردە بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، بولۇپمۇ ئەمەلدارلار بىلەن يەرلىك بەگلەرنىڭ ناچار قائىدە - تۈزۈملىرىنى ئېلىپ تاشلاش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ، خەلق بىلەن ھوكۇمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ۋاقىتىنچە مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتكەنلىكتىن، ۋەزىيەت نىسبىي ھالدا بىرقەدەر مۇقىم بولغان ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنە ئەسكەر كۆپەيتىش ئارقىسىدا چېگرا مۇداپىئەسى خېلى كۈچەيگەن ئىدى، مانا بۇ ئەھۋاللارغا دىققەت قىلغان قوقان دائىرىلىرى ئۆزلىرىنىڭ چەكلىك ھەربىي كۈچى بىلەن مەقسەتكە يېتىشنىڭ تەسلىكىنى ھېساپقا ئېلىپ، ئارىغا بولغۇنچىلىك سېلىشتەك زەھەرلىك ھىلە ئىشلەتتى: قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى، جۇڭۋاڭى ۋە ياردەمچى داچېنى ئىسھاق قوقانلىقلارنى يېمىپ كىرىشكە بىرنەچچە قېتىم تەكلىپ قىپتۇ، ئىسھاق ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشماقچى بولۇپتۇ، دېگەن ئۇسەك گەپنى تارقاتتى: يەنە يۈسۈپ خوجىنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ، ئىسھاققا سەككىز قېتىم ۋەدە قىلىشقان ئىدۇق، نېمىشقا ئاينىپ قالدىڭىز؟ دەپ سورۇشتە قىلىپ خەت يازدى. ئۇلارنىڭ قەبىھ مەقسىدى ئۇنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قولى بىلەن يوقىتىپ، قەشقەرنى زەئىپلەشتۈرۈش ئىدى. پاكىت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، قوقان دائىرىلىرىنىڭ بۇ ھىلىسى مەلۇم رول ئوينىدى، دېگەندەك، زالۇڭئا ئىسھاقنى نەزەربەنت قىلىپ قويۇپ، زور ناھەق ئەنزە پەيدا قىلدى، ئىسھاق جېنىدىن جۇدا بولغىلى تاسلا قالدى، قوقانلىقلار چېكىنگەندىن كېيىن بۇ ئىش ئاندىن ئېنىقلاندى.

يەنە بىر مەلۇماتتىن قارىغاندا، «قوقان بەگلىرى قازاق، بويرۇتلار بىلەن بىرلىشىپ ئاۋال ئىلىغا ئوتتۇش ئۈچۈن قوش بېگى ئەۋەتكەن. ئىلىنى ئالغاندىن كېيىن، ئىلىدىن كۈچارغا ئۆتۈپ، قەشقەر قاتارلىق ئالتە شەھەرنى ئالماقچى بولغان» («بويرۇت بېگى ئىولجىبايىنىڭ قوقانلىقلارنىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى»). بۇ شۇنى كۆرسىتىدۇكى، قوقانلىقلار ئىلى ئارقىلىق بېسىپ كىرمەكچى، چۈنكى ئىلى ئارقىلىق ماڭسا، يول بەك ئۇزاق، قېيىنچىلىق ناھايىتى كۆپ بولاتتى، قازاق، قىرغىزلارنىڭ قارشىلىقى بېسىقمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، نىسبىي ھالدا ئېيتقاندا، ئىلىنىڭ مۇداپىئەسى ۋە يۆيلىنىشنىڭ ھوشيارلىقى قەشقەرنىكىدىن ۋە زالۇڭئادىن كۆپ ئۈستۈن ئىدى. شۇڭا ئاخىرى، قوقانلىقلار قەشقەر ۋە سىرىقكول (سىرىققولمۇ دېيىلىدۇ — بۈگۈنكى تاشقورغان) ئىككى تەرەپتىن تەڭلا بېسىپ كىرىش ئۇسۇلىنى قوللاندى، لېكىن ئاساسىي كۈچ قەشقەر تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى.

يۇقۇرىدىكى تەھلىل شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، قوقان دائىرىلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسە-

تىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، بېسىپ كىرىش سۈيىقەستى ئۈزۈندىن پىلانلانغان. يۈسۈپ خوجىنى قوقانلىقلار ئوغرىلىقچە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈرۈپ، ئۇنىڭدىن ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلانغان. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بولسىمۇ، لېكىن ئۆتكەن قېتىمقى توپىلاڭدىن كېيىن تېخى 3 يىل ئۆتكەن چاغدا خوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ يەنە توپىلاڭ كۆتەرگىدەك كۈچى يوق ئىدى، شۇڭا بۇ قېتىمقى ۋەقەنىڭ خاراكتېرى خوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ توپىلىڭى دەپ قاراش مۇۋاپىق ئەمەس.

3. تەركىۋى

1830- يىل ۋەقەسىنىڭ خاراكتېرىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، تاجاۋۇزچىلارنى ئەسكىرىي كۈچى، باشلىقلىرى، تەركىۋى جەھەتلەردىن تەھلىل قىلساق، ۋەقەنىڭ ئاساسىي پىلانلىغۇچىسىنى تاپالايمىز.

تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى ۋە باشلىقلىرى توغرىسىدا، جۇڭگودىكى ۋە چەتئەلدىكى خاتىرىلەر ئوخشاش ئەمەس، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئارخىپ ماتېرىياللىرىمۇ ھەرخىل ئېيتىلغان. لېكىن ھەرخىل ئەھۋاللار بىلەن بىرلەشتۈرۈش، خۇسۇسەن كونكرېت ئۇرۇش جەريانىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق (بۇ جەھەتتىكى مەسىلىدە كېيىن توختىلىمىز) تاجاۋۇز قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى 20 مىڭدىن 30 مىڭغىچە ئىكەنلىكىنى، ئاساسىي باشلىقلىرىنىڭ قوقانلىقلار ئىكەنلىكىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

1. ئەسىرگە چۈشكەن باشلىق باراتنىڭ ئىقرارى: «مەن قەشقەردىن چىققان ۋاقتىمدا، ئاققۇل، مەھەممەت شىرىپ، باتۇربەگ، جۈت بەگ، سۇدۇربەگ، باباق، يۈسۈپ خوجا، تۆرە خوجا، يولداش بەگ دىگەن قوقانلىقلار بار ئىدى. پولات بى (بەگ)، ساماق (ساماق؟) بى (بەگ) لەر ھوكۇمەت ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىمىز دەپ، 7-8 مىڭ كىشى بىلەن قەشقەردە قالغان. ئاتانتاي، تايلىقلار كەلمىدى» («چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار»، داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 4 - جىلد).

بارات قوقانغا قاراشلىق تاشكەنتلىك ئادەم بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ماتېرىياللىرىدا ئۇنى «ئەنجان قوشۇنىنىڭ باشلىغى»، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئەسكەر باشلاپ كېلىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەركەنلەرگە ھۇجۇم قىلغان، كېيىن ئەسىر چۈشكەن دېيىلگەن. ئۇنىڭ ئىقرارى ناھايىتى ئىشەنچلىك.

2. قۇتلۇقنىڭ ئىقرارى: «مىڭ بېشى ئاغا قۇل قوقان، نەمەنگان، ئۆرە تۆپە، جىيەك، مەرغىلان، ئەنجان، خۇجەنتلىكلەردىن 30 مىڭ ئادەمگە باشچىلىق قىلغان؛ لەشكەر قوش بېگى 3 مىڭ تاشكەنتلىكنى ئېلىپ كەلگەن؛ ئىسەن باتۇر بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى مۇسا 3 - 4 مىڭغىچە ئەنجانلىق بىلەن بويروتلارنى ئېلىپ كەلگەن. تەخمىنەن ھەممىسى 40 مىڭچە. ئۇشقا كەلگەندە 10 مىڭ ئادەمنى قايتۇرۇۋېتىپ، ھەربىر كىشىگە بىردىن تىللا بەرگەن. ياردەمگە چىقىرىلغان 30 مىڭ، بۇلاردىن جىڭ قوقانلىق باسمىچىلار 20 مىڭدىن ئاشىدۇ، بويروتلار 10 مىڭدىن ئاشىدۇ. قوقانلىق باشلىقلار مىڭ بېشى ئاغا قۇل، ئىسەن باتۇر، مۇسا، ئىمىن لەشكەر، لەشكەر قوش بېگى، رەجەپلەر بول-

خان، قەشقەردىكى توپىلاڭچىلار باشلىقلىرى باباق، رەھمەتۇللا، مۇھەممەت ئىمىن، ھەسەن پاكار، تۇردى ئاخۇن، ياقۇپ سوپىچاق، قۇربان سوپىچاق، موللا يادىكار، توكا، يۇسۇپ خوجا، تۇرپ-خاننىڭ ئوغلى تورە خوجا، قاسىم ئاخۇنلار بولغان. بويرۇتلارنىڭ باشلىقى غازىنىڭ ئاكىلىشچە، يەنە بەختىباي دېگەننىڭ قول ئاستىدىكى تېيىت دېگەن ئادەم مىڭ بېشىغا ئات ئەكىلىپ بېرىش بىلەن بىللە 150 تىن كۆپ ئادەمنى كەلگەن (يۇقۇرىدىكى ماتېرىيالدىن).

بىز تاپقان ماتېرىيال ئىچىدە بۇ ئەسكەر كۆچى، باشلىقلار توغرىسىدا بىر قەدەر تو-لۇقراق ئىقرارنامە ھاپىلىندۇ. ئۇ ئەسكەر كۆچىنى 30 مىڭ دېگەن. بۇ باراتنىڭ ئىقرارى بى-لەن ئوخشاش، قوقانلىق ئاغاقۇل دېگەن كىشى ھەممىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

3. موللاغوجەكنىڭ ئىقرارى: "بۇيىل (داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى) قوقانلىقلارنىڭ باشلىقى مىڭ بېشى ئاغاقۇل، قوقان خانزادىسىنىڭ قېيناتىسى ئىمىن لەشكەر، لەشكەر قوش بېگى، ئىمىن باتۇر، مۇسالار قەشقەردىكى كاتتىۋاشلار باباق، ئابدۇۋەلى، موللا مۇھەممەت ئاخۇن، ھەسەن پاكار، تورەخوجىلار بىلەن بىرلىكتە 30 مىڭدىن كۆپ ئادەم بىلەن چىققان" (يۇقۇرىدىكى ماتېرىيالدىن).

ئەسكەر كۆچى 30 مىڭ، باشلىقى يەنىلا قوقانلىق ئاغا قول بولغان.

4. بىز ھۆكۈمەت تەرىپىدىن رەتلەنگەن باسمىچىلارنىڭ باشلىقىنىڭ تىزىملىكىنى تاپتۇق. بۇ تىزىمدىكىلەر ئۈچ تۈرگە ئايرىلغان. بىرىنچى تۈرگە "ئۇيغۇرلاردىن يېڭى، كونا ئاسىلار"-دىن 14 كىشى كىرگۈزۈلۈپ، بىرىنچىسىگە يۇسۇپ خوجا، ئاندىن قالسا ئۇنىڭ ئوغلى تۇلۇم خوجا، باباق، ھەسەن پاكار، ياقۇپ سوپى، ئابدۇكېرىم، يېڭىسارنىڭ ھاكىم بېگى سىدىقلار يېزىلغان. ئىككىنچى تۈرگە "قوقان، ئەنجان ئاسى ئوغرىلىرى"دىن 10 كىشىنىڭ ئىسمى كىرگۈزۈلۈپ، تو-ۋەندىكىچە يېزىلغان:

"1. ئەنجانلىق مىڭ بېشى ئاغا قول.

2. ئىمىن لەشكەر، قوقان بېگىنىڭ تاغىسى.

3. لەشكەر قوش بېگى.

4. ھەيدەر قارى بەگ. 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى (11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى) جەڭدە ئۆلگەن.

5. ئىمىن باتۇر.

6. باتۇر بېشى.

7. ھېكىم تومۇرگەن: 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى (11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) جەڭدە ئۆل-گەن. (نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن: زالۇڭئا، رولۇڭئالارنىڭ داگۇاڭنىڭ 10 - يىلى 11 - ئاي-نىڭ 17 - كۈنى خانغا يوللىغان «شەھەر قوغداش ئۈچۈن ئوغرىلارنى قىرىش ئەھۋالى» دېگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇ 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۆلتۈرۈلگەن بولىدۇ).

8. شىرىپ لەشكەر: قوقان بېگىنىڭ قېيناتىسى.

9. قۇربان بەگ دادىخا.

10. باتۇر دادىخا."

يەنىلا مۇشۇ ئاغا قولنىڭ بىرىنچى ئورۇندا تۇرغانلىقى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئۈچىنچى تۈرگە "بويرۇت باسمىچىلار" كىرگۈزۈلگەن (قىسقارتىلدى). ئاخىرىدا "8 - يىلى ھەر قايسى شەھەرلەردىن ھەيدەپ چىقىرىلغان ئەنجانلىقلار بىلەن 6 - يىلى ئىسيانچىلارغا ئەگەشكەن ئۇيغۇرلار بولۇپ جەمى 20 مىڭدىن ئارتۇق باسمىچى" ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان («قولىمىزغا چۈشكەن ئەنجانلىق باسمىچى مۇھەممەت سالى ۋە تەسلىم بولغان ئۇيغۇر موللاغازىلار ئىقرار قىلىپ ئېيتىپ بەرگەن باسمىچىلار باشلىقلىرىنىڭ رويخىتى»).

5. ۋەلىخانوۋنىڭ ئېيتىشىچە: "1830 - يىلى 9 - ئايدا" يۈسۈپ خوجا 20 مىڭ قوقان-لىق، 15 مىڭ تاشكەنتلىك، 2 مىڭ قاراتېگىنلىك تاغلىقلار بولۇپ جەمى 40 مىڭ ئادەم بىلەن جەڭگە چىققان،...... ھەممە قوشۇنغا قوقان خانىنىڭ ئىنىسى بولغان مىڭ بېشى ھەق قۇلى، مىرزا شېرىپ لەشكەر ۋە تاشكەنتلىك قوش بېشى قوماندانلىق قىلغان" (زوكوت: «شەرقىي تۈركىستاننىڭ 18 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە ئۆتكەن ئىجتىمائىي تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»نىڭ 469 - بېتىدىن).

دىرۋەقە، يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىللەردىن باشقا، بېسىپ كىرگەنلەرنىڭ باشلىقلىرى ۋە ئەسكىرىي كۈچى جەھەتتە يەنە بىر مۇنچە ماتېرىياللارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ. يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلساق، ئەسكىرىي كۈچ توغرىسىدىكى خاتىرىلەردە ئەڭ كۆپ بولغىنى ۋەلىخانوۋ ئېيتقان 40 مىڭ كىشى، باشقىلىرىدا 20 مىڭ بىلەن 30 مىڭ ئارىلىقىدا ئىكەنلىكى ئېيتىلغان. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىقرارلار بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قىلغان دوكلادى ئەلۋەتتە بىرىنچى قول ماتېرىيال. ۋەلىخانوۋ ۋەقە تىنجىتىلىپ 28 يىلدىن كېيىنكى 1858 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆسۈپ كىرگەن. ئۇنىڭ خاتىرىسىدىكى تارىخىي پاكىتلاردا خاتالىق بار. بۇنىڭدىن باشقا، 3 ئاي ئىچىدە قوقانلىقلار قەشقەر، يېڭىسار، يەركەنلەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان ئەھۋاللار بىلەن بىرلەشتۈرگىنىمىزدە، ھەممىسىدە "10 مىڭدىن جىق ئوغرى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى"، "10 مىڭدىن جىق ئوغرى يەركەننى پاراكەندە قىلدى" دېگەن خاتىرىلەر يېزىلغان، (10 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم يەركەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، قەشقەرنى قورشىۋالغان دۈشمەن 7 - 8 مىڭدىن ئاشاتتى)، يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلغانلار بولسا بىر نەچچە مىڭ بولغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، يېڭىسارنىڭ ھاكىمبېگى سىدىق ئەھۋالنى ئاڭلاپ ئاسىلىق قىلغاچقا، كونا شەھەر (ئۇيغۇرلار شەھىرى) مۇداپىئەسىز قالغان، قوقانلىقلار قورقىتىپ ئەگەشتۈرۈۋالغان ئۇيغۇرلار بىلەن يېڭىسارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. شۇڭا بېسىپ كىرگەن قوقانلىقلارنىڭ ئومۇمىي سانىنى 25 مىڭدىن 30 مىڭغىچە دەپ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنراق كېلىدۇ.

ئەمدى باشلىقلىرى بىلەن تەركىۋىنى كۆرۈپ چىقساق، قوقان بېگىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقمىغانلىقىنى كۆرىمىز، بۇ ئۇنىڭ كىچىك بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم شەخسلەر تۆۋەندىكى بىر نەچچە كىشى: ئاغاقۇل، ئەيسا، مۇسا، يۈسۈپ خوجا ۋە باباقلار. مەن تاجاۋۇزچىلارنىڭ تەركىۋىنى 4 خىلغا يىغىنچاقلىدىم:

1. قوقان يۇقۇرى تەبىقىسى.

يۇقۇرىدىكى ئىسيانلار ئىچىدە قوقانلىق، ئەنجانلىق باشلىقلارنىڭ يېزىلغىنى مۇھىم

ئەمەلىيەتتە ئىدى. بىز بۇ تەزكىرىلەردە ھېلىقى ئاغاقۇل دېگەن مىڭ بېشى (ۋەزىر) نىڭ ھامان بىرىنچى ئورۇندا قويۇلغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇنداق بولۇشى تەسادىپىي ئەمەس. ئاغاقۇل قوقان خانى مۇھەممەت ئەلى خاننىڭ ئاتىسى بېقىۋالغان ئىنىسى بولۇپ، قوقاننىڭ باش ۋەزىرى ئىدى. ئۇنى بۇ قېتىمقى باسقۇنچىلىقنىڭ باش قوماندانى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئىككىنچى ئورۇندىكى كىشى ئەيسا بولۇپ، ئۇ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىغا قاتناشقان، ئەنجان مۇھاپىزەت قىسمىنىڭ قوماندانى، شۇنداقلا نەچچە مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ، نارىن دەرياسى بويىدا چېك سىزىقىنىڭ مۇداپىئە قىسمىنى ئالماشتۇرۇشقا كەلگەن قوشۇننى بولىماقچى بولغان باشلىق ئىدى. ئۇنىڭ "قوش بېگى" (ھەربىي قوماندان) دېگەن ئۇنۋانى بار ئىدى. ئۈچىنچى ئورۇندا قويۇلغىنى مۇسا بولۇپ، ئۇمۇ ھەربىي قوماندان، ئەيسانىڭ ئىنىسى ئىدى. بۇلاردىن باشقا، قوقان بەگلىرىنىڭ تاغىلىرى ۋە قېيىناتىسىنىڭ بېسىپ كىرىشكە قاتناشقانلىقى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇلارمۇ ئەسكەرلەرنى باشلاپ ھۇجۇم قىلغان. ئۇلارنى قوماندانلىق ئىشتاۋىنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى دېيىشكە بولىدىغۇ دەيمەن! مانا بۇ ئەھۋاللاردىن قوقان ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ بېسىپ كىرىشكە بىۋاستە قوماندانلىق قىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

2. يۈسۈپ خوجا باشچىلىقىدىكى توپىلاڭچىلار. بۇلار ئاساسەن، جاھانگىر خوجا توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندا قوقانغا قېچىپ بېرىۋالغان ئاق تاغلىقلاردىن تەركىب تاپقان، بۇمۇ بىر تۈركۈم ئەكسىيەتچى تىرىلىش كۈچلىرى بولۇپ، چوڭ - كىچىك خوجا، سامساق، جاھانگىر خوجىلار بىلەن تومۇرداش ئىدى. ئۇلار ھەمىشە تىرىلىش كويىدا بولسىمۇ، لېكىن كۈچى ئاجىز بولغاچقا، قوقانغا تايىنىشقا مەجبۇر بولغان. يۈسۈپ خوجىنى ھىمايىگە ئالمىغاندا، باباق مۇھىم شەخس بولغان، ئۇ ئەسلىدە قەشقەرنىڭ 4 - جىركىلىك (دەرىجىلىك) بېگى ئىدى، داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى ئاسىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن. قوقان قوشۇنى قەشقەر كونا شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن، يۈسۈپ خوجا ئۇنى مۇشۇ شەھەرنىڭ ھاكىم بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ ۋە ئوغلى قوقانلىق ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشقان بولسىمۇ، لېكىن باسقۇنچىلىق مەغلۇپ بولۇش بىلەنلا خۇددى كاردىن چىققان ئىتلاردەك ئىرغىتىپ تاشلانغان. قوقان بېگى ئۇنى تاشكەنتكە ئەكەلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا: "قېرىپ قالدىڭىز، بىر كۆزىڭىز قارىغۇ بولۇپ قالدى، ئۆيىڭىزدە ئارام ئېلىڭ!" دېگەن («چېك سىزىقى دەۋرىدىكى تاشقى ئىشلارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار»، داۋگۇاڭ دەۋرىگە ئائىت 4 - جىلد).

3. ھەيدەپ چىقىرىلغان ئەنجانلىقلار. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ ئۇلارغا پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بار ئىدى، ئۇلار بېسىپ كىرىش ئارقىسىدا يەر - زېمىن، مال - مۈلكىنى قايتىدىن قولغا كىرگۈزۈپ، بالا - چاقىلىرى بىلەن ھەمدەستىخان بولۇشنى كۆزلەيتتى. شۇڭا ئۇلار بۇ قېتىمقى بېسىپ كىرىشنىڭ ئاكتىپ قاتناشچىلىرى بولدى.

4. قىرغىزلار. توپىلاڭغا زادى قايسى قەبىلە قاتناشقانلىقىنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، ئاز دېگەندە، ئىككى خىل تىپ بار ئىدى. بىرسى قوقانغا بېقىنغانلار:

يەنە بىر خىلى ئۆتكەندە چىڭ سۇلالىسى هوكۇمىتى ئىللى مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇلاردىن كوڭلى سوۋۇغانلار.

بۇ 4 خىل تەركىپ ئىچىدە، شۇبھىسىزكى، ئاساسىي پىلانلىغۇچى، يادرو قوقانلىق بولغان؛ يۈسۈپ خوجا بولسا ئەگەشكۈچى، قورال. ئۇ بۇخارادىن قوقانغا ئوغرىلىقچە تەكلىپ بىلەن كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قوقان بېگى ئۇنىڭغا: "جاھانگىر خوجا خاقانى چىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئەمدى سىز قەشقەرگە بېرىپ قىساس ئېلىڭ" دېگەن. يۈسۈپ خوجا: "خىراجەت ئۈچۈن پۇل يوق؛ بىرنەچچە يۈز ئادەم بىلەن قانداق بارغىلى بولىدۇ" دېگەندە، قوقان بېگى: "سىزگە كېرەكلىك پۇل، ئادەم، كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈكنى مەن جايلاپ بېرىمەن" دېگەن. يەنە ئەنجانلىق ۋە قەشقەرلىق 400 دىن جىق ئۇيغۇرنىڭ ھەر بىرى 4 - 5 يۈزدىن تىللا چىقىرىپ ياردەم قىلىشقان («قۇتلۇقنىڭ تەقرارى»). بۇنىڭدىن مەلۇمكى، يۈسۈپ خوجىنى قوقان دائىرىلىرى يۆلەپ تۇرغۇزغان. قوقان دائىرىلىرى ئۇنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىرى ۋە جەزبىسى كۈچلۈك زادى چى باردەپ قارىغاچقا، ئۇنىڭغا شۇنچىۋالا دەسمايە سالغان. ئەمما قوقان ئەمەلدارلىرى ئۇنى زادى مۇھەببەتكە ئىلمايتتى. ۋەقە تىنجىتىلغاندىن كېيىن، يۈسۈپ خوجا قوقانغا قېچىپ بېرىپ، مۇھەممەت ئېلىمخانغا: "مەن قەشقەرگە بارغاندا، بىر پارچە زاغرا نانچىلىكمۇ قەدىر - قىممەت كوزگە ئىلىشمىدى" دېگەن. بۇ ئەھۋال يۈسۈپ خوجىنىڭ بىلمىدى، مىڭ بېشىلار مېنى كوزگە ئىلىشمىدى" دېگەن. بۇ ئەھۋال يۈسۈپ خوجىنىڭ 1830 - يىل ۋەقەسىدىكى ئورنى ۋە رولىنىڭ قانداقلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا بۇ قېتىمقى ۋەقەنى يۈسۈپ خوجىنىڭ قىلغان غازاتى دەپ قاراشمۇ مۇۋاپىق ئەمەس.

يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنلىرىمگە ئاساسەن، مېنىڭ قارىشىمچە، 1830 - يىلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەقەسىنىڭ خاراكتېرى سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىكىنىڭ ياللانما ئالىملىرى غەرەزلىك بۇرمىلىغاندەك قانداقتۇ "خەلق قوزغىلىڭى" ئەمەس، شۇنىڭدەك نوقۇللا خوجىلار توپىلىڭى ياكى نوقۇللا قوقانلىقلارنىڭ بېسىپ كىرىشىمۇ ئەمەس، بەلكى قوقان هوكۇمرانلار تەبىقىسىنىڭ خوجا ئەۋلاتلىرىدىن ئىبارەت تىرىلىش كۈچلىرىنى توپلىۋېلىپ ئېلىپ بارغان ھەربى تاجاۋۇزچىلىقى. مېنىڭ "توپلاش" دېگەن سوزنى ئىشلىتىشىمنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ھەددىسە، هو دەيدىغان ئورتاق پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بار. بەزىلەر ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى "تەھدىت سېلىش" دېگەن سوز بىلەن ئىپادىلەپ، يۈسۈپ خوجىنى پۈتۈنلەي ئىلاجىسىز قالغان، بىقوۋۇل بولۇپ قالغان، مەجبۇر بولغان ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ، پاكىت ئۇنداق ئەمەس.

مېنىڭ بۇ نۇقتىئەزىرىمنىڭ خاتا بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، كوپچىلىكنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشى ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويدۇم.

مامۇت سابىت تەرجىمىسى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈر- گەنلىكىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى

گو يۈنخۇا

شىنجاڭ — ئەزەلدىنلا مەملىكىتىمىزنىڭ زېمىنى

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ كەلدى؛ شىنجاڭ رايونىدا تۇرۇشلۇق قېرىنداش مىللەتلەر قەدىمدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنىڭ ئەزاسى ئىدى. شىنجاڭ رايونى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن ئالاقىلىشىپ كەلگەن. مىلادىيىدىن 60 يىل ئىلگىرى (خەن سۇلالىسى شۈەندى خاننىڭ شېنجۆي 2 - يىلى) غەربىي خەن خاندانلىقى شىنجاڭدا تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرغان ①. بۇ مەھكىمە مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن بۇ رايوندا ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن. ئۇ چاغدا بۇ رايوندا ياشايدىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرى غەربىي رايون تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ "نازارىتى" ئاستىدا بولغان، ئۇلارنىڭ ۋاڭ، بەگ، سەركەردە، ۋەزىر ۋە تۇتۇق بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرىنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە خىزمەتتىن قالدۇرۇش ئىشىنى خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئىشلىگەن، ئۇلارغا تامغا بېسىپ گۇۋانامە بەرگەن ②. دېمەك، شىنجاڭ رايونى غەربىي خەن خاندانلىقى بىلەن ئادەتتىكىچە "پادىشاغا سوغا تەقدىم قىلىش" مۇناسىۋىتىدە بولماستىن، بەلكى غەربىي خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان مەمۇرى رايون بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ رەسمىي تەۋەلىكىگە ئۆتكەن، ئۇنىڭ غەربىي خەن خاندانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يەرلىك ئورۇننىڭ مەركەز بىلەن بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋىتىگە ئايلانغان. شۇنىڭدىن كېيىن مەملىكىتىمىزدە ئۆتكەن ھەر قايسى سۇلالىلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى شىنجاڭ رايونىدا مەمۇرى باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، بۇ رايوننىڭ ھەربىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ھەربىي ۋە مۈلكىي ئەمەلدارلارنى ئەۋەتكەن. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، مەركىزىي خاندانلىق ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مەمۇرى تۈزۈمى بويىچە بۇ يەردە ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلغان ③. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ يەردە ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلىش بىلەنلا قالماي، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئايماق تەسىس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى مەمۇرى تۈزۈم تامامەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. ④ مىلادى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چىڭگىزخان شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جايلارنى بويسۇندۇرغان-

دىن كېيىن، بۇ جايلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. مىلادى 1271 - يىلى قۇبلاي يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، شىنجاڭ رايونىدا بىر تۇتاش مەمۇرى باشقۇرۇش ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى يولغا قويغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي بىۋاستە يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. ⑤ مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى ۋاقتىدا، شىنجاڭ رايونىدىكى ھەر قايسى يەرلىك كۈچلەر مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالغان. 18 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار قەبىلىسى ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇپ، تيانشاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، شىنجاڭ رايونىنىڭ مىڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ ئۇزاق مۇددەت بۆلۈنۈپ تۇرۇش ھالىتىگە خاتىمە بەردى. مىلادى 1884 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 10 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا رەسمى ئۆلكە قۇردى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ ئىسىم جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى مەمۇرى رايونغا ئايرىلىش جەھەتتىنمۇ پۈتۈن دۆلىتىمىزدىكى ئۆلكىلەر بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنىڭ تارىخىي مۇقەررەرلىكى

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭ رايونىدا، ئاساسلىقى، موڭغۇل، ئۇيغۇر، قىرغىز، تاجىك، قازاق قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان ئىدى. ئۇ چاغدا، تيانشاننىڭ شىمالىدا ئويرات موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى، تيانشاننىڭ جەنۇبىدا چاغاتاي جەمەتىدىن بولغان موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. 17 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا تيانشاننىڭ شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ يۈرگەن ئويرات موڭغۇللىرى ئىچىدىكى جۇڭغار قەبىلىسى كۈچىيىپ، باشقا قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، مۇشۇ رايوننىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى. مىلادى 1678 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى كاڭشى خانىنىڭ 17 - يىلى)، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ كۈچى تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا كېڭىيىپ، چاغاتاي جەمەتىدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شىنجاڭدا تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تامامەن جۇڭغار قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەك كۈچلىرى تەرىپىدىن كونترول قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭغار قەبىلىسى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىنى بولىۋالغان كۈچ بولۇپ قالدى.

جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەپرىقىچى كۈچلىرى مىڭ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالمىشىشى، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىرلىككە كەلمىگەنلىكى، چىڭ خاندانلىقىنىڭ يېڭى قۇرۇلغان ۋاقتىدا غەربكە تۇتۇش قىلىشقا چامىسى يەتمىگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ تەرەققىي قىلىۋالدى. جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ يۇقىرى تەبىقە ھۆكۈمران گۇرۇھى تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، گەرچە چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي خاندانلىقى بىلەن بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى يەنىلا ئېتىراپ قىلغان ۋە ئۇنى ساقلاپ قالغان، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ئۈزۈلدۈرمەي ئەلچى ئەۋەتىپ خانغا سوغات تەقدىم قىلىپ ئۆزىنى نەۋكەر

ئاتاپ، ئۇنىڭغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى قايتا - قايتا ئىپادىلەپ تۇرغان، "جۇڭغار قەبىلىسى جۇڭخۇانىڭ تۇتقان يولى بىلەن ماڭىدۇ"، "جۇڭخۇا بىلەن بىر يولدا ماڭىدۇ"⑥ "جۇڭخۇا خانىنىڭ كورسەتمىسىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتمەيدۇ"⑦ غانلىقىنى ئېنىق ئېتىراپ قىلىشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق تەۋەلىك مۇناسىۋىتى مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشى ۋە كۈچلۈك چەكلىمىسى كەم بولسا مۇستەھكەملەنمەيتتى. شۇڭا جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى گاھىدا ئاسىيلىق قىلىش ۋە گاھىدا بويسۇنۇشتەك سىياسىي پوزىتسىيە قوللاندى. بولۇپمۇ 1671 - يىلى (كاڭشىنىڭ 10 - يىلى) غالدان تەختكە چىققاندىن تارتىپ 1727 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى) چەۋانارابدان تەختتىن چۈشكەنگە قەدەر بولغان 50 نەچچە يىل ئىچىدە جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى خېلى راۋاجلاندى. ئەمەلىي كۈچى خېلى ئاشتى، تەرەققىيلىك كۈچى ئۈزلۈكسىز ئېشىپ باردى، ئۇ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن تاشقىرى، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ خوشنا قەبىلىلەردىن بولغان قازاقلارنى تالان - تاراج قىلدى، شىزاڭ رايونىنى بېسىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگراسىدا زومىگەر بولۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە مۇقىملىنىشىغا قاتتىق تەھدىت سالدى. كاڭشى، يۇڭجېڭ سۇلالىرى بۇ تەرەققىي ۋە توپىلاڭچى كۈچلەرگە ئۇرغۇن قېتىم جازا يۈرۈشى قىلدى، كاڭشى خان شەخسەن ئۆزى باش بولۇپ 3 قېتىم جازا يۈرۈشى قىلىپ، غالداننىڭ غالجىرانە ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى. غالدان تۈيۈق يولغا كىرىپ قېلىپ، زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن غالدان توپىلىڭىنى تىنجىتىشنىڭ غەلىبىسى قولغا كەلتۈرۈلدى. لېكىن بۇ توپىلاڭنى تىنجىتىش ئۇرۇشلىرىدا قىسمەن غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىغا چوڭقۇرلاپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ياشاش ۋە راۋاجلىنىش بازىسىنى ئۈزۈل - كېسىل پاچاقلاپ تاشلىيالمىدى. غالداننىڭ كۈچى گۇمران قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ جىيەنى چەۋانارابدان ئۇنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئىلى رايونىنى ئىشغال قىلىپ، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بولۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر تەرەپنى ئىگەللىۋالدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، چار روسىيە سىرتقا قارىتا بارلىق كۈچى بىلەن كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزۈۋاتاتتى. ئۇنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى بارا - بارا جۇڭغار رايونىغا قىستاپ كەلدى. ئۇلار جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا بىۋاسىتە ئارىلىشىپلا قالماي، بەلكى غالداننىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىش ۋە توپىلاڭ كۆتۈرۈش ھەرىكەتلىرىنى قوللىدى ۋە ئۇنىڭغا قۇتراتقۇلۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن "ئويرات ۋاڭ، گۆڭلىرى ۋە ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنى روسىيىنىڭ ئەمەلدارلىرى قىلىۋېلىش، مۇشۇ ۋاڭ، گۆڭلار ۋە ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرگە تەۋە ئاھالىلەرنى روسىيەنى ئاتلىق بىلەن تەمىنلەيدىغان پۇقراغا ئايلاندۇرۇش ھەمدە ئۇلار تۇرغان رايوننى روسىيىنىڭ زېمىنى قىلىۋېلىش"قا ئۇرۇندى.⑧ غالدان مەغلۇپ بولسىمۇ، چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى غالداننىڭ ئۆلۈشى بىلەن ئۆز ھەرىكىتىنى توختىتىپ قويمىدى، ئەكسىچە جىددىيلەشتۈردى. ئۇلار ئۇرغۇن قېتىم دېمىراققا يۈرۈش

قىلغۇچى قوشۇن" ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن ئېرتىش دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىنى بويلاپ ھەربى تايانچ پونكىتلىرى قۇرۇپ، زايسان كۆلى تەرەپكە ھەربى قورغانلارنى سېلىپ، جوڭغار رايونىغا قەدەممۇ - قەدەم قىستاپ كەلدى. چۋانارابدان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ تەپرىقچى كۈچلىرىنى كېڭەيتىش مەستانىسى بولۇپ كېتىپ، چاررۇسىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ كورمەسكە سالدى. ئۇ 1716 - يىلى (كاڭشىنىڭ 55 - يىلى) ئەسكەر ئەۋەتىپ شىزاڭنى ئىشغال قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1720 - يىلى (كاڭشىنىڭ 59 - يىلى) شىزاڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، چۋانارابداننىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، شىزاڭ رايونىنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، چۋانارابدان غەربىي رايوندا بىر مەھەل زومىگەرلىك قىلدى. 1927 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى) چۋانارابدان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى غالدان سېرىن ئولتۇردى. ئۇ چاررۇسىيەنىڭ قوللىشى بىلەن چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈشكە ئۇرۇندى. يۇڭجېڭ خانمۇ غالدان سېرىننىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىككى قېتىم ئەسكەر ئەۋەتتى. 1731 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 9 - يىلى) سېرىنغا قارشى ئۇرۇشتا غالدانسېرىن گۇاڭشيەن ئىبادەتخانىسى (ئېرىنجو)دا قاتتىق مەغلۇپ بولدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش غالدان سېرىننىڭ ئەمەلىي كۈچىنى قاتتىق تالاپەتكە ئۇچراتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنى ئوڭشىۋالالمىدى. 1745 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى) غالدانسېرىن ئۆلۈپ جوڭغار ھۆكۈمران گۇرۇھى ئىچىدە ۋارىسلىق ھوقۇقىنى تالىشىپ 10 يىل يېغىلىق بولدى. ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلغان ھوقۇق - ئورۇن تالىشىش ئۇرۇشى نەتىجىسىدە، ئويروتنىڭ 4 قەبىلىسى بىر بىرىنى يوتۇپ، بىر بىرىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئەسلىدىلا زاۋالغا يۈز تۇتقان جوڭغار قەبىلىسىنىڭ تەپرىقچى كۈچلىرى تېخىمۇ زاۋالغا يۈز تۇتتى.

ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى 80 يىلدىن ئوشۇق داۋام قىلىپ، جوڭغار رايونىنىڭ ئىچ تۇرمۇشى ۋە نورمال ئىشلەپچىقىرىشىنى قاتتىق ۋەيران قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ھەر مىللەت خەلقى، بولۇپمۇ ئويروت خەلقى ئۇزاق مۇددەت نامراتلىشىپ، ئاچ - يالىڭاچ قالدى، سەرسان - سەرگەردان بولۇپ، ئۆلۈم گىرداۋىغا كېلىپ قالدى. بۇ ئەھۋال مۇشۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا، ئۇنىڭ ۋەتەن بىلەن بولغان بىرلىكىگە توسقۇنلۇق قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى جەنۇبىي سىبىرىيىگە پايلتۇردە تاجاۋۇزچىلىق ۋە كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقان چاررۇسىيىگە پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگراسىنى چاررۇسىيە ئۆزىگە قوشۇۋېلىشتەك جىددىي خەۋپ تۇغۇلدى. دەل مۇشۇنداق ئاچچىقچىلىق پەيتتە، چيەنلۇڭ خان يوشۇرۇن ئاپەتنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ، غەربىي چېگرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىپ، جوڭغار قەبىلىسىنىڭ داۋاجى تەپرىقچى كۈچلىرىنى باستۇرۇش قارارغا كەلدى. بۇ ھەل قىلغۇچ تەدبىر ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ، ئۇنىڭغا خەلقنىڭ قەلبى مايىل ئىدى، ئۇ ئەينى زاماننىڭ تارىخىي تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلەتتى.

17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھوقۇق مەركەزگە توپلانغان فېئوداللىق ھەربىي ھۆكۈمرانلىقى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا پەيدىن-پەي ئىشقا ئاشتى ۋە تەدرىجىي مۇستەھكەملەندى. كاڭشى خان تەختتە ئولتۇرغان 60 يىلدىن ئوشۇغراق ۋاقت

ئىچىدە غەربىي جەنۇپتىكى ۋە بېقىندا جايىنىڭ تەپرىقىچى كۈچلىرىنى بارلىق كۈچى بىلەن يوقاتتى، تەيۋەندە ئېلىپ بېرىلغان چىڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرەشنى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى باستۇردى، پۈتۈن مەملىكەتنى غەرپتىكى جۇڭغار تەپرىقىچى كۈچلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، بىرلىككە كەلتۈردى؛ بىر قاتار سىياسىي، ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى يولغا قويۇپ، جەمئىيەت تەرتىۋىنى مۇقىملاشتۇردى. ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇردى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئاشۇردى. بۇ ھال چيەنلۇڭ دەۋرىدە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك راۋاجلىنىشىغا ئاساس ھازىرلاپ بەردى، شۇنىڭدەك چيەنلۇڭ خاننىڭ جۇڭغار قەبىلىسىدىكى تەپرىقىچى كۈچلەرنى ئۈزۈل - كېسىل بېسىقتۇرۇشىغا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مالىيە كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئاخىرىدا ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك چوڭ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا كۈچلۈك ماددىي ئاساس يارىتىپ بەردى.

دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە تىنچ تۇرمۇشقا ئېرىشىلىشى، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى، دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش — تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، جۇڭغارنى تىنچىتىشى، تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1745 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى)، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى غالدان سېرىن ئاغرىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئىككىنچى ئوغلى چېۋانادورجى نامزارى باشلىقلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئارىدىن ئاران 5 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 1750 - يىلى چېۋانا دورجى نامزارى ئۆزىنىڭ ئانا بولەك ئاكىسى لامادارزا تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلۈپ باشلىقلىق ئورنى تارتىۋېلىندى. 1752 - يىلى، تەختكە چىققىنىغا ئۇزاق بولمىغان لامادارزا خۇيت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئامۇرسانا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، جۇڭغار قەبىلىسىگە يەنە بىر ئاقسۆڭەك داۋاجى باشلىق قىلىندى. جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەك گۇرۇھى ئىچىدە ھوقۇق - ئورۇن تالىشىش، بىر بىرىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىش ئۈچۈن بىر نەچچە يىلغىچە ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق، بىر بىرىگە ھۇجۇم قىلىش داۋام قىلدى. ئىچكى ئۇرۇش توختىمىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي رايونىدا پاراكەندىچىلىك ھوكۇم سۈردى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى خاراپلاشتى. تارىخىي جەريان جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سىياسىي كىرىزىسى چوڭقۇرلىشىپ، ھالاكەت تەقدىرىگە يۈزلەنگەنلىكىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ بۇ ۋەزىيىتىنى ئالدىقاچان چۈشەنگەن، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەپرىقىچى كۈچلىرىنى بېسىقتۇرۇشنى ئالدىقاچان پىلانلاپ قويغان ئىدى. چيەنلۇڭ خاننىڭ نەزىرىدە، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەپرىقىچى كۈچلىرىنى بېسىقتۇرۇشنى كاڭشى،

يۈگۈنمەك خانلار «تولۇق پىلانلاپ كېتەلمىگەن».[9] «جۇڭغار بىر كۈن تىنچلاندۇرۇلمىسا، ئەل-يۇرت بىر كۈن تىنچلانمايدۇ».[10] دۆلەتنىڭ بىرلىكىنىمۇ ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا ئۇ غەربىي چېگرىنىڭ ئۇزاق مۇددەت پارچىلىنىپ كېتىش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىپ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغ ئىشنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ بىر-بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىۋاتقان قالايمىقانچىلىق پەيتىدىن پايدىلىنىپ، ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، داۋاچى تەپرىقىچى كۈچلەرنى بېسىقتۇرۇشنى قارار قىلدى.

1754-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 19-يىلى)، چيەنلۇڭخان ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىش توغرىسىدا ۋەزىرلەر يىغىنىنى چاقىردى، نۇرغۇن ۋەزىرلەر چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى جۇڭغارنىڭ ئىچكى قىسمىغا چوڭقۇرلاپ بارسا، يولنىڭ يىراق بولغانلىقى، ھەربىي تەمىناتنىڭ كۆپلەپ سەرپ قىلىنىشى ئارقىسىدا، خۇددى يۇڭجېڭنىڭ 5-يىلى (1727-يىلى) چەۋانسارابدانغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بوغدا تېغىدا ھەممىسى دېگۈدەك ھالاك بولۇشقا تاس قالغىنىدەك ئاقىۋەتنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەندىشە قىلىشتى، بەزى سەردارلار «خاتىرجەم ياشاشقا ئۆگىنىپ قالغان»، «كۆڭلىدە ئەندىشە بار ئىدى».[11] ئۇلار ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىشكە قارشى تۇردى. پەقەت باش كاتىپ فۇخېڭلا شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنى ۋە جۇڭغار قەبىلىسىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىشنىڭ زور ئەھمىيىتىنى ئوچۇق تونۇپ، «قەتئىي شۇنداق قىلىش كېرەك»[12] دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەپلىك پەيتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار قەبىلىسىگە ئەسكەر ئەۋەتىپ تەپرىقىچى كۈچلەرنى بېسىقتۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى قۇۋۋەتلىدى. ئۇ چيەنلۇڭ خاننىڭ ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىش تەشەببۇسىنى ئاكتىپ قوللىدى ھەمدە «ھەمكارلىشىپ پىلانلىشىپ بەردى».[13] چيەنلۇڭ خانغا ياردەملىشىپ ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئىشلەپچىقتى. چيەنلۇڭ خان: جۇڭغار قەبىلىسىدە «بىر نەچچە يىلدىن بېرى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار يۈز بېرىۋاتىدۇ، قازاقلارغىمۇ قىيىنچىلىق سېلىنىۋاتىدۇ، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغىلى بولىدۇ، ئەگەر مۇشۇ پەيتنى قولدىن بېرىپ قويۇپ، يەنە بىر نەچچە يىل قاراپ تۇرىدىغان بولساق، ئۇلى ۋەزىيىتى بىر ئاز ئوڭشالغاندا تۇتۇش قىلساق، ئۇلار ئەسلىگە كېلىۋالىدۇ-دە، بىز ئالدىراپ قالىمىز، بۈگۈنكىگە قارىغاندا نەچچە ھەسسە ئوشۇق كۈچ چىقىرىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ» دەپ قارىدى.[14] شۇنىڭ بىلەن ئۇ بارلىق تالاش-تارتىش ۋە توسالغۇلارنى تۈگىتىپ، ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىپ، جۇڭغاردىكى تەپرىقىچى كۈچلەرنى بېسىقتۇرۇپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش قارارىغا كەلدى.

چيەنلۇڭخان، بىر تەرەپتىن، ئەسكەر يۆتكەش ۋە ئوزۇق-تۈلۈك تەييارلاش ئىشلىرىغا كىرىشتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بەندى جاڭجۈننى ئەسكەر تارتىپ بېرىپ جۇڭغار قەبىلىسىگە خوشنا بولغان ئۇرانقاي رايونىنى ئېلىشقا ئەۋەتتى، ئۇ ئالتاي تاغلىرى ئارىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇرانقاي زەيسانلىرىدىن 3 كىشىنى تۇتۇۋالدى، ئۇلارنىڭ مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشىلىرىنى قوبۇل قىلىۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ سۇربېلەن تېغىدىن ئۆتۈپ، بۇرخا چاغانتوقاي، ئېبى خوشۇت دېگەن يەرلەرگە بېرىپ، جۇڭغار زەيسانلىرىدىن كۆكچىن

مامۇت، تۇنىمامۇت قاتارلىق كىشىلەرنى تۇتتۇۋالدى، ئۇنىڭ بىلەن شىمالىي يونۇلۇش بويىچە يۈرۈش قىلىش بازىسىنى ئاچتى. 1754 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 19 - يىلى) نىڭ ئاخىرىدا، چيەنلۇڭ خان جۇڭغار بىلەن ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى پۈتۈن مەملىكەتكە ۋە چەتئەللەرگە ئۇقتۇرۇپ، جۇڭغارغا ئەسكەر ئەۋەتىشنىڭ "پەيتى يېتىپ كەلدى؛ بۇ ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى، ئۇزاقنى كۆزدە تۇتقاندا، مۇشۇنداق قىلماي تۇرالمايمىز" دەپ ئوچۇق كۆرسەتتى.⑮ ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، جۇڭغار قەبىلىسىنى تىنچلاندۇرىدىغانلىقىنى جاكالىدى. چيەنلۇڭ خاننىڭ بۇ ھەل قىلغۇچ تەدبىرى ئۇنىڭ فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىق ھاكىمىيىتىنى قوغداش مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، فېئودال پادىشانىڭ غەربىي ئىشلارنى ھەممىدىن ئەلا بىلىش روھىدىن، ئاتالمىش "كاڭشى - چيەنلۇڭنىڭ قەلەم بىلەن ئىدارە قىلىش، ئەلەم بىلەن خىزمەت كۆرسىتىشى"دىن كېلىپ چىققىنى بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئېلىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئېھتىياجىدىنمۇ كېلىپ چىققان. بۇ، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن، غەربىي شىمال رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تىنچ بولۇشى ۋە بىرلىككە كېلىشىنى تەلەپ قىلىش ئارزۇسىغا، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئالىي مەنپەئەتكە ئۇيغۇن كېلەتتى، شۇنىڭدەك جۇڭگو تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشىگىمۇ ئۇيغۇن كېلەتتى.

1755 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى) 2 - ئايدا، ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىشنىڭ بارلىق تەييارلىق ئىشى ئاياقلىشىپ، ئەسكەرلەر ئىلى رايونىغا قاراپ ئىككى يونۇلۇش بويىچە يولغا چىقتى، ھەر بىر يونۇلۇشتە 25 مىڭ ئەسكەر، 70 مىڭ ئات بار ئىدى. بەندى شىمالىي يونۇلۇش جياڭجۈنى بولۇپ تەيىنلەندى، ئۇ ئۇلاستايدىن چىقىپ، شىمالىي يونۇلۇش بويىچە يۈرۈش قىلدى؛ يۇڭچاڭ غەربىي يونۇلۇش جياڭجۈنى بولۇپ تەيىنلەندى، ئۇ باركۆلدىن چىقىپ، غەربىي يونۇلۇش بويىچە يۈرۈش قىلدى. ئۇلار ھەر قايسىسى 2 ئايلىقتىن ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلىدى، ئۇلار بورتالا دەرياسى بويىدا جەم بولۇپ، ئىلىغا قاراپ ئىلگىرىلەشنى بەلگىلىدى.

ھەر ئىككى قوشۇن غەربىي يۈرۈش داۋامىدا، چيەنلۇڭ خاننىڭ پەرمانىغا ئەمەل قىلىپ، ئويروت قەبىلىلىرىنى ئەل قىلىش ئىشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەل بولغان ئويروت قەبىلە ئەزالىرىغا قارىتا "بىردەك ھال سوراش، كۆچۈرۈۋەتمەستىن، ئۆز يېرىدە تۇرۇپ چارۋا ماللىرىنى بېقىشىغا يول قويۇش"⑯ سىياسىتىنى قوللاندى. ئالدىنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولغان قەبىلە باشلىقلىرىنى مۇكاپاتلىدى؛ غەربىي يۈرۈشكە ياردەم بەرگەن قەبىلە ئەزالىرىغا ئىنئام بەردى. بۇ ئىش ئويروت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ جۇڭغارنى تىنچلاندۇرۇشىنى ھىمايە قىلىش ۋە قوللاشقا بولغان ئاكتىپلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغاتتى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۈرۈشكە بولغان توسقۇنلۇق زور دەرىجىدە كېمەيدى. يېغىلىقنىڭ ئازاۋىنى تازا چەككەن ئويروت خەلقى بولغۇنچىلىك ۋەزىيەتتىن ئاللىقاچان بىزار بولغان ئىدى. ئۇلار سەرسانلىق - سەرگەردانلىققا، ئاچ - يالىڭاچ تۇرمۇشقا خاتىمە بېرىش ئۈچۈن، تېزرەك بىرلىككە كەلتۈرۈپ تىنچلاندۇرۇشنى سەمىمىي ئۈمىد قىلاتتى. شۇڭا، داۋاچى تەختكە چىققاندىن تارتىپ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەتكەن كۆپلىگەن قەبىلە ئەزالىرى ھازىر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ داۋاچىنى بېسىقتۇرۇش ئۇرۇشىغا ئەمەلىي ھەر-

كۈچى بىلەن مەدەت بەردى ۋە قاتناشتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭ رايونىغا كىرگەندىن كېيىن، ئويروتنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ «چوڭلىرىدا نەچچە مىڭ، كىچىكلىرىدە نەچچە يۈز ئۆيلۈك بار ئىدى. ئۇلار قېتىق - قايماقلىرىنى ئېلىپ، ئات - قويلىرىنى ھەيدەپ، باشقۇرۇش ئورۇنلىرىغا ئارقىمۇ - ئارقا ئېلىپ باراتتى، بەزىلىرى لەشكەرلەرنى باشلاپ مىڭ چاقىرىملاپ يول يۈرەتتى، ھەرگىز باش تارتمايتتى»⑰. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تۈردە توپ - توغرا بېسىپ كېلىۋەردى؛ ئىككى قوشۇن 4 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بورتالا دەرياسى بو- يىدا ئۇچراشتى، ئاندىن كېيىن ئۇلار ئىلى رايونىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، توپ - توغرا داۋاچى بارگاھىغا قاپساپ باردى. داۋاچى تەييارلىقسىز تۇرغانلىقتىن تەمتىرەپ قېلىپ، تاغ ۋە دەر- يالاردىن پايدىلىنىپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن گېدەن تېغىغا چىقىۋالدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جۇڭغار قەبىلىسىدىن تەسلىم بولغان سەركەردە قارا باتۇر ئايۇش قاتارلىق 3 كىشىنى 22 ئەسكەر بىلەن ھۇجۇمغا ئەۋەتتى. ئۇلار داۋاچى بارگاھىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. داۋاچى ئالدىراپ - تېنەپ ئۇرۇشۇپ، قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بىر قانچە يېقىنلىرىنى ئېلىپ قاچتى؛ ئۇلار كۈيلۈك داۋىنىدىن ئۆتۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ بارغاندا، ئۇچتۇرپان ھاكىم بېگى خوجىس تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بارگاھىغا ئەۋەتىپ بېرىلدى، ئاندىن ئۇ پايتەخت بېيجىڭغا يالاپ ئەۋەتىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئىلى رايونىغا ئورۇنلى- شىشى بىلەن جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ بىر تەرەپنى بولىۋالغان ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلىغا ئورۇنلىشىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئورغۇن ئەسكەرلىرى ئىچ- كى ئۆلكىلەرگە قايتۇرۇلدى، ئىلىنى ساقلاشقا پەقەت 500 لا ئەسكەر قالدۇرۇلدى. بۇ چاغدا ئويروت خويت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئامۇرسانا ئويروتنىڭ 4 قەبىلىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇۋاتقاندەك ئاخمىقانە قارا نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، چاررۇسىيىنىڭ قۇترىتىشى ۋە قوللىشى ئاستىدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئىلىنى بوش قالدۇرۇپ قايتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ توپىلاڭ كۆتۈردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قايتىدىن قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ، 1756 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى)، ئامۇرسانانىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىككى يونىلىش بويىچە ئەسكەر ئەۋەتتى. 1757 - يىلى 7 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ۋە قەتئىي قوغلاپ زەربە بېرىشى ئاستىدا، ئامۇرسانا ھەممىنى بىزار قىلىپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ، ئاخىر پۈتۈن قوشۇنى بويىچە تارمار بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ، رۇسىيىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى ئامۇرسانانى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇترىتىش، قوللاش ۋە ئۇ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنى ئۆز قوينىغا ئېلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىش نىڭ قورالى قىلىش ئۈچۈن، بۇلالمائىتنى باقماقچى بولدى. ئەمما ھېچ كۈتۈلمىگەن ھالدا شۇ يىلى 9 - ئايدا ئامۇرسانا ئاغرىپ ئۆلدى. ئۇ قوزغىغان بۇ توپىلاڭ غىل - پال كۆرۈنۈپلا ئامۇرسانانىڭ پۈتۈن قوشۇنى بىلەن گۇمران بولۇشى، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ، رۇسىيىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشى، يات يۇرتتا ئۆلۈشتەك شەرمەندە ئاقىۋەتكە ئۇچرىشى بىلەن ئاياقلاشتى.

ئامۇرسانانىڭ توپىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى بۇرھانىددىن خوجا (چوڭ خوجا) بىلەن خوجا جاھان (كىچىك خوجا) ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن توپىلاڭ كۆتەردى. جۇڭغار قەبىلىسى تيانشاننىڭ جەنۇبىنى ئەزگەنلەپ تۇرغان چاغدا، چوڭ - كىچىك خوجىلار ئىلىدا قاماپ قويۇلغان ئىدى؛ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جۇڭغار قەبىلىسىنى تىنجىتىپ ئىلىغا كىرگەندىن كېيىن ئۇلارنى قويۇپ بەردى ھەمدە ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تيانشاننىڭ جەنۇبىنى ۋە ئىلى رايونىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. ئامۇرسانا ئاسىيلىق قىلغاندا، كىچىك خوجا ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشقان ۋە ئۇنى قوللىغان ئىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئامۇرسانا توپىلىڭىنى باستۇرغاندىن كېيىن، ئۇ ئۆز جىنايىتىدىن قورقۇپ تيانشاننىڭ جەنۇبىغا قېچىپ بېرىپ، ئاكىسى چوڭ خوجىنى ۋە بىر قىسىم باشلىقلارنى ھەمدە قايمۇققان نەچچە يۈز مىڭ ئاممىنى قۇترىتىپ توپىلاڭ كۆتىرىپ، مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونغا كىرىشىنى توساشقا ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن چيەنلۇڭ خان چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى باستۇرۇشنى قارار قىلدى. ئۇ زور قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ تيانشاننىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتتى. بۇ قوشۇننىڭ بىر يىلدىن ئارتۇق مۇشەققەتلىك جەڭ قىلىشى، كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوللىشى ۋە ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، 1759 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى) چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى تامامەن باستۇرۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتى.

شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنلىرى تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا تارقىلىپ، شىنجاڭ رايونىنىڭ ئۇزاق مۇددەت بۆلۈنۈپ كېتىش ۋەزىيىتى ئۈزۈل - كېسىل ئاياقلاشتى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، غەربىي چېگرىنى تىنجىتىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشى ئۈزۈل - كېسىل مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي چېگرىنى مۇستەھكەملەشتە كۆرگەن تەدبىرى ۋە شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تيانشاننىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار تەپرىقىچى كۈچلىرىنى ۋە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، غەربىي چېگرىنى مۇستەھكەملەپ، شىنجاڭنى ھەقىقىي ھالدا ۋەتىنىمىزنىڭ قوينىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ھەرقايسى جايلاردا ئۇزاق مۇددەت ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتكەندىن تاشقىرى، شىنجاڭ رايونىدا بىرقاتار زور سىياسىي ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ نۇرغۇن تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋەزىيىتىنى ئۈزۈل - كېسىل ئەمەلگە ئاشۇردى.

بىرىنچىدىن پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە مەركەزگە تەۋە بولغان، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن

بىر پۈتۈن بولغان، ھەربىي ئىشلار بىلەن مەمۇرىي ئىشلار بىرلەشتۈرۈلگەن بىر يۈرۈش مەمۇرىي ئورگانلارنى قۇردى. يەنى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئالىي مۇلكى – ھەربىي باشلىقى ۋە ئالىي باشقۇرۇش ئورگىنى سۈپىتىدە ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىشىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرىدىغان ئىلى جاڭجۈنى ۋە جاڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىشىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرىدىغان ئىلى جاڭجۈنى قىسقارتىپ ئىلى جاڭجۈن دەپ ئاتالدى. ئۇ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكى ئىشلىرىنى باشقۇردى. ھەربىي ۋە مۇلكى زور ھوقۇق شۇنىڭ قولىدا بولدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا دۇتۇڭ، مەسلىھەتچى ئامبال، ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال ياكى لەشكەر بېشى ئامبال قويۇلدى. بۇلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۇرۇپ، شۇ جايلارنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكى ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. ئۇلار ئىلى جاڭجۈنىگە قارىدى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي ۋە شىمالنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرى ئۇزاق مۇددەت ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىش، بىر بىرىگە قارىماسلىق، تارقاقچىلىق ۋەزىيىتى تۈگىتىلىپلا قالماي، بەلكى شىنجاڭ رايونى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قاتلاممۇ – قاتلام بىۋاسىتە باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ھەرقايسى جايلار بىلەن سىياسىي تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى ئەسلىدىن بار بەگلىك تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، بەگلىككە فېئوداللىق ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بەگلەرنى تەيىنلەش، ئورنىدىن قالدۇرۇش، ئۇلارنى ئۆستۈرۈش ۋە يۆتكەش ئىشلىرىنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئېلىپ باردى. بەگلەر توغرىدىن – توغرا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن فېئودال بەگلىك ھاكىمىيىتى ئاجىزلاشتى ھەمدە تارقاق ھالدا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغان ۋە مەركەزگە تەۋە بولمىغان بەگلەر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بىر تۇتاش مەمۇرىي باشقۇرۇلىدىغان بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئىچكى ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاش ۋىلايەت – ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ جايلار مەمۇرىي جەھەتتىن ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بىردەك قىلىندى. مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن بىللە، شىنجاڭ رايونىدىكى قوشۇننىڭ مۇداپىئە ۋە ھەربىي باشقۇرۇش ئىشلىرى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى. شۇنىڭدەك پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە مۇھىم جايلاردا، چېگرا مۇداپىئە ئورۇنلىرىدا ۋە تاغلارنىڭ مۇھىم ئېغىزلىرى، دەريالارنىڭ مۇھىم كېچىكلىرىدە كالۇن (قاراۋۇللۇق ئورنى)، پىكەتلەر قۇرۇلدى. دۆلەت چېگرىلىرىغا ئوبو (خاتىرە تاش بەلگىلىرى) قويۇلۇپ، قاراۋۇللۇق تۈزۈمى كۈچەيتىلدى.

بۇ تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن شىنجاڭ رايونىنىڭ ئۇزاق مۇددەت بىرلىككە كېلەلمەسلىك، باشباشتاقلىق قىلىشتەك بولگۇنچىلىك ۋەزىيىتى ئاياغلىشىپ، دەسلەپكى تارقاق بولغان، بىر بىرىگە قارىمايدىغان مۇلكى ۋە ھەربىي باشقۇرۇش ھوقۇقى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاسىتە ئىلكىگە ئۆتۈپ مەركەزلەشتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىنىڭ ئۇزاقتىن بېرى بولۇنۇپ كېتىش ۋە مۇداپىئەسىز قېلىش ئەھۋالى تۈپتىن ئۆزگەرتىلىپ، شىنجاڭنىڭ ۋەتەن بىلەن بولغان ئايرىلماس تەۋەلىك مۇناسىۋىتى سىياسىي جەھەتتىن ۋە مەمۇرىي رايونغا ئايرىلىش جەھەتتىن يەنىمۇ ئېنىق تىكلەندى ھەم ۋەتىنىمىزنىڭ

بىرلىكى ئۈزۈل - كېسىل ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بۇ، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشتە، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشتا ھەمدە كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

چيەنلۇڭ خان شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى ئوڭشاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، "ھەربىي جەھەتتىن تېچلاندۇرۇش، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇش"⑱ فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شىنجاڭ رايونىنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ خاراپ بولغان ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا كۈچ چىقاردى. پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ھەرخىل شەكىلدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ دېھقانچىلىق قىلىش تۈزۈمى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇلۇپ، جەمئىيەتتىكى كۆپلىگەن ئەمگەك كۈچلىرى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۇيۇشتۇرۇلدى، قىسقىغىنە 15 يىل ئىچىدە چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلىدىن 40 - يىلىغىچە پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ھەربىيلەر ۋە مەھبۇسلارنىڭ ئۆزلەشتۈرگەن يەرلىرى 288 مىڭ 100 مودىن ئاشتى، ئاھالىنىڭ ئۆزلەشتۈرگەن يەرلىرى 700 مىڭ مودىن ئاشتى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق قىلغان ھەر خىل كىشىلەرنىڭ سانى 700 مىڭدىن ئاشتى، ⑲ شۇ زامانىنىڭ تارىخىي شارائىتىدا مۇنچىۋالا كۆپ كىشىلەرنى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۇيۇشتۇرۇش، مۇنچىۋالا كۆپ يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش، ھەقىقەتەنمۇ قالتىس ئىش ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، "بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق قىلىپ، ئەسكەرلەرنى ئۆزۈق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەش، يايلاق ئېچىپ مال بېقىپ، ھەربىيلەرنى چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش" فاڭجېنىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يايلاق ئېچىپ مال بېقىش تەدبىرى يولغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلى، چۆچەك، بارىكۆل، ئۈرۈمچى، بويىروت (قىرغىز)لار قەبىلىسى قاتارلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھۆكۈمەتكە قاراشلىق چارۋىچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلۇپ، چارۋىچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئىلگىرى سۈرۈلدى. بۇ تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى "بايلىق مەنبەلىرىنى ئېچىپ، مەبلەغنى تېجەپ"، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ھەل قىلدى، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن شىنجاڭ رايونىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشىغا تەسىر كۆرسەتتى ۋە بۇلار ئىلگىرى سۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى رايوننىڭ بىرلا خىل چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئەسلى قالاق قىياپىتى ئۆزگەرتىلدى. دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشى ئاساسىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ پۇل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، باج - سېلىقنى يېنىكلىتىش، سودىنى رىغبەتلەندۈرۈش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، بۇنىڭ بىلەن كان ئېچىش ۋە مېتال تاۋلاش، قول سانائىتى، سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. تىيانشاننىڭ شىمالىنى مەركەز قىلغان يېڭى گۈللەنگەن شەھەر - بازارلار ئارقىمۇ - ئارقا قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلى، ئۈرۈمچى قاتارلىق بىپايان چۆل - باياۋانلاردا نۇرغۇن شەھەر - بازارلار بارلىققا كەلدى. يېڭى سېلىنغان ئىلى سەككىز شەھىرىنىڭ بىرى بولغان كۈرە شەھىرى ئىلى جاڭجۈنى تۇرۇشلۇق جاي، شۇنداقلا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسات، مەدەنىيەت، ھەربىي

مەركىزى ئىدى، ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى، قەشقەر پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئىقتىسات ۋە سودا
مەركەزلەشكەن 4 چوڭ شەھەر بولۇپ شەكىللەندى. يېڭى گۈللەنگەن بۇ شەھەر - بازارلار
ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى جەريانىدا بارلىققا كەل-
دى، ئۇلار گۈللەنگەندىن كېيىن ئىگىلىكنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى
ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. ئۇيرۇت ۋە قازاق قەبىلىلىرىنىڭ يېقىلىقتا تەرەپ -
تەرەپكە قېچىپ كەتكەن ئەزالىرى جەمئىيەت تەرتىۋىنىڭ ئوڭشىلىشى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىغا ئار-
قىمۇ - ئارقا قايتىپ كېلىشتى. بولۇپمۇ تورغۇت قەبىلىسىنىڭ ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ
كەتكەن كۆپلىگەن ئەزالىرى 140 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1771 - يىلى ۋەتەنگە
قايتىپ كەلدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قايتىپ كەلگەنلەرنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئۇ-
لارغا كۆپلەپ ماددى ياردەم بەردى؛ بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆز ئىگىلىكىنى تىكلىۋېلىپ، خوشال -
خورام تىرىكچىلىك قىلدى. دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ،
ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋالدى. دېمەك، مۇشۇ مەزگىلدە شىنجاڭ رايونىنىڭ ئاھالىسى كۆپلەپ ئۆستى.
1760 - يىلدىن 1771 - يىلغىچە (چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلىدىن 36 - يىلىغىچە) بولغان 10 يىل
ئىچىدە، ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ سىرتتىن قايتىپ كەلگەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئو-
مۇمى ئاھالىسى ناھايىتى تېزلىك بىلەن 10 ھەسسە ئاشتى. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەر ئارقىسىدا،
شىنجاڭ رايونىدا "دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئەۋج ئالغان، بىپايان ئېتىزلار بارلىققا كەلگەن، باج -
سېلىق ۋە ئالۋان - ياساق ئىچكى ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاش يولغا قويۇلغان، قىرلارمۇ ئۇرۇش-
نى كۆرمەيدىغان"⑳ مۇشۇنداق بىر دېھقانچىلىق گۈللەنگەن، ئىگىلىك راۋاجلانغان، خەلق تۇر-
مۇشى خاتىرجەملەشكەن ئىجتىمائى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. بۇ ئەھۋال جۇڭغار قەبىلىسى
تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغدىكى ئۇرۇش پاراكەندىچى-
لىكى ئەۋج ئالغان، توختىماي ئۇرۇش بولۇپ تۇرغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋەيران بولغان، خەلق
كۈن كەچۈرەلمەس بولۇپ قالغان ئەھۋالدىن ناھايىتى زور پەرقلىنەتتى.

بولۇپمۇ شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار
قەبىلىسىنى تىنجىتىش جەريانىدا، ئۇيرۇت قەبىلىسىدىكىلەرنى ئەل قىلىش ئىشىغا باشتىلا ئەھ-
مىيەت بەردى. داۋاچىنى بېسىقتۇرۇش ئۇرۇشىدا، ئۇيرۇت قەبىلىلىرىدىن چىڭ سۇلالىسى قو-
شۇنىغا توپ - توپ كېلىپ تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. جۇڭغار قەبىلى-
دىن ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولغان باشلىقلارنى قوبۇل قىلىپ ئورۇن-
لاشتۇرۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى مۇكاپاتلىدى. مەسىلەن، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى شۇەي-
بۇجاپ قاتارلىقلار 4 مىڭ ئۆيلۈك ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ تەسلىم بولغاندا، "ئۆزلىرىنىڭ
دەسلەپكى كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان جايلىرىغا قايتۇرۇلدى"، ㉑ يەنە بىر تەيجى "نار-
مۇج قاتارلىقلار ئۆزىگە تەۋە 1600 ئۆيلۈك ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ تەسلىم بولدى"، ㉒
ئۇلارمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە مۇكاپاتلاندى. ئۇيرۇت قەبىلىلىرىدىكى خەلقنىڭ قىزغىن ھىمايە
قىلىشى ۋە ئاكتىپ قوللىشى ئارقىسىدا، داۋاچىنى بېسىقتۇرۇش ئۇرۇشى ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق ئا-
ياقلاشتى، كېيىن تېغدا داۋاچىنى يوقىتىش ئۈچۈن قىلىنغان بىر قېتىملىق جەڭنى ھەمايقا ئال-

مىغاندا، باشقا ئۇرۇشلار ئانچە زور تۇسالغۇسىز ۋە ئانچە كۆپ جەڭ قىلىنمايلا ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قازىنىلدى. شۇڭا بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئويروت قەبىلىسىدىكىلەر ئۇرۇشتا ئانچە كۆپ تالاپەتكە ئۇچرىمىدى. سىرتقا قاچقان بىر قىسىم كىشىلەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئويروت قەبىلىسىدىن ئىلى رايونىدا قېپقالغان كۆپچىلىكى ساقلىنىپ قالدى. ئامۇرسانا توپىلاڭچىلىرىنى قوغلاپ يوقىتىش جەريانىدا، ئۇلار تەرەپ - تەرەپكە قاچقانلىقتىن ۋە جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكتىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بۇ جاھىل دۈشمەنلەرنى ئوتتۇققا ئالدى، قورشىۋالدى، تەسلىم بولمىغانلىرىنى قەتئىي يوقاتتى، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى. جوڭغار قەبىلىسىدىن بىگۇناھ قېرىلار ۋە باللارنى ھەمدە ئىتائەت قىلغانلارنى ئوخشاشلا ئۆزىگە ئەل قىلىپ، ئۇلارغا تىرىكچىلىك قىلىش يولىنى بەردى. چيەنلۇڭخان بۇ توغرىلىق بىر نەچچە قېتىم يارلىق چۈشۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا: "قازاقلار تەرەپكە قاچقان ئويروتلارنىڭ كۆپى قىيىنچىلىقتا ئۇچراپ، قايتىپ كېلىپ تەسلىم بولدى ياكى بەزىلىرى ئامان قېلىش ئۈچۈن جىلغىلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرىۋاتىدۇ. بۇلارنى ئۆلتۈرمەستىن، ئەھۋالغا قاراپ ئەل قىلىش كېرەك" [23] . "ھەر قايسى ئوتتۇقتا بارغاندا، ئوغرىلارنى يوقىتىش كېرەك، قېرىلار ۋە باللارنى ۋاقتىنچە ئەل قىلىش، ئۇلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئىشىنىشكە بولىدىغانلىرىنى باش بۈغ، مۇئاۋىن باش بۈغ قىلىپ قويۇش كېرەك" [24] دەپ يوليورۇق بەردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئامۇرسانا توپىلىڭىنى تىنجىتىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، داۋاملىق ئەسكىلىك قىلىپ تەرەپ - تەرەپتە بۇلاڭچىلىق قىلىپ يۈرگەن قالدۇق باسمىچىلارنى داۋاملىق تۇتۇپ قەتئىي يوقاتقاندىن تاشقىرى، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە قېچىپ كېتىپ ئەمدى قايتىپ كەلگەن ئەزالىرىنىڭ كۆپىنى ئىلى رايونىغا ئورۇنلاشتۇردى، ئۇلار ئېلىپ كەلگەن چارۋا ماللارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز لايىقىدا باھالاپ بۇنىڭ ھىساۋىغا ئۇلارغا كىيىم - كېچەك تەييارلاپ بەردى، قالغان چارۋا ماللىرىنىڭ ھەممىسىنى پۇلغا سۇندۇرۇپ ئۇلارغا پۇل بېرىپ دەردىگە دەرمان بولدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، "ھەر بىرىگە بىر سەردىن كۈمۈش ئىنئام قىلدى، كەمبەغەللەردىن چوڭلارغا 2 توپ رەخت، كىچىكلەرگە بىر توپ رەخت ئىنئام قىلدى ...... باشلىقلىرىغا تاۋار ئىنئام قىلدى"، [25] ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئىلگىرى قېچىپ كېتىپ ئەمدى قايتىپ كەلگەن باشلىقلىرىنى مۇكاپاتلاشتىن تاشقىرى، يەنە ئاۋالقى ۋەزىپىسىگە قاراپ مەنسەپ بەردى. [26] جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا قېچىپ بېرىپ قۇل بولۇپ قالغان ئويروتلارنى "قۇل قىلغۇچى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇشنى خالىسا، ھۆكۈمەت باھالاپ تاپشۇرۇۋالدى. چوڭلىرىنى 7 سەر كۈمۈش، كىچىكلىرىنى 3 سەر كۈمۈشكە باھالىدى، ئۇنىڭ پۇلىنى قۇل قىلغۇچىنىڭ ئۈستىدىكى باج - سېلىقتىن كوتىرىۋەتتى؛ ھۆكۈمەتكە تاپشۇرمايدىغانلىرىنى نەق پۇل بېرىپ ئاجرىتىۋالدى. ئۇلارنى ئىلىغا قايتۇرۇپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇردى"، [27] ئىلى رايونىدىكى ئويروتلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن "100 ئۆيلۈككە بىر سۇمۇن قىلىپ، ئۇلارغا بىر زەڭگە، بىر چاۋاندازچى چېرىك، 4 دوغا قويدى". [28] شۇنىڭدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئويروت ئەمەلدارلىرىنى رىغبەتلەندۇرۇش سىياسىتى-

نى يۈرگۈزۈپ، مۇنۇلارنى تەكىتلىگەندى: "يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئوبىروت ئە-
مەلدارلىرى بىر قانچە يىلدىن بېرى ئىتائەت قىلىپ كېلىۋاتىدۇ، ئۇلاردىن ھۆكۈمەت ئە-
شىغا كۈچ چىقىرىشنى خالىغۇچىلارنىڭ يىللىق مائاشىنى توختىتىپ قويمىلىق. ئۇلارغا يۇ-
قۇرىنىڭ يوليورۇقلىرىنى يەتكۈزۈپ چۈشەنچە بېرىپ تۇرۇش لازىم؛ ئوبىروتنىڭ 500 ئۆي-
لۈكنى باشقۇرىدىغان كىشىلىرىگە ۋە ئاتا مىراس ئەمەلدارلىرىغا چاخاردىكىگە ئوخشاش
پەرقلەندۈرۈپ مائاش بېرىش لازىم. مۇشۇ تەدبىرلەر ئىلى رايونى ئۈچۈن پايدىلىق".㉙
جۇڭغارنى تېنچلاندۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئىلى رايونىدا ئوبىروت ئاھالىسىنىڭ زادى قانچىلىك
ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق ئىدى. ئادەتتىكى تارىخ كىتابلىرىدا: "2
مىڭ ئۆيلۈكتىن ئوشۇق، 600 مىڭ ئادەمدىن ئوشۇق" دەپ يېزىلىپ كەلگەن.㉚ جۇڭغار
تېنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوبىروت ئاھالىسىنىڭ زادى قانچىلىك قالغانلىقى توغرىسىدىمۇ
يەنىلا ئېنىق ئىستاتىستىكىلىق رەقەم كۆرسىتىلمىگەن، 3 - 4 يىللىق ئۇرۇش داۋامىدا ھەر
قايسى قەبىلىلەردىن بىر مۇنچە كىشىلەر سىرتقا كۆچۈپ كەتكەن، يەنە بىر مۇنچە كىشى-
لەر ئۆلگەن؛ ئادەتتىكى تارىخ كىتابلىرىدا: "بىر نەچچە 100 مىڭ كىشىنىڭ ئوندىن تو-
تى چېچەكتە ئۆلگەن، ئوندىن ئىككىسى رۇسلار، قازاقلار تەرەپكە قېچىپ كەت-
كەن، ئوندىن ئۈچى ئەسكەر بولغان"㉛ دەپ يېزىلغان. بۇ ئىستاتىستىك سان ئىنتايىن
تومتاق كۆرسىتىلگەن بولۇپ، زادىلا ئېنىق ئەمەس. روشەنكى، ئۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى
ئەدىپلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي مۇۋەپپەقىيىتىنى تەرغىپ قىلىش ئۈچۈن مۇبالىغە قىلىپ كۆرسەتكەن.
بۇ سۆزلەر يالغۇز خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدىلا يېزىلىپ كەلمەستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە چەت-
ئەل تارىخشۇناسلىرىمۇ ئۇنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈۋالغان، بولۇپمۇ سوۋېت شىيۇجېڭجۇيىچىلىرى-
نىڭ بەزى يالاقچى ئەدىپلىرى يامان نىيەت بىلەن ئۇنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭغار
قەبىلىسىنى تېنچلاندۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىدىن ئە-
بارەت ھەققانىي ئىشقا ھۇجۇم قىلىش ۋە ئۇنى قارىلاشتا سۆز - چۆچەك قىلىۋالغان. تارىخىي
پاكىت شۇكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى داۋاجىنى تىنجىتىش ئۇرۇشىدا، توغرا بولغان "ئەل
قىلىش سىياسىتىنى" ئىجرا قىلغانلىقتىن، ئوبىروت قەبىلىسىدىكى خەلقنىڭ قىزغىن ھىمايىسى ۋە
ئاكتىپ قوللىشىغا سازاۋەر بولغان؛ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلىغا يۈرۈش قىلىش جەريانىدا،
ئانچە زور توسقۇنلۇققا ئۇچرىماي، ئاز - كۆپ جەڭمۇ قىلماي، ئانچە كۆپ ئوق - دورىمۇ
سەرپ قىلماي، ئانچە كۆپ ئادەممۇ چىقىم قىلماي ئۇرۇش غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئامۇرسانانىڭ
توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا، جاھىللىق قىلىپ تەسلىم بولمىغان، قېچىپ يۈرۈپ پاراكەندىچىلىك تۇغ-
دۇرغان ئازسانلىق ئاسىيلارنى قەتئىي قورشاپ يوقاتقاندىن تاشقىرى، قورالىنى تاشلاپ تەس-
لىم بولغان كۆپچىلىك ئاسىيلارنى يەنىلا ئەل قىلغان، بولۇپمۇ ئاياللار، بالىلار، قېرىلار، ئاجىزلارنى
ئەل قىلغان ۋە ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ئەھۋال خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا كۆپلەپ يېزىلغان. جيەنلۇڭ-
نىڭ 27-يىلى (1762-يىلى) 5-ئايدا ئىلى جاڭجۈنى ئاگۈينىڭ خانغا يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېيىلگەن:
"ھازىر ئىلىدا ئوبىروتلاردىن 4 سۇمۇن تۈزۈلدى، ياساۋۇل كۆكۈچ، كېشىدۇ، بۇجۇرلەر 3 سۇمۇننى
باشقۇرغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر سۇمۇننى چاۋاندازچى چېرىك جۇجۇمۇ باشقۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ.

ئىلىدىكى ئويرۇتلاردىن ئەلگىرى تۈزۈلگەن 2 سۇمۇننى باشقۇرۇشقا ياساۋۇل شوتۇڭ قاتارلىقلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈلدى. ھازىر داۋاملىق كېلىپ تەسلىم بولغۇچى ئويرۇتلاردىن 4 سۇمۇن قىلىپ تۈزۈلدى».㉜ دېمەك، 10 سۇمۇن تۈزۈلگەن. ئويرۇت قەبىلىسىنىڭ ئېرتىش دەرياسى ۋە تارباغاتاي تەرەپلىرىدە مال بېقىپ يۈرگەن ئەزالىرى بۇ سانغا كىرگۈزۈلمىگەن. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى جۇڭغار قەبىلىسىنى تىنجىتىش ئۇرۇشىدا ئويرۇتلارنىڭ نەسلىنى قۇرۇتتى دېگەن سۆزلەر ھەمدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ «بۇ قېتىمقى غەلىبىسى جۇڭغارلارنى تامامەن قىرىپ تۈگەتكۈدەك دەرىجىدە ۋەھشىيانە ۋە ئەڭ دەھشەتلىك ئۇسۇل بىلەن قولغا كەلتۈرگەن»㉝ دېگەن ھۆكۈم تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس، بۇنداق خاتا يەكۈننى تۈزىتىش كېرەك.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ كاڭشى، يۇڭجېڭ، چيەنلۇڭ خانلىرى بولۇپ 3 ئەۋلات 80 نەچچە يىل داۋامىدا، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ بۆلگۈنچىلىك، تەپرىقىچىلىك ۋە توپىلاڭلىرىنى باستۇرۇپ، شىنجاڭدىكى تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايوننى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كۈچ چىقارغان ئىدى، بۇ ۋەزىيەت ئاخىرى چيەنلۇڭ دەۋرىدە ئورۇنلاندى. كۆپ مىللەتلىك مەملىكىتىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ تارىخىي ۋەزىيەت ئاخىرى ئىشقا ئاشتى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. سىياسى تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىۋى قىسمى بولۇشىنى مەمۇرى تۈزۈلمە جەھەتتىن كاپالەتلەندۈردى؛ ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، شىنجاڭ رايونىدىكى كەڭ ھەر مىللەت خەلقىگە خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈش، نورمال ئىشلەپچىقىرىش، ئارام ئېلىش، گۈللەپ راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىنى بەردى؛ ھەربى تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەپ، چار رۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزىنى توسۇپ ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ، چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى ساقلىدى؛ مىللى سىياسەت جەھەتتىكى ھەر خىل تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا چېگرا رايونىنى بىرلىكتە ئۈزلەشتۈرۈپ، ئۆز يۇرتىنى گۈللەندۈرۈش ئىمكانىيىتىنى بەردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ زاماننىڭ تارىخىي تەرەققىيات تەلىۋىگە، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن ئىدى، شۇڭا، ناھايىتى ئوبدان نەتىجە قازىنىلدى.

ئەلۋەتتە، چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ بارلىق مۇئەسسەسىلىرى ئۆزىنىڭ فېئوداللىق ھوكۇمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى مەركەزگە توپلىشىنى كۈچەيتىپ، ئۆزىنىڭ خان جەمەتى ۋە ئۆز سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشقا قارىتىلغان ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر قايسى خانلىرىنىڭ بارلىق ھەركىتى ئۆز سىنىپىنىڭ ۋە خان جەمەتىنىڭ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلاتتى. بۇ — تۈپ خاراكتېرلىق، ماھىيەتلىك تەرەپ. لېكىن، ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا، ئۇلار ئىشلىگەن بەزى ئىشلار، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈزلىنىشىگە مۇۋاپىق كەلدى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ

ئەلۋىگە ئۇيغۇن كەلدى، دۆلەتنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىغا پايدىلىق بولدى، شۇڭا بۇ ئىشلاردا نەتىجە قازىنىلدى، بۇلار ئۈنۈم بەردى. بۇ ئىشلارغا توغرا باھا بېرىشىمىز لازىم.

مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، شىنجاڭ رايونىدا بارلىققا كەلگەن گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتى ئۇزاق داۋام قىلمىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ۋە زۇلمىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە كۈندىن - كۈنگە چىرىكلەشكەنلىكى ۋە زۇلمەتنىڭ ئېشىشى بىلەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تايىنىدىغان ھەر مىللەت ئەكسىيەتچى يۇقىرى تەبىقە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنى بارغانسېرى قاتتىق ۋە دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى بىلەن ھەر مىللەت خەلقى ئېغىر ئازاپ - ئوقۇبەتكە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ رايونى كۈچلۈك دۈشمەننىڭ چېگرىغا قاپساپ كېلىپ، پىلە قۇرۇتىدەك يېمىرىش ۋە ۋە لەھەڭدەك يۇتۇشىدەك خەۋپكە يېگىۋاشتىن ئۇچرىدى. خەلق ياشاش ئۈچۈن، ۋەتەننىڭ چېگرا رايونىنى قوغداش ئۈچۈن، تۇش - تۇشتىن جەڭ بايرىقىنى كۆتىرىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ۋە ھەر مىللەت ھۆكۈمرانلىرىغا، جاھانگىر تاجاۋۇزچىلارغا قارشى ئارقىمۇ - ئارقا قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلىپ، ئالدىنقىلىرى يىقىلسا، كېيىنكىلىرى ئىز بېسىپ، قان توكۈپ قۇربانلار بېرىپ، تىللاردا داستان بولىدىغان قەھرىمانلىق داستانلىرىنى يازدى. شىنجاڭ رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ فېئوداللىققا، زۇلۇمغا، ئېكسپلاتاتسىيىگە، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرىشى — ئېلىمىزنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئوداللىققا قارشى ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي كۈرىشىنىڭ كۈچلۈك تەركىۋى قىسمى.

ئىزاھلار

① «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى»، 96 - جىلد، 1 - قىسىم.
② «خەن سۇلالىسى تارىخى، ئەمەلدارلار - تۆرىلەر جەدۋىلى»، 19 - جىلد، 1 - قىسىم.
③ «ۋېي پادىشاھلىقى تارىخى»، 4 - جىلد، 2- قىسىم.
④ «سۈي سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى3»، 29 - جىلد.
⑤ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»، 58 - جىلد.
«يۈەن سۇلالىسى تارىخى، ئەمەلدارلىق تۈزۈمى»، 89 - جىلد.
⑥ «شىمالىي قۇملۇقنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 7 - جىلد.
⑦ «چىڭ سۇلالىسى شېڭزۇخاننىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 137- جىلد.
⑧ زلاتكىن: «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» 1964 - يىل موسكۋا نەشرى، 168 - بەت.
⑨ «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خاننىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 498 - جىلد.
⑩ «جۇڭغارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، رەسمىي قىسمى، 12 - جىلد.
⑪ يۇقۇرىدىكى كىتاپ.

⑫ يۇقۇرىدىكى كىتاپ.

⑬ يۇقۇرىدىكى كىتاپ.

⑭ «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 464- جىلد.

⑮ «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 475 - جىلد.

⑯ «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 477 - جىلد.

⑰ ۋېي يۈەن: «شېڭۋۇ يىلىدىكى خاتىرىلەر»، 4 - جىلد.

⑱ سۇڭ يۈن: «پادىشا ھوزۇرىدا بېكىتىلگەن شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە»، 6 - جىلد.

⑲ «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»، 30 - جىلد.

⑳ ۋېي يۈەن: «شېڭۋۇ يىلىدىكى خاتىرىلەر»، 4 - جىلد «جۇڭغارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى».

㉑ «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 487 - جىلد.

㉒ «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 486 - جىلد.

㉓ «جۇڭغارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، داۋامى، 2 - جىلد.

㉔ «چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 539 - جىلد.

㉕ «جۇڭغارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، داۋامى، 16- جىلد.

㉖ «جۇڭغارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، داۋامى، 18 - جىلد.

㉗ «جۇڭغارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، داۋامى، 15 - جىلد.

㉘ «جۇڭغارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، داۋامى، 8 - جىلد.

㉙ «جۇڭغارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، داۋامى، 25 - جىلد.

㉚ ۋېي يۈەن: «شېڭۋۇ يىلىدىكى خاتىرىلەر»، 4 - جىلد.

㉛ يۇقۇرىدىكى كىتاپ.

㉜ «جۇڭغارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 17 - جىلد.

㉝ شاڭ يۈې «جۇڭگو تارىخى پروگراممىسى»

جامالىدىن مۇھەممەدى تەرجىمىسى

غەربىي شىمال 5 ئۆلكە (رايون) نىڭ ئىسلام دىنى تەتقىقات خىزمىتى بويىچە سوھبەت يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلدى

خې بىڭجى

غەربىي شىمال 5 ئۆلكە (رايون) نىڭ ئىسلام دىنى تەتقىقات خىزمىتى بويىچە سوھبەت يىغىنى 1979 - يىل 10 - ئاۋغۇستتىن 20 - ئاۋغۇستقىچە ئۈرۈمچى نەنسەندە ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ئازاتلىقتىن بۇيان غەربىي شىمال 5 ئۆلكە (رايون) بويىچە ئېچىلغان تۇنجى قېتىملىق ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە دائىر كەسپىي يىغىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ قېتىمقى سوھبەت يىغىنغا شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي، شىنجاڭ ۋە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دۇنيا دىنلىرى تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ۋەكىللى بولۇپ جەمى 36 كىشى قاتناشتى. ئۇلار ئىچىدە ھەم پەن تەتقىقات خادىملىرى بار، ھەم تەشۋىقات، بىرلىكسەپ، ئارخىپ خىزمىتىگە مەسئۇل كادىرلار ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قىرغىز، خەنزۇ يولداشلار بار.

بۇقېتىمقى سوھبەت يىغىنغا بۇيىل فېۋرالدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك دىنىي تەتقىقات پىلان يىغىنىنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىنىي تەتقىقات ئىنستىتۇتى مەسئۇل بولۇپ تەييارلىق كوردى. ھەممە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە تەييارلىق كورۇش گورۇپپىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۆتكۈزۈلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بولۇمى، بىرلىكسەپ بولۇمى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللى ئىشلار كومىتېتى بۇ قېتىمقى يىغىنىنىڭ ئېچىلىشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. يىغىندىن بۇرۇن، ئالاقىدار مەسئۇل يولداشلار يىغىنىنىڭ تەييارلىق ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتنى ئاڭلاپ ئوتتى؛ يىغىن باشلانغاندا، ئالاقىدار تارماقلاردىكى رەھبىرىي يولداشلار يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتناشتى؛ يىغىن داۋامىدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، تەشۋىقات بولۇمىنىڭ باشلىقى يولداش خەن جىڭاۋ ۋە تەشۋىقات بولۇمىدىكى باشقا رەھبىرىي يولداشلار يىغىنغا قاتنىشىپ ۋەكىللەرنى يوقلىدى ھەم سوز قىلدى. يولداش خەن جىڭاۋ ئوز سوزىدە يىغىنغا قاتناشقان يولداشلارنىڭ ئىدىيىسى ئازات قىلىپ، چەكلەنگەن رايونلارغا بوسۇپ كىرىپ، ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنى، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەيدىغان، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇشقا جۇرئەت قىلىدىغان روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، دىنىي تەتقىقات خىزمىتىنى 4 نى زا-

مانۇۋېلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە مىللى ئىتتىپاقلىق ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئۈمىد قىلدى.

يىغىندا، ھەر قايسى ئۆلكە (رايون)لارنىڭ ۋەكىللىرى ئۆز رايونىنىڭ ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭغا ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاش خىزمىتىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى. تەتقىقات خىزمىتىدىكى تەجرىبىلەر ئالماشتۇرۇلدى، نۇقتىلىق ھالدا جۇڭگو ئىسلام دىنىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن تاللانمىنىڭ تىزىسىنى توپلاش ۋە تۈزۈش مۇھاكىمە قىلىندى ھەمدە ئىلمىي تەجرىبىلەر ئالماشتۇرۇلدى.

يىغىن مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئېلىمىزنىڭ ئىسلام دىنىغا دائىر ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە تۈزۈش، ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ئېلىمىزنىڭ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلاش ئاكتىپلىقىنى قوزغىتىپ، پارتىيىنىڭ مىللى، دىنىي سىياسىتىنى توغرا ئىجرا قىلىش، مىللى خىزمەتنى ياخشى يولغا قويۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، غەربىي شىمال چېگرىمىزنى مۇستەھكەملەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىڭدەك، ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىن قارىغاندىمۇ، ئۇ جۇڭگونىڭ مىللەتلەر تارىخى، ھەر قايسى ئالاقىدار جايلارنىڭ رايون تارىخى، جۇڭگو - غەرب قاتناش تارىخى، جۇڭگو ئىدىيە تارىخى، جۇڭگونىڭ ئومۇمى تارىخىنى ياخشى يېزىش ھەمدە ئاتېزم تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەملىكىتىمىز كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. مەملىكىتىمىزدىكى 55 ئاز سانلىق مىللەتتىن ئون ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق ئامما ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، بۇ ئون ئاز سانلىق مىللەتتىن توققۇزى مەركەزلىك ھالدا غەربىي شىمال رايونىغا جايلاشقان؛ خۇيزۇلار گەرچە پۈتۈن مەملىكەتكە تارقالغان بولسىمۇ، لېكىن غەربىي شىمال رايونى يەنىلا ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئولتۇراقلاشقان جايى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. غەربىي شىمال رايونى ئىسلام دىنى مەملىكىتىمىزگە تارقىلىشتىكى ئاساسىي يوللارنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئىسلام دىنى كەڭ تارقالغان جاي. جاھانگىرلار، بولۇپمۇ چار رۇسىيە ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ ئېلىمىزگە كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلغان ۋە بۆلگۈنچىلىك ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بارغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رايوندىكى ئىسلام دىنىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىش يەنە بىر جەھەتتىن جاھانگىرلارنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، زومىگەرلىككە قارشى كۆرەشنى قانات يايدۇرغانلىق بولىدۇ. ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر مۇنچە دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن خوشنا. بىز ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە نەتىجە يارىتساق، ئېلىمىز بىلەن مۇشۇ دۆلەتلەر ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق ۋە ئۆز ئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكىمۇ پايدىلىق بولىدۇ.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتىغا قاراشلىق دۇنيا تارىخشۇناسلىق جەمئىيىتى، 1980 - يىلى ئوتكۈزۈلىدىغان دۇنيا تارىخى مۇھاكىمە يىغىنىدا، 18 - ئەسىردىكى جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنى مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىشنى قارار قىلدى. بىز بۇنىڭغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم.

ھازىرقى ئەھۋالدا، جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنى تەتقىقاتىنى قاناتيايدۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنى تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىغا ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە رەتلەپ چىقىش لازىم. بىر قەدەر مول، تولۇق ماتېرىياللارنى ئاساس قىلماي تۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش مۇمكىن ئەمەس.

شۇنىڭ ئۈچۈن يىغىن نۇقتىلىق ھالدا غەربىي شىمال 5 ئۆلكە (رايون)نىڭ بۇندىن كېيىنكى بىرنەچچە يىلدا ئورۇنلاشقا تېگىشلىك بولغان بىرقانچە تۈرلۈك ئاساسلىق ۋەزىپىسىنى مۇزاكىرە قىلدى:

بىرىنچى، «جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن تاللانما»نى توپلاش ۋە تۈزۈپ چىقىش. مەملىكەتلىك دىنىي تەتقىقات پىلانىغا ئاساسەن، «جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن تاللانما»نى 1985 - يىلى تاماملاش پىلانلاندى. بۇ تاللانما جەمى 3 قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمى جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرىدىكى ئىسلام دىنىغا دائىر ئەسەر، بايانلارنىڭ قىسقارتىلمىسى؛ ئىككىنچى قىسىم ئۆلكە (رايون)لار بويىچە قىسىملارغا بۆلۈپ تۈزۈپ چىقىلىدۇ، مەزمۇنى ھەرخىل يازما ھۆججەت ماتېرىيال ۋە تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، پىرىنسىپ جەھەتتە بىر ئۆلكە (رايون) بىر قىسىم قىلىپ تۈزۈپ چىقىدۇ؛ ئۈچىنچى قىسمى جۇڭگو ۋە چەتئەللەردىكى جۇڭگو ئىسلام دىنىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى. ھەرقايسى قىسىم ۋە ھەرقايسى بۆلۈملەرنى ماتېرىياللارنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن يەنە بىرنەچچە توملارغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان 10 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئىسلام دىنى تارىخىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىدىغان كىتاب تۈزۈپ چىقىش. بۇ 1982 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە پۈتتۈرۈلىدۇ. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تارقىلىش تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەتى تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادىتى، نىكا تۈزۈمى، دەپنە مۇراسىمى، مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ۋە باشقا جەھەتلەرگە بولغان تەسىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئازاتلىقنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا يازغاندا، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسىنىڭ ئازاتلىقتىن كېيىن ئاڭلىق ئاساستا دىن بىلەن كۆرەش قىلغان ئەھۋاللىرىنى يېزىش كېرەك. يۇقىرىدىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ھەر قايسى ئۆلكە (رايون)لار چوڭقۇر، تەپسىلىي ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشلىرى كېرەك.

خىزمەت تەقسىماتى جەھەتتە، شىنجاڭ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق 6 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئىسلام دىنى توغرىسىدا قىسقىچە تونۇشتۇرۇشنى يېزىپ چىقىشقا مەسئۇل بولىدۇ، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق 4 مىللەتنىڭ ئىسلام دىنى تارىخى توغرۇلۇق قىسقىچە تونۇشتۇرۇش يېزىپ چىقىلىدۇ. گەنسۇ دۇڭشياڭزۇ بىلەن باۋئەنزۇنىڭ ئىسلام دىنى تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە تونۇشتۇرۇش يېزىپ چىقىشقا مەسئۇل بولىدۇ؛ چىڭخەي سالارزۇنىڭ ئىسلام دىنى تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە تونۇشتۇرۇش يېزىپ

چىقىرىشقا مەسئۇل بولىدۇ. خۇيزۇلارنىڭ ئىسلام دىنى تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە تونۇشتۇرۇشنى يېزىپ چىقىشتا نىڭشىيا ئاساس قىلىنىپ، باشقا ئۆلكە (رايون)لار ھەمكارلىشىدۇ.

ئۈچىنچى، مەخسۇس تېما بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش. ھەر قايسى ئۆلكە (رايون)لار كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۆز ئۆلكىسى (رايونى)نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، پىلانلىق ھالدا مەخسۇس تېمىلار بويىچە تەتقىقاتنى يولغا قويسا بولىدۇ.

تۆتىنچى، كىتاب - ماتېرىيال خىزمىتى. يېقىنقى يىللار ئىچىدە ھەر قايسى ئۆلكە (رايون)لار ئىسلام دىنىغا ئائىت كىتاب، ژۇرنال، ئىلمىي ماقالىلار ئۈچۈن مۇندەرىجە ۋە كۆرسەتكۈچ تۈزۈپ چىقىش خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ.

يىغىن، غەربىي شىمالدىكى 5 ئۆلكە (رايون) بۇندىن كېيىن ئالاقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش، زىچ ھەمكارلىشىش لازىم دەپ قارىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق بەلگىلىدى:

1. كېلەر يىلى (1980 - يىلى) 3 - پەسىلدە نىڭشىيادا بىر قېتىم ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىپ، ئوقتىلىق ھالدا «چىڭ سۇلالىسىدىن بۇيانقى جۇڭگو ئىسلام دىنى» مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. شۇنداقلا پەن تەتقىقات خىزمەت تەجرىبىلىرى ئالماشتۇرۇلىدۇ. سوھبەت يىغىنى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئىنستىتوتىنىڭ بۇقېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تەييارلىق كۆرۈشكە مەسئۇل بولۇشىنى تەكلىپ قىلدى.

2. نىڭشىيادا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىن ئىلگىرى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىنىي تەتقىقات ئىنستىتوتىغا قەرەلسىز ئىچكى خەۋەرلەر ژۇرنىلى چىقىرىشقا مەسئۇل بولۇشنى ھاۋالە قىلدى. يىغىن داۋامىدا كەسپىي ئېكىسكۇرسىيە ئېلىپ بېرىلدى، تۇرپاندىكى بېزەكلىك، ئېدىقۇت قەدىمىي شەھىرى ۋە يارغول قەدىمىي شەھىرىنىڭ ئورنى قاتارلىق قەدىمىي يادىكارلىقلار ئېكىسكۇرسىيە قىلىندى.

م. تۇرسۇن تەرجىمىسى

ماقالە قوبۇل قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش

1. «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ژۇرنىلىنى شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى جەمئىيىتى چىقىرىدۇ. ۋاقىتىنچە قەرەلسىز ئىچكى ژۇرنال قىلىپ بېكىتىلدى، شەرت - شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە ئاشكارا تارقىتىلىدۇ. بىز شىنجاڭنىڭ تارىخ تەتقىقاتىغا قىزىقىدىغان يولداشلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىنى، قىزغىن ماقالە بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز. ژۇرنىلىمىز ئىشلەتكەن ماقالىلارنى باشقا ژۇرناللارمۇ كۆچۈرۈپ بېسىشقا بولىدۇ.

2. ژۇرنىلىمىز پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ۋە شىنجاڭنىڭ تارىخ تەتقىقاتىنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ تارىخىغا ئائىت مۇھاكىمە، تەرجىمە، خاتىرە، ۋەسىيەتنامە، ساياھەت خاتىرىسى، كىتابلار ئۈستىدە باھا ۋە ئادەملەرنىڭ تەرجىمىھالى، تەكشۈرۈش دوكلادى، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تونۇشتۇرۇش، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار، تارىخىي پاكىتلارنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش، دىنىي تارىخ، مەخسۇس تېمىدىكى ماتېرىيال، ئىلمىي پائالىيەت ئەھۋالى ۋاھاكازالارنىڭ ھەممىسىنى باسىدۇ.

3. ژۇرنىلىمىز ئىشلەتكەنلىكى ماقالىغا، مەملىكەتلىك نەشرىيات ئىدارىسى بەلگىلىگەن چارە بويىچە قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ؛ ژۇرنىلىمىز ئىشلەتمىگەن ماقالىلارنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

4. ماقالە ئەۋەتكەندە ئىسىم فامىلىڭىز، ئادرېسىڭىز ۋە تەخەللۇسىڭىزنى ئېنىق يېزىپ پوچتىدىن شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئارقىلىق شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى جەمئىيىتى «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» تەھرىر گۇرۇپپىسىغا ئەۋەتسىڭىز بولىدۇ.

«شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» تەھرىر گۇرۇپپىسى

1979 - يىل نويابىر.

شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى

شىنجاڭ تارىخشۇناسلار جەمئىيىتى
شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى
باشچىلىقىدا نەشر قىلىندى

1980- يىل تۇنجى سان (ئومۇمى 1- سان)

ئىچكى جەمئىيەتتىن تارقىتىلىدۇ

تەھرىرلىگۈچى: «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» تەھرىر گۇرۇپپىسى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى بېيجىڭ كوچىسى
تېلېفون نومۇرى: 8435
پوچتا نومۇرى: 830059

باسقۇچى: شىنجاڭ 7220- باسما زاۋۇدى